

A. S. Sagdulla'yew, W. A. Kostas'kiy

GADYMY DÜNÝÄ TARYHY

Umumy orta bilim berýän mekdepleriniň 6-njy synpy
üçin derslik

Özbekistan Respublikasynyň
Halk bilimi ministrligi tarapyndan neşire hödürlenen

Daşkent
2022

UO'K 94(100)(075.3)
KBK 63.3(0)ya72
S 15

A. Sagdullaýew, W. Kostaskey.

Gadymy dünýä taryhy: umumy orta bilim berýän mekdepleriň 6-njy synpy üçin
derslik / A. Sagdullaýew, W. Kostaskey. 2022. – 192 s.

Syn ýazanlar:

D. M. Kenjaýew – Prezident bilim edaralary agentligi direktorynyň birinji
orunbasary

O. M. Mawlanow – taryh ylmlarynyň doktory.

B. B. Aminow – taryh ylmlarynyň doktory.

O. P. Kobzewa – taryh ylmlarynyň doktory.

T. M. Bagdasarowa – Daşkent şäherindäki 49-njy umumy orta bilim
berýän mekdebiň taryh mugallymy.

*Respublikanyň ýörite kitap gaznasynyň serişdeleriniň
hasabyndan çap edildi.*

*Original maket we dizaýn konsepsiyasy
Respublikan tälim merkezi tarapyndan taýýarlandy.*

ISBN 978-9943-8171-7-3

© Respublikan tälim merkezi, 2022

MAZMUNY

Giriş	5
-------------	---

I BÖLÜM

Iň gadymy düzümden siwilizasiýa tarap

1 §. Gadymy taryhyň kökleri.....	7
2 §. Iň gadymy adamlaryň ösüş basgançaklary	11
3 §. Urugçylyk jemgyýeti.....	17
4 §. Eneolit we бүрүнч дөври	21
5 §. Orta Aziýa demir asyryna geçiş döwründe	26

II BÖLÜM

GADYMY GÜNDÖGAR WE ORTA AZIÝA

6 §. Nil jülgesi we onuň ilaty	28
7 §. Gadymy Müsür we goňşy döwletler.....	32
8 §. Gadymy Müsürde din	34
9 §. Piramidalar we saganalar.....	36
10 §. Gadymy Müsür medeniýeti.....	40
11 §. Mesopotamiýa siwilizasiýalary	43
12 §. Wawilon patşalygy	48
13 §. Alynky Aziýa döwletleri	52
14 §. Ahemeniler döwleti	55
15 §. Gadymy Hindistandaky ilkinji siwilizasiýa.....	58
16 §. Gadymy Hindistanyň medeniýeti.....	62
17 §. Gadymy Hytaý siwilizasiýalary	66
18 §. Miladydan öňki III asyrda Hytaý.....	69
19–20 §. Özbegistanyň çägendäki gadymy döwletler	73
21 §. Zoroastrizm we «Awesto»	81

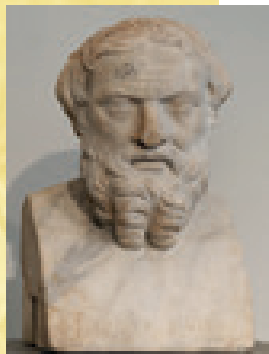

III BÖLÜM

GADYMY GRESIÝA

22 §. Antik taryhyň başlanmagy.....	85
23–24 §. Gadymy Gresiýanyň ösüşi.....	88
25 §. Grek koloniýalary	93
26 §. Afinada demokratiýa	95
27–28 §. Grek-Pars uruşlary. Makedoniýanyň Gresiýany basyp almagy	99

29 §. Grek raýatlarynyň terbiýesi.....	103
30 §. Gadymy grek medeniýeti.....	105
31 §. Gadymy Gresiyanyň alymlary we akyldarlary.....	109
32 §. Gadymy Gresiyanyň rowaýatlary.....	111

IV BÖLÜM

Mil. öň. VI – mil. III ASYRLARDA ORTA AZIÝA

33–34 §. Ahemenileriň Orta Aziýa basybalyjylykly ýörüşleri.....	114
35–36 §. Orta Aziýa ilatynyň grek-makedon basybalyjylaryna garşy göreşi.....	122
37 §. Salawkiler döwleti we Grek-Baktriýa patyşalygy	128
38–39 §. Gadymy Horezm.....	132
40 §. Gadymy Kang we Dawan döwletleri.....	137
41 §. Kuşan döwleti	143
42 §. Beýik ýüpek ýoly.....	148

V BÖLÜM GADYMY RIM

43 §. Gadymy Italiýa we onuň ilaty	151
44 §. Rim respublikasy	154
45 §. Rim respublikasynda durmuş	158
46 §. Gullar we gladiatorlar.....	161
47 §. Rim respublikasynyň ýykylmagy.....	165
48 §. Günbatar Rim imperiýasynyň krizisi we ýykylmagy.	169
49–50 §. Gadymy Rim medeniýeti	173

Goşmaça

Taryhy adalgalary sözlügi.....	178
Gadymy dünýä taryhy senelerde.....	181
Jemleýji gaýtalamak	186
Gadymy dünýä taryhyna degişli geografik we taryhy atlar	188
Gadymy dünýä taryhyndaky atlar.....	189

Taryh durmuşyň hakyky mugallymydyr. Adamzadyň taryhy ösüşinden dogry netije çykarylsa, ençeme ýalňyşlyklardan gaçmagy mümkin. Taryh bizi sabyrly bolmaga, howlukmazlyga, işlerimizi oýlanyp görmäge öwredýär.

GIRIŞ

Bu gün Yer ýüzündäki ençeme adamlary uzak geçmiş, öz halkynyň we döwletiniň taryhy gyzyklandyrýar. Gadymy dünýä taryhy bu geçmişi öwrenýär. Bu taryh dürlüçe arheologik we ýazuw çeşmelerinde öz beýanyny tapýar. Olar gadymy döwür adamlarynyň durmuşy we işi hakynda gürrüň berip, soraglarymyza jogap tapmaga kömek edýär.

Adam daş gurallaryny ýasamakdan tä metaly açyş edýänçä, iň ýönekeý ýaşayyş jaýlaryny gurmakdan tä ilkinji şäherleri gurýançä, dürli hünärmentçilik enjamlary, ýazuw we başgalary döredýänçä uzak taryhy ýoly geçdi.

Adamdaky döredijilik häsiýeti hemişe gadyrlanyp gelipdir. Hatda gadymy zamanlarda, uzak ata-babalarymyzyň durmuşy howp-hatar, aladalara doly bolanda-da, olar äleme aň ýetirmäge hereket edipdir. Bu bolsa ruhy medeniýetiň ösmegi üçin esas bolupdyr.

Biziň Watanymyz – Özbekistan uzak we şanly taryha eýe. Hut şu toprakda uzak geçmişde özboluşly siwilizasiýa döredildi. Bu ýerde gadymy şäherler we döwletler döräpdir. Ekerançylar (daýhanlar), hünärmentler we gurluşykçylar özleriniň zähmeti we döredijilik ukyby bilen ölkäniň şöhratyny dünýä ýaýratdy. Watana söýgi basybalyjylara garşy göreşen halk gahrymanlarynyň mertliginde ýüze çykdy. Olar ýurduň azatlygyny özleriniň janyndan hem üstün goýupdyrlar.

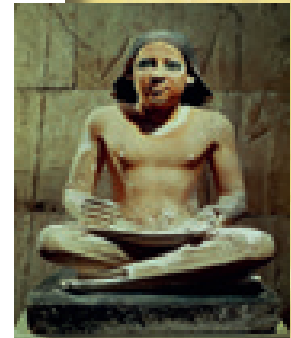
Ata-babalarymyzyň mertligi we amala aşyrylan beýik işleri kalbymyzda watançylyk duýgusyny oýarýar, her birimize Watany goramagy öwredýär. Şol sebäpden her birimiz öz Watanymyzyň taryhyny bilmelidiris we başga döwletleriň halklarynyň taryhyna we medeniýetine hormat bilen garamalydyrys.

Yer ýüzünde adam peýda bolandan tä milady

476-njy ýylda

Günbatar Rim imperiyasy ýykylýança bolup geçen wakalar taryhda **gadymy dünýä taryhy** diýlip atlandyrylýar.

Gadymy dünýä taryhy dürli çeşmelerde öz beýanyny tapýar.

Hatdat heýkeli

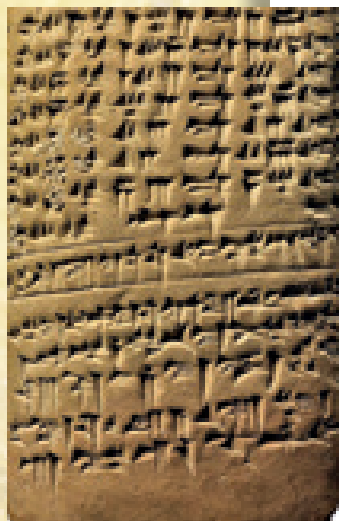
Taryh bizi zorluk bilen ähli zady gazanmagy däl-de, eýsem özara ylalaşyk we başgalara hormat bilen gatnaşykda bolmagy öwredýär. Taryhy sene we atlar üçin däl-de, eýsem ata-babalarymyzyň gymmatly döredijilik tejribesi üçin öwrenmeli.

Halkymyz gadymdan ýagşylyga, parahatçylyga we döredijilige ymtylypdyr. Bu hereket taryhy dāp-dessurlara we baý ruhyýete esaslanan döwletimiziň bu güni we gelejekdäki ösüşi, hemem taraplaýyn şuňa bagly. Biz ata-babalarymyzyň haýyrly işlerini dowam etdirmelidiris.

DERSLIK TEKSTI BILEN IŞLEMEK

Gadymy ýazuw nusgalary

Şu dersligi okanyňyzda, ençeme düşünmek kyn bolan sözlere, taryhy adalgalara we jümlelere duş gelersiňiz. Olary ýat tutmaly we ýatda saklamaly. Şu maslahatlarymyzy üns bilen okaň, olar öwrenýän teksti ýatda saklamagyňyza kömek eder.

Öýe berlen ýumuşlary taýýarlarda aşakdakylary berjaý ediň:

- 1 → Dersde ýazyp alanlaryňyzy birnäçe gezek okaň.
- 2 → Okamazdan öň tekstiň sözbaşysyna üns beriň, dersde näme öwrenendigiňizi ýadyňyza salyň.
- 3 → Her bir tekstiň soňunda berlen soraglary okaň. Şonda siz ýazanlaryňyzy okanyňyzda nämelere üns bermelidigini we okanlaryňyzy nähili tertipde beýan etmelidigini bilersiňiz.
- 4 → Teksti takmyny böleklere bölüň we her biriniň esasy mazmunyny öz sözleriňiz bilen aýdyň, soňra ähli teksti aýdyp beriň. Aýdyp bilmeseňiz, kyn ýerlerini gaýtadan okaň. Gaýtalaň. Derslikdäki teksti ýat tutmak gerek däl.
- 5 → Teksti okanda onda ýatladylan suratlary we jedwelleri tapyň, düşündirişlerini okaň, tekstde duşýan şäherleriň, döwletleriň atlaryny kartadan tapyň.
- 6 → Soraglara jogap beriň we temanyň ahyryndaky ýumuşlary ýerine ýetiriň.

I BÖLÜM

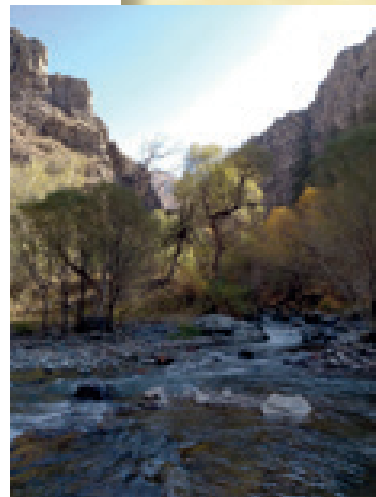
IÑ GADYMY DÜZÜMDEN SIWILIZASIYA TARAP

1 §. Gadymy taryhyň kökleri

Belent daglaryň gaýalarynda asyrlaryň dowamyn-da garlar eremeýär. Dag çeşmeleri goşulyp, joşgun derýalary emele getirýär. Guş uçsa, ganaty gyrylýan sährada, uç-gyraksyz çöllerde yssy şemal öwürýär. Kerwen ýollary kesişen ýerlerde dünýäniň dürli döwletlerinden gelen adamlar üýşüp, gyzgyn söwdasatyk edýärler. Ýurdumyzyň daýhanlary oazislerinde asyrlaryň dowamynda baglary güle büreýär. Ýazgylarda batyrlaryň mertligi hakynda aýdylýar.

Adamlar çöl-beýewanlary gülzarlyga öwürüp şäherler, ajaýyp binalar gurdular, asmanyň syrlaryny öwrendiler.

Serediň, asmanda münlerçe ýyldyzlar şöhle saçýar. Olar şeýle bir ýakyn duýulýar, hatda eliňi uzatsaň ýetjek ýaly. Güneşiň ilkinji şöhlelerinde belent binalarynyň mawy gümmezleri öwşün atýar we gümmezler asman bilen utgaşyp gidýän ýaly bolýar. Uzak-uzaklardan aýdymyň sesi ýaňlanýar.

Derýalar sebäpli ýurdumyzyň oazislerinde baglar asyrlaryň dowamynda gülläp ösüpdir.

Bu – ene hüwdüsidir. Ene hüwdüsinden Watan başlanýar. Janajan watanymyz, birinji mugallymdan we kitapdan, biziň ýaşap duran köçä we öýümiñ bosagasyndan başlanýar.

Bu günki günde hem hasyldar jülgelerde, çöllerde we daglarda uly-kiçi şäherleriň, galalaryň we gadymy ybadathalalaryň galyndylaryny görýäris. Adamlar bu ýerleri haçanlardyr terk edipdir. Gadymy şäherleriň harabalary hiç kim-siz. Weýranalar sessiz, olary şor we ýabany otlar basypdyr.

Emma adamlaryň gadamy üzülen bu ýerlere taryhşynaslar geldiler. Olaryň hereketleri bilen gadymky şäherleriň we galalaryň harabalarynyň topraklarynyň astyndan çykyp, uzak geçmişden sözläp başlady.

Kitap okap syýahat edip, muzeýlere baryp, taryh we medeniýet ýadygärlikleri hakynda köpräk bilime eýe bolýarys.

GADYMY TARYHY ÖWRENMEK

Adamzadyň gadymky taryhyny dürli alymlar öwrenýärler.

Arheologlar →	Gadym zamanlarda adamlaryň ýaşan menzillerinde we ýaşayş jaýlarynda gazuw işlerini amala aşyrýarlar.
Antropolog →	Gadymy adamlaryň süňkleriniň galyndylaryny (skelet we kelle çanaklary) üns bilen barlap, olaryň daşky görnüşini dikeldýärler, mün ýyllar öňki adamlaryň daşky keşbinde bolup geçen özgerişleri öwrenýärler.
Etnograflar →	Gadymy adamlaryň ençeme döp-dessurlary, hojalyk we medeni döpplerini saklap galan, häzir hem ýaşayan taýpalary we ilatlary öwrenýär.

Gadymy gaplar

Arheologlar

GADYMY TARYH BO'YUNÇA ÇEŞMELER

Ўurdumyzyň gadymy döwrüniň taryhyna degişli giň öwrenilen çeşmeler arheologlar tarapyndan tapydan maddy (esasy) çeşmelerdir. Arheologik gazuwlaryň dowamynda tapydan zähmet gurallary, laýdan edilen gaplar, ýarag-esbaplar we şaý-sep enjamlary, mahlasý, gadymda adamyň eli bilen döredilen ähli zatlar şularyň hataryna girýär.

Arheologiýa maglumatlary gadymy dünýä taryhy hakynda doly maglumat berip bilmeýär. Şol sebäpden alymlar ýazuw çeşmelerine hem ýüzlenmeli bolýarlar. Orta Aziýanyň taryhy boýunça iň gadymky ýazuw çeşmesi «Awesto» kitabydyr. Onda ýurdumyzyň gadymy taryhy we medeniýeti hakynda gürrüň berilýär.

Gadymy döwrüň taryhyna degişli ýene bir gymmatly ýazuw çeşmesi Eýrandaky Behistun gaýasynyň ýazgylarydyr.

Pars patyşasy Doro I-iň buýrugy bilen gaýa oýup ýazylan bitiklerde zabt edilen ölkeleriň hatarynda Orta Aziýanyň gadymy döwletleri hem sanap geçilýär.

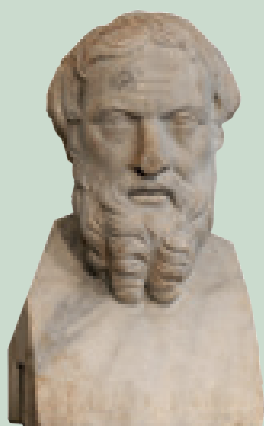
IŇ GADYMY DÜZÜMI DÖWÜRLERE BÖLMEK

Dünýädaki ähli halklaryň taryhy ilkidurmuş jemgyýetçilik gurluşyndan başlanýar. Adamzadyň ösüşindäki birinji basgançak adamlaryň aýratyn toparlara birleşmegi bolup, ol iň gadymy adamlaryň ilkinji jemgyýetidi.

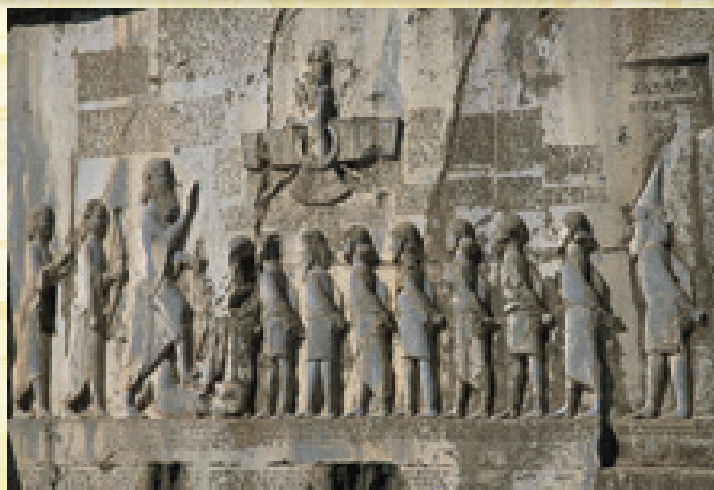
Gadymy golýazma

Milady II asyrda grek taryhçysy Arrian Makedoniýaly Aleksandryň Orta Aziýa giren harby ýörüşleri hakynda «Aleksandryň harby ýörüşleri» atly eseri ýazypdyr.

Miladdan öňki V asyrda gadymy grek taryhçysy Gerodot dürli döwletlere syýahat edip, «Taryh» atly kitabyňy ýazdy. Onda ýurdumyzyň gadymy taryhy barada möhüm maglumatlar berlen.

Miladydan öňki asyryň ahyrlarynda gadymy grek taryhçysy we geografiýa Strabon «Geografiýa» atly eserinde ençeme döwletleriň halklary hakynda maglumatlar getirilýär.

Behistun gaýasynyň ýazgylary we güberçek şekilleri

Başlangıç urug

YATDA SAKLAN!

Gadymy daş döwrüniň taryhy irki, orta we soňky paleolit döwürlerine bölünip öwrenilýär.

Ilkidurmuş jemgyýetleri ýuwaş-ýuwaşdan adamlaryň garyndaş-uruglardan ybarat bolan aýratyn urug obşinalaryna bölünip başlaýar.

Ilkinji urug obşinalary aýalyň-enäniň töwereginde birleşipdir. Adamzadyň taryhyndaky bu başgançak enelik urugy döwri – matriarhat diýip atlandyrylypdyr.

Soňra, zähmet gurallary we hojalyk ýöretmek işleri kämilleşdigi saýyn jemgyýetde ýolbaşçylyk etmek şekli ýuwaş-ýuwaşdan erkek adama geçip başlapdyr, bu bolsa uruga indi erkek adam baştutanlyk etmegini aňladýardy. Adamzadyň taryhyndaky bu döwre alymlar **patriarhat** – atalyk urugy döwri diýip atlandyrypdyr.

Matriarhat

Ilkinji urug jemgyýeti aýal adam – enäniň töwereginde birleşen

Patriarhat

Urugdaş jemgyýetleri erkek adam dolandyrypdyr.

Iň gadymky adamlar ilkinji zähmet gurallaryny daşlardan ýasapdyrlar, şoňa görä arheologlar adamzat taryhynyň başlangıç döwrüni «daş döwri» diýip atlandyrypdyrlar. Daş döwri örän uzak wagtda dowam edipdir, şonuň üçin ony aşakdaky başgançaklara bölýärler:

Paleolit

Gadymky daş döwri (grekçe paleos – «gadymky» we litos – «daş»)

Mezolit

Orta daş döwri (grekçe mezos – «orta» we litos – «daş»)

Neolit

Täze daş döwri (grekçe neos – «täze» we litos – «daş»)

Eneolit

Mis-daş döwri (latynça eneus – «mis» we grekçe litos – «daş»)

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Arheologlar, antropologlar we etnograflar nämeleri öwrenýärler?
2. Alymlar haýsy çeşmeleriň kömeginde taryhy gaýtadan dikeldipdirler?
3. Taryhy öwrenmekde peýdalanylýan maddy çeşmelerden haýsylaryny bilýärsiňiz?
4. Näme üçin arheologlar adamzat taryhynyň başlangyjyny «daş döwri» diýip atlandyrypdyrlar?

2 §. Iň gadymy adamlaryň ösüş basgançaklary

Ýer ýüzünde adamyň nähili peýda bolanlygy hakyndaky dürli rowaýatlar we dini rowaýatlar gadym zamanlardan bäri bar. Ylymda bu mesele ylmy esassa, antropologiýa we arheologiýa maglumatlaryna esasanyp öwrenilýär. Taryhda iň gadymky adamlara **ilkidurmuş adamlary** diýip aýdýarlar.

IŇ GADYMY ADAMLAR

Ýer ýüzündäki ilkinji adamlar göwresini dik tutup ýöräpdir, zähmet gurallaryny ýasamagy we olary peýdalanmagy bilipdirler. Olaryň kömeginde tebigatdan iýmit tapyp iýýdirler.

Alymlar iň gadymky adam süňkleriniň galyndylaryny Gündogar Afrikadan tapyp öwrenipdir. Bu adamyň ýaşı 2 million ýyldan geçýär. Alymlar ony «**işewür adam**» diýip atlandyrypdyr, sebäbi ol daşdan örän ýönekeý zähmet guralaryny ýasamagy bilipdir.

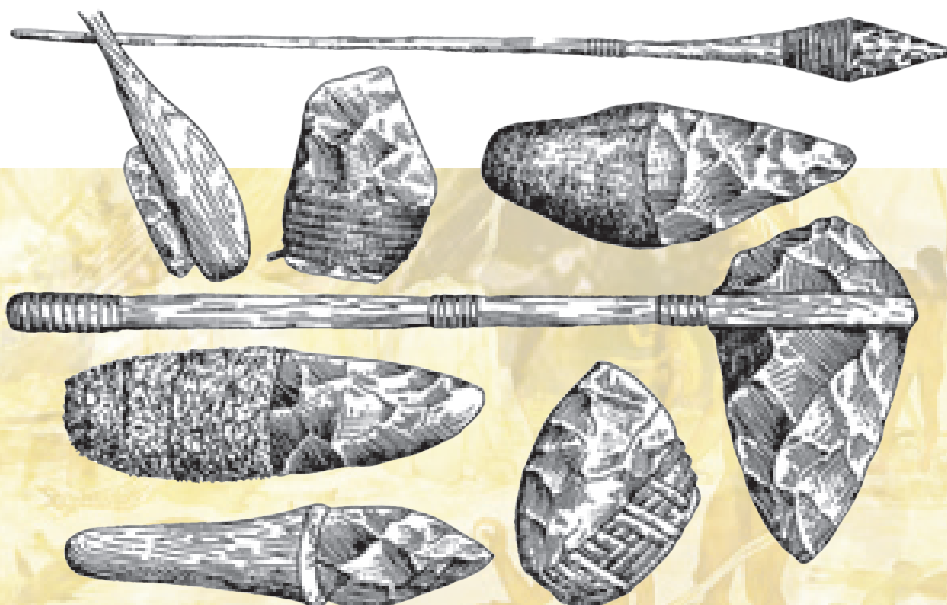
Müň ýyllaryň dowamynda adamyň daşky keşbi, başarnyklary we beýnisiniň göwrümi üýtgäp barypdyr. Gadymy daş döwrüniň nobatdaky basgançagynda «**dik ýöreýän adam**» diýip atlandyrylan gadymy adam emele gelipdir.

Mamont

Daşdan ýasalan el taýagy

Daş döwrüniň zähmet gurallary

Daş we süňkden
ýasalan zähmet
gurallary

Çopper

Onuň bedeni örän güýçli bolupdyr. Ol dürli daş gural-
laryny ýasamak başarnyklaryna eýe bolup, ýyldyrymyň
badyndan ýangyn çykan tokaýdaky tebigy otdan peýda-
lanmagy hem bilipdir. «Dik ýöreýän adamlar» ýaşaýan
ýerlerini üýtgedip, giň çäklere ýaýrapdyrlar. Olaryň
mekanlary we süňk galyndylary Afrikadan, şeýle hem,
Ýewropadan we Aziýanyň köp ýerlerinden tapylypdyr.

Ýer ýüzünde klimaty ýyly bolan döwürlerde adam-
lar ownuk derýalaryň ýa-da çeşmeleriň golaýyndaky
depelikleri mekan edinipdir. Ilkinji paleolit döwriň
ahyrlaryna gelip Beýik buzluk döwri başlanýar. Ilki-
durmuş adamlar örän kyn synaglara duş gelipdirler. Bu
ýagdaý adamlary täze klimata we durmuş şertlerine uý-
gunlaşmaga ündedi. Beýle ýagdaýda diňe güýçlüleriň
ýaşap galmagy mümkindi.

BUZLUK DÖWRI

*Gitdigiçe güýçlenip baryan sowukda hiç bir goran-
mak mümkinçiligi ýoklugyna düşüňip gadymy adamlar
yssyrak we pena ýer gözläp, uzak mekanlara ýol alýar-
lar. Ynha, köpden bäri üsgürýän garry bir adam yza
galyp başlaýar. Ol keseldi we zordan ädim atýardy.*

*Adamlar tiz-tiz durmagyň howplydygyny, çünki şol
sebäpli köpçüligiň ölüp gitmegi mümkinligini gowy dü-
şünýärdi. Garry yza galyp gitdi, emma başgalar oňa
garaşmazdan ýoluny dowam etdirdiler. Ol ýat ýerler-
de ýalňyz galjagyna düşüňdi we hasrat bilen yňrandy.
Garrynyň ýalbaryp çekýän perýady köp wagta çenli
eşidilip durdy, soňra bir salym peselip, ahyry umuman
eşidilmedi.*

Soñra şol ýoldan geçen başga adamlar sowukdan titröp ýatan kesel garryny görýärler. Emma bu adamlar hem oña kömek bermeyärler. Gar bat bilen sygyryp ýagýardy. Gorkunç sowuk başlandy. Geljekde adamlara misli görülmedik synaglar garaşýardy. Bu uzak, rehim-siz, ilkidurmuş döwrüdi. Buzluk döwründe diňe güýçli adamlar aman galdylar.

İŇ GADYMY ADAMLARYŇ MEŞGUL BOLAN IŞLARI

Orta Aziýada daşdan ýasalan gadymy zähmet gurallary aşakdaky jaý-ýerlerinden tapylypdyr:

Selungur → Fergana jülgesi

Kölbulak → Daşkent welaýaty

Bular ýogyn daş gurallary bolup, olaryň bir tarapy urup ýitilenipdir. Arheologiyada bu daş gurallara **çopperler** diýip aýdylýar.

Zähmet gurallary adamlara iýmit tapmak üçin gerek bolupdyr. Ilkinji zähmet gurallary ýönekeýdi. Adamlar uýy ýiteldilen daş we taýak bilen haýwanlary awlapdyr, ösümlikleriň iýmäge ýaramly bolan miwelerini köwläp alypdyrlar.

Şeýlelikde tebigat nämäni peşgeş berse, adam şony alypdyr hem-de tapan iýmiti bilen kanagatlanypdyr. Şonuň üçin adamlaryň iň gadymy işleri – miwe- köklerini ýygnamak we aw awlamak **özleşdirilýän hojalyk** diýip atlandyrylypdyr.

Baýsun daglaryndan tapylan Deşikdaş gowagy orta paleolit döwri (mil. öň. 100–40-njy mün ýyllyk) medeniýetiniň dünýä meşhur ýadygärligi hasap-

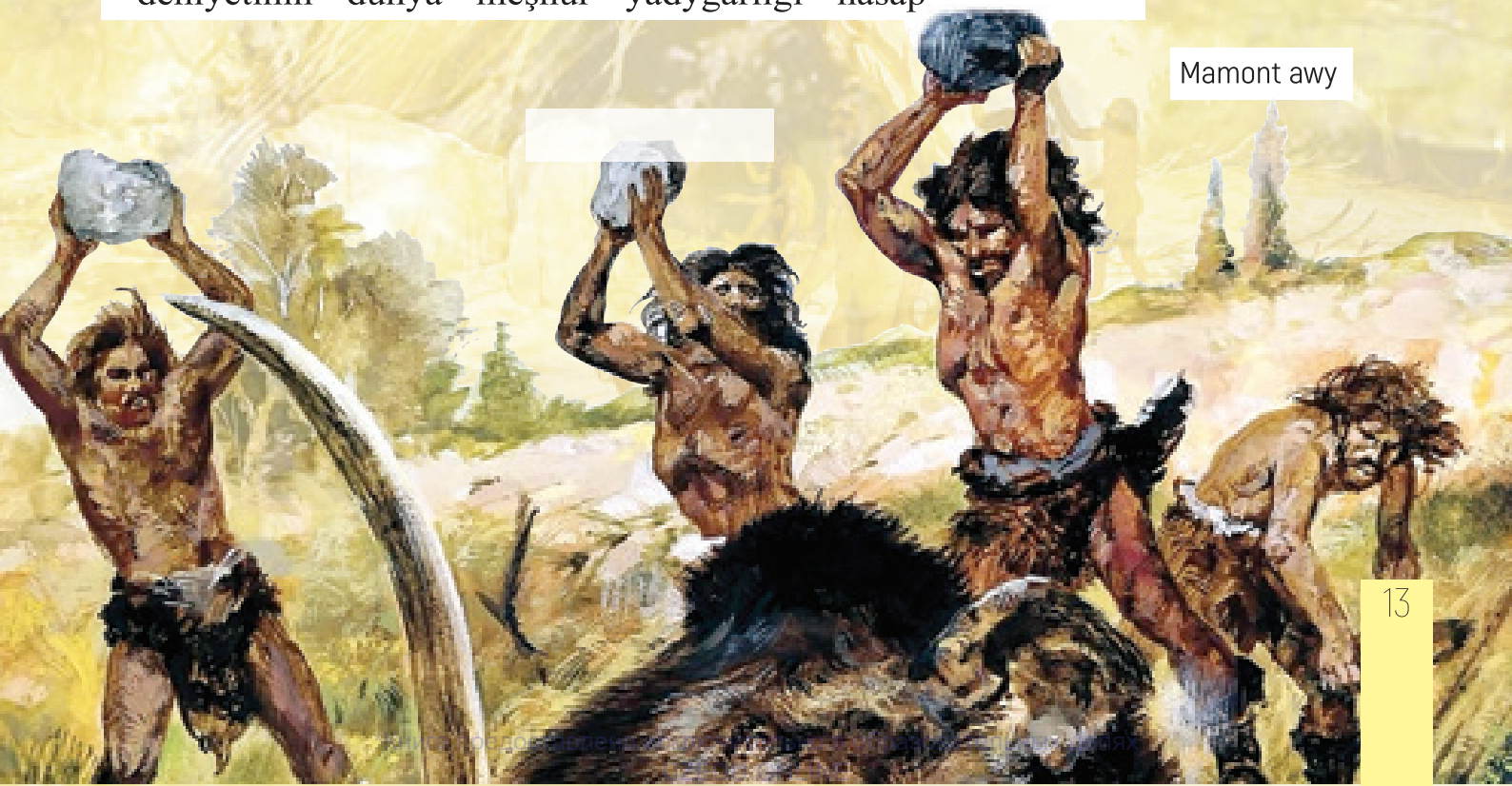
Pikir ediň

Gadymy adamlaryň ýerinde siz näme eden bolardyňyz?

Neandertal oğlan.
Deşikdaş

Mamont awy

Pikir ediň

Gowak ýolbarsy näme üçin adamlara hüjüm etdi?

Gokuly ýyrtyjyny görüp, adamlar näme üçin gaçmadylar?

Gadymy adamlaryň ýerine bolsaňyz näme ederdiňiz?

lanýar. Deşikdaş gowagyndan daş gurallar we olaryň bölekleri, dag geçişi, keýik, ýabany at, gaplaň, towşan, ownuk gemrijiler, şeýle hem guşlaryň süňkleri tapylypdyr.

Çaganyň jesedi gabra gömlen. Jesediň töweregine dag geçisiniň şahlary sünjüp çykylan.

Oduň töwereginde oturan adamlara tarap gowak ýolbarsy busup gelyärdi. Ol agaç we şahalaryň arasyn-dan bildirmän süýşýärdi. Emma kimdir ony görüp, gorkunyjyndan gygyryp goýberdi. Hemme tisginip ýolbarsa tarap seretdi. Ýolbars golaý gelen bolsa-da hiç kim gaçmagy oýlamayardy. Gaçan adamy ýolbarsyň bir bökende tutup aljagy mälimdi. Hemme ýolbarsdan gözlerini üzmän, hatar durup gaty gygyrdylar we ellerini galgadyp ýyrtyjynyň üstüne tarap hemle etdiler.

Ýolbars özüni ýitirdi, gözleri alakjap başlady. Adamlar ýolbarsa tarap baryberdiler. Bu olar üçin gutulmagyň ýeke-täk ýoludy.

Ynha, iň güýçli haýwanlary ýeňen we daş-töweregindäkileri gorkuzan gowak ýolbarsy hem yza çekilip başlady.

DINI YNANÇLARYŇ EMELE GELMEGI

Älem hakynda toplanan bilimler ýuwaş-ýuwaşdan ynsanyň pikirlenme ukybyny we aňyny uýtgedipdir.

Adamlar düşnüksiz bolan hadysalara – gije bilen gündiziň, ýylyň pasyllarynyň çalyşmagy, wulkanlaryň atylyşy, ýer titremesi we beýleki tebigy hadysalaryny gözegçilik edýärdiler. Olary düşüni bilmeýän gadymy adamlar gök gürrüldisi, ýyldyrym, şemal, ýangyn ýagmasy ýaly dürli tebigat hadysalaryna sygynyp başlaýar. Adamlar tebigaty janly diýip hasaplapdyrlar we tebigatdaky dürli hadysalaryň esasynda tebigy däl güýçler gizlenen diýip oýlapdyrlar. Şol sebäpden töwerekde ýagşy we ýaman güýçleriň barlygyna ynanypdyrlar.

Pikir ediň

Siziň pikiriňize görä, bu ynamyň emele gelmegine esasan näme sebäp bolupdyr?

Totemizizm

Adamlar topary obşinasynyň käbir haýwan ýa-da ösümlik görnüşi bilen garyndaşlygyna ynanmak.

Animizm

Adamy gurşaýan gurşawda janlaryň we ruhlaryň bolmagyna ynanmak.

Fetişizm

Gadymy adamlar ol ýa-da bu zatlar şowlulyk getirmegine ýa-da belalary ýok etmegine ynanmak.

Soňky paleolit döwrüne degişli gowaklaryň diwarlarynda tapylyp öwrenilen suratlar hem gadymy adamlaryň dini düşüňjeleri barada hekaýa edýär. Şeýle suratlardan iň gadymylary aşakdaky gowaklardan tapylyan:

Ispaniýa

Altamira gowagy

Fransiýa

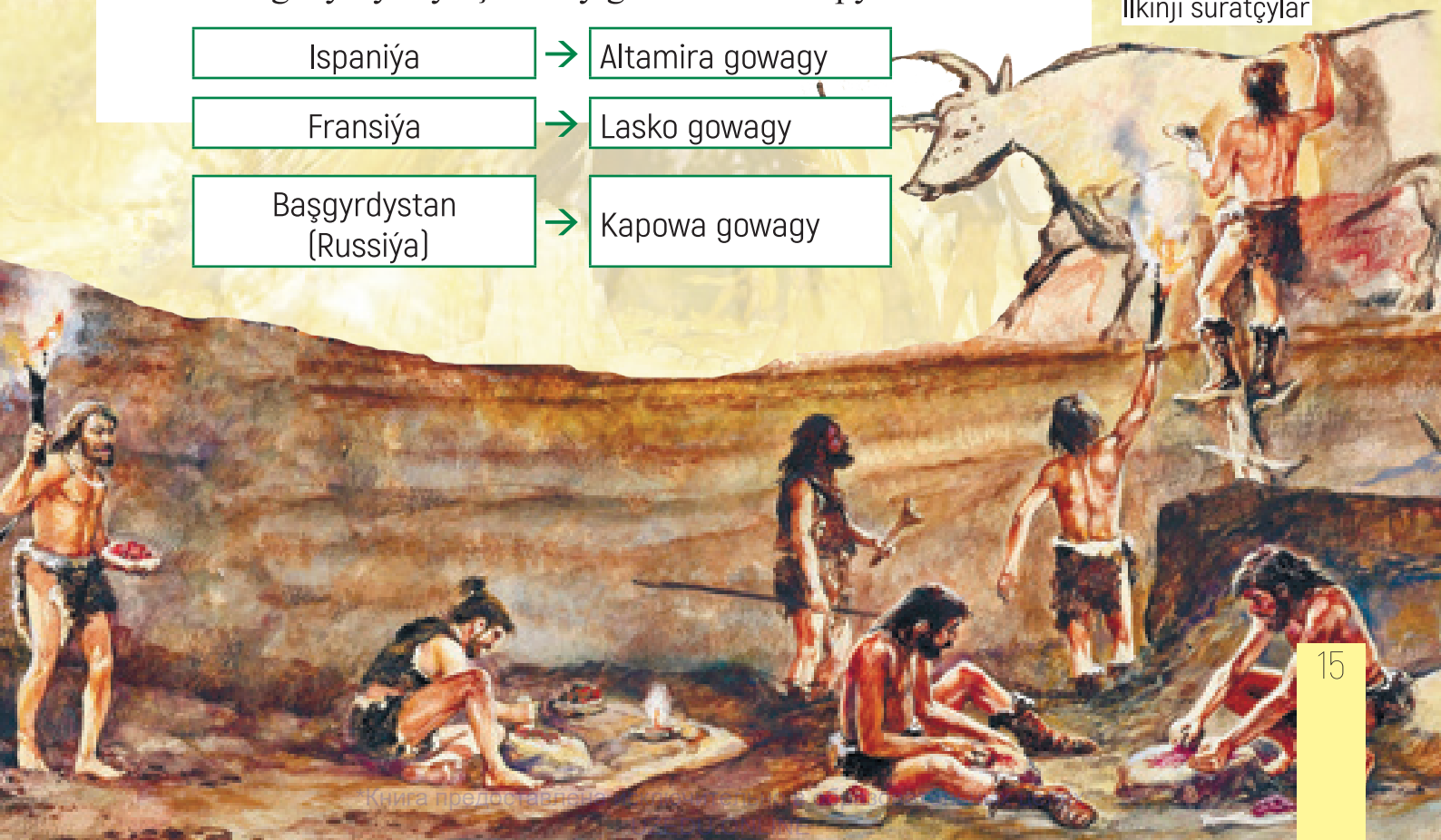
Lasko gowagy

Başgyrdystan
(Russiýa)

Kapowa gowagy

Ilkinji suratçylar

Paleolit döwri
menzili

Ok-ýaý bilen
awlanyşy

Adamlar geljekki awda suratlar özlerine kömek berer diýip ynanypdyrlar. Suratlaryň önünde haýwanlaryň hereketlerine öýkünip tans edipdirler, awyň görnüşini göz önüne getirip, naýza zyňmaga türgenleşipdirler.

Gadymy suratlar ynsanyň nämeler hakynda oýlanlygy, daş-töwereğine nähili akyl ýetirenligi, haýsy haýwanlary awlandygy, nähili zähmet gurallaryndan we ýaraglardan peýdalanandygyny bilmäge we düşünmäge kömek edýär.

Adamyň özüni gurşayan daşky dünýäsine düşünmäge bolan ymtlylyşy in gadymky şekillendiriş sungatynyň ösüşi üçin esas bolup hyzmat edipdir.

Ilkinji gowak suratlaryny arheologyň gyzjagazy görüpdür. Şonda olar Ispaniýanyň Altamira gowagynadadylar. Atasy ilkidurmuş adamynyň zähmet gurallaryny tapmak bilen meşgullanýan wagtynda, gyzjagaz birden:

– Däde, serediň, öküz! – diýýär.

– Hany?

– Ýokary serediň!

Çyranyň ýagtysy bilen gadymky adamnyň çeken ýabany öküz, doňuz we keyikleriniň suratlary tüm garaňkylykdan bir-bir görnüp başlady.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Deşikdaş gowagyndaky arheologik açyşlar hakynda aýdyp beriň.
2. In gadymky adamlaryň kärleri hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
3. Dini ynanç başlangyçlarynyň emele gelmeginiň sebäplerini aýdyň.
4. Irki suratlarda nämeler şekillendirilipdir? Näme üçin?

3 §. Urugçylyk jemgyýeti

SOŇKY PALEOLIT DÖWRI

Soňky paleolit döwründe (mil. öň. 40–12-nji müňýyllyklarda) ençeme wakalar bolup geçdi. Bu döwürde daşy işläp bejermek tehnikaşy we zähmet gurallaryny ýasamak usullary özgeripdir. Adamyň özi hem, akly we daşky keşbi hem üýtgäp barypdyr. Şol döwürde häzirki keşpli adam kromaýon adamy ýaşapdyr.

Soňky paleolit döwrüne degişli menziller

Samarkant şäherinde, Daşkent welaýatynda (Kölbulak), Fergana jülgesinde ýerleşen.

SOŇKY PALEOLIT DÖWRÜNDE ADAM:

- ýangyn emele getirmegi;
- şay-sepler (monjuk, tumar, ýüzük) ýasamagy;
- başpena etmegi;
- kesýän we çapýan.

Şeýlelikde, soňky paleolitde adamzat özüniň ösüşinde ýene-de bir basgançaga göterildi. Adamlar garyndaşlardan düzülen kiçi toparlara – urug obşinalaryna birleşipdirler.

Urug agzalary bir menzilgähde ýaşapdyrlar. Bir ýerde ýaşap oturan birnäçe uruglar bir taýpany düzüpdir.

Ýaşayyş jaýlaryny (başpena) gurmak soňky paleolit döwrüniň adamlarynyň möhüm açyşy boldy. Olar soňra haýwanlaryň derisinden egin-eşikleri taýýarlapdyrlar.

Urug obşinasý

MEZOLIT DÖWRI

Mezolit – orta daş döwri mil. öň. 12–7-nji müň-ýyllyklary öz içine aýar. Mezolit döwrüniň başlanmagy buzluk döwrüniň ahyryna ýetdi, bu waka klimatyň ep-esli maýlamagyna we adamlaryň durmuşynyň üýtgemegine getirdi.

MEZOLIT DÖWRÜNDE YNSAN:

- ok-ýaý ýasamagy öwrendi;
- haýwanlary ele öwredip başlady;
- ilkidurmuş ekerançylyk we çarwaçylyk.

Orta Aziýadaky mezolit döwrüne degişli menzilgähler

Obişir (Fergana jülgesi), Goşulyş (Daşkent oazisi), Maçaý (Surhanderýa welaýaty)

Mezolit döwrüniň ahyrynda adam haýwanlary **eldekileşdirip başlapdyr**. Diriligine tutup alnan haýwanlary (guzular, owlaklar) indi adamlar öldürmezden, iýer ýaly ätiýaçlyk hökmünde saklap goýýan bolupdyrlar.

ITIŇ ELDEKILEŞDIRILMEGI

Awçylar iti ele öwredipdirler. Belki bu waka şeýle bolandyr:

Bir gün irden iki oylan gowakdan çykyp, güjügi görüp galýarlar. Ol gowagyň ýanyna taşlanan süňklere ýakynlaşyp gelyärdi. Onuň enesini ýyrtyjy haýwanlar öldüripdir. Şonuň üçin ýalňyz galyp, aç bolupdyr. Açlyk ony adamlaryň menzilgähine tarap itekledi. Ony gören oylanlar şatlygyndan oňa tarap ylgadylar. Güjük gorkup özüni şahalaryň penasyna aldy.

Belki açlyk iti adamlaryň ýaşayan gowagyna tarap itekländir.

Agşamlyk ol ýene gowagyň önünde peýda boldy. Şol gün awçylaryň awy şowly bolup, süňkler, nahar galyndylary gowagyň önünde hemişekilerinden hem köpräkdi. Adamlaryň sesi peselenden soň, güjük gowaga golaýlaşdy we bir süňki gemrip başlady.

Ol gowagyň ýanyna ertesi gün hem geldi. Gowagyň golaýyndaky pena ýerde ýaşap başlady. Adamlar süňk taşlasa, bukulyp gelip, alyp gaçýardy.

Bir güni adamlaryň ýaşap duran gowagyna bize tanyş bolan güjük kürsöp ok ýaly atylyp girdi. Ony möjek kowalap gelyärdi. Güjük adamlardan pena islöp içeri giripdir. Bu ýagdaý adamlarda olara nätanyş bolan rehimplilik duýgusyny oýarýar. Oglanlar oňa janly oýnawaja seredýän ýaly bakýardylar. Gulagyndan guýrugyndan çekýärdiler. Günler geçdi. It ulalyp adamlara öwrenişýär. Bir gün gije onuň üýrýän sesine hemme oýandy. Turup iti urjak boldular. Emma görseler, gowagyň agzynda iki sany aýy durdy. Aýylary «haý-haý»lap kowup goýberenden soň, adamlaryň käbirleri gelip, iti sypalap, minnetdarçylyk bildirdiler. Çünki it olary ölümden saklap galypdy.

Şondan soň ol adamlaryň hemişelik hemrasyna öwrüldi.

Pikir ediň

Näme üçin adam ilki bilen iti eldekileşdiripdir?

Itler haýwanlary awlamagy
ýeňilleşdirdi

DAÝHANÇYLYGYŇ WE ÇARWAÇYLYGYŇ ÖSÜŞI

Neolit – täze daş döwründe ynsan gadymy Gündogaryň dürli çäklerinde **öndüriji hojalyklar** – ekerançylyga we çarwaçylyga geçip başlaýar.

NEOLIT DÖWRÜNDE ADAM:

- daşdan mikrolitler, süýümlerden dokama, laýdan spool gaplar ýasapdyr;
- hemişelik ýaşayş jaýlaryny gurup başlapdyr;
- oturymly ýaşayşa geçipdirler.

Öndüriji hojalyk

Ýygnaýjylyk, awçylyk, balykçylyk

Öndüriji hojalyk

Daýhançylyk, çarwaçylyk

Orta Aziýada neolit döwri **mil. öň. 6–4-nji müňýyllyklary** öz içine alýar. Arheologlar neolit döwrüniň başlanýşyny laýdan gaplar ýasamagyň açyş edilmegi bilen kesgitleýärler. Mezolit we neolit döwründe adam daşdan ownuk zähmet gurallary – **mikrolitler** ýasapdyrlar, daşy işläp bejermeginiň öň mälim bolmadyk usullaryny – **ýylmamak** we deşmek usullaryny açyş edipdirler.

Laýdan ýasalan we otda bişirilen gaplary ýasamak – **küýze-gärçilik**, süýümden we ýünden egin-eşik taýýarlamak – **dokmaçylyk** neolit döwrüniň möhüm açyşy we oýlap tapmalarydyr.

Neolit döwrüniň öýleri.
Dikeldilen

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Soňky paleolit döwrüniň möhüm açyşlaryny aýdyp beriň.
2. Ok-ýaý haçan açyş edilipdir?
3. Neolit döwrüne degişli menzilgähdäki arheologik gazuwlary göz önüne getiriň. Bu menzilgähde nämeleri tapmak mümkin?
4. Neolit döwrüniň açyşlaryny aýdyp beriň.

Ownuk daş
gurallary –
mikrolitler

4 §. Eneolit we bürünç döwri

Neolit döwrinin ahyrynda adamlar misden peýdalanmagy we ondan zähmet gurallaryny ýasamagy öwrenipdirler. Bu şübhesiz, şol döwrün in beýik açyşlaryndan biridi.

METAL DÖWRÜNIN ESASY AÝRATYNLYKLARY

Misden ýasalan zähmet gurallarynyn daş gurallar bilen bilelikde ulanylyş döwri **eneolit** – mis-daş asyry diýip at berlen. Bu döwür **mil. ön. 4 – 3-nji müňýyllyklaryn ortalaryna** dogry gelýär.

Metallurgiyanyn ösmegi adamlaryn maddy we ruhy medeniýetine uly täsiretdi. Mil. ön. 4-nji müňýyllykda gadymy Gündogarda ilkinji şäherler we döwletler emele gelip başlady.

Orta Aziyanyn günortasynda **emeli suwaryş**a esaslanan daýhançylyk emele geldi, çig kerpiçden köp otagly öýler gurlup başlady, gaplary bişirmek üçin **küzegärçilik** humdanlaryndan peýdalanmaga girişildi.

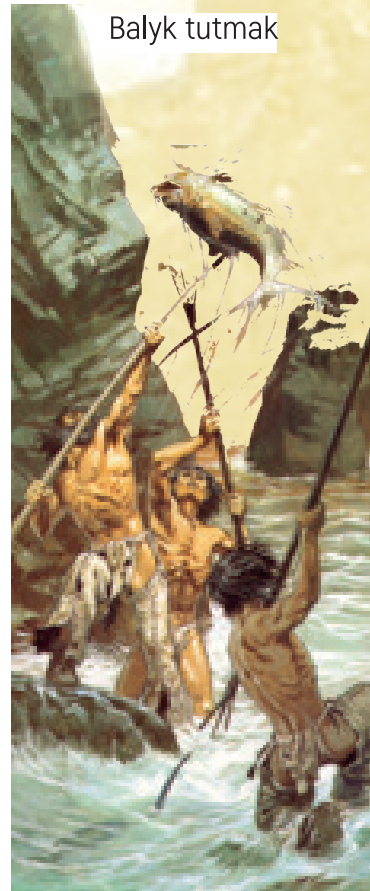
Toýun gaplar haýwanlaryn we guşlaryn şekilleri we ösümlük nagyşlary (ýapraklar, güller) bilen bezelip başlady.

Adamlar misi eredip galaýy, gurşun ýa-da sink bilen goşup, bürünç almagy öwrenipdirler.

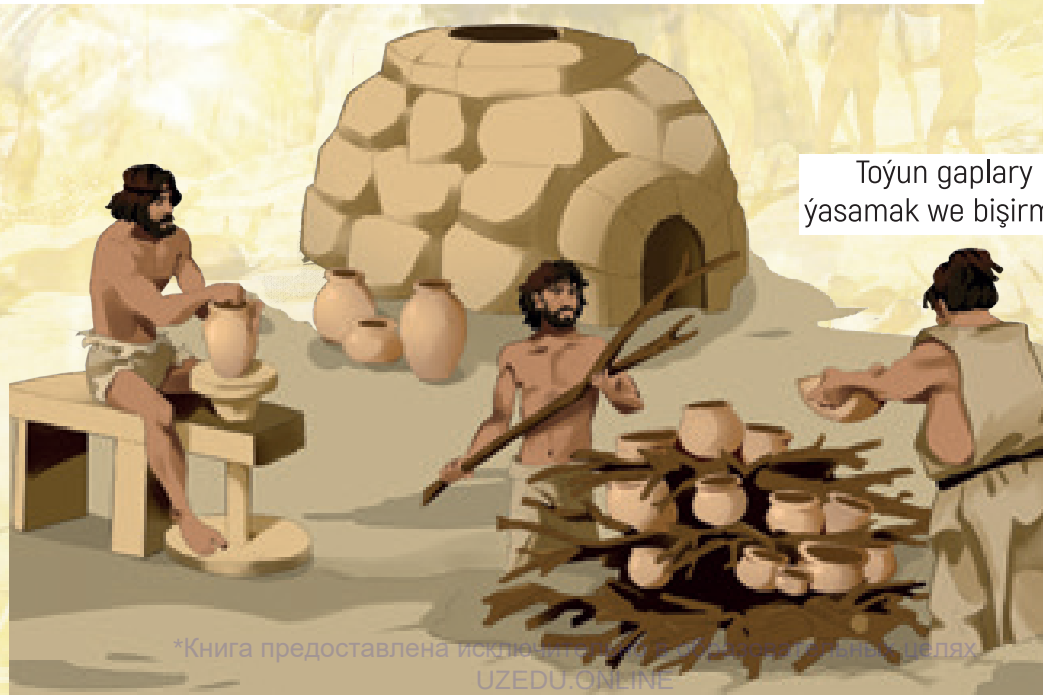
Bürünç misden görä ep-esli gatylygy sebäpli **mil. ön. 3-nji müňýyllygyn ortalaryndan** başlap ýuwaş-ýuwaşdan zähmet gurallary, gural-ýaraglar we şaý-sepler taýýarlamakda peýdalanylyş esasy serişdä öwrüldi.

Bürünç zähmet gurallaryna eýe bolan adamlar indi ekin meýdanlaryny gowy işläp bejerip we olary giňeltmäge mümkinçilik gazandylar. Netijede olaryn ygtyýarynda artykmaç mukdarda oba hojalyk önümleri emele geldi. Bürünç döwründe adamlar **küzegärçilik çarhy we tigiri** açyş etdiler. Şeýlelikde ilkinji arabalar peýda boldy.

Balyk tutmak

Toýun gaplary ýasamak we bişirmek

PATRIARHATYŇ BAŞLANMAGY

ENEOLIT DÖWRÜNDE YNSAN:

- misden işlenen gurallary;
- emeli suwaryş ulgamyny;
- çig kerpiji;
- köp otagly jaýlary;
- irki şäherleri we döwletleri dörettdi.

Omaç bilen ýer sürmek, ekerançylyk etmek, çarwaçylyk, hünärmentçiligiň emele gelmegi netijesinde urugy ýeterli önümler bilen üpjün etmek erkekleriň eline geçdi. Öý hojalygy ýumuşlary aýallara degişlidir. Indi urugçylyk maşgalasynda erkekler möhüm orun tutup başladylar. Garyndaşçylyk erkekler tarapyndan kesgitlenýän boldy we patriarhat döwri başlandy. Maşgala ata tarapyndan ýakyn garyndaşlaryň birnäçe nesillerinden emele gelýän boldy.

BÜRÜNÇ DÖWRI DAÝHANLARY

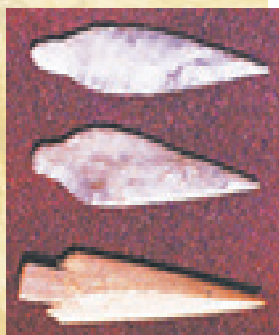
Bürünç döwrüne degişli menzilgählerden biri Zereşan derýasynyň kenaryndaky **Zamanbaba** kölüniň golaýyndan tapylypdyr (Buhara welaýaty Garaköl tümeni). Horezm oazisinde hem бүрүнч döwrüne degişli menzilgähler öwrenilen. Arheologlar Surhanderya oazisinden gadymy ekerançylyklar menzilgählerinden biri bolan **Sopollydepäni** tapdylar (Muzrabat etrabyny, **mil öň. 3-nji müňýyllygyň ahylary – 2-nji müňýyllyk**).

Bürünç döwründe Orta Aziýanyň günortasynda daýhançylygyň we hünärmentçiligiň ösmegi esasynda ilkinji şäherler we döwletler emele gelipdir. Takmynan 4 müň ýyl öň häzirki Şirabadyň golaýynda (Surhanderya welaýaty) ekerançy daýhanlar täze menzilgäh gurdular. Onuň harabalary **Jarkotan** (jarlygyň üstündäki koton) ady bilen meşhur.

Bu menzilgäh aslynda nähili görnüşe eýedir? Geliň, onuň köçelerinde gezip tomaşa edeliň. Jarkotan бүрүнч döwrüne degişli şäher görnüşine eýe gala bolup, onuň içinde we töwereginde jemgyýet

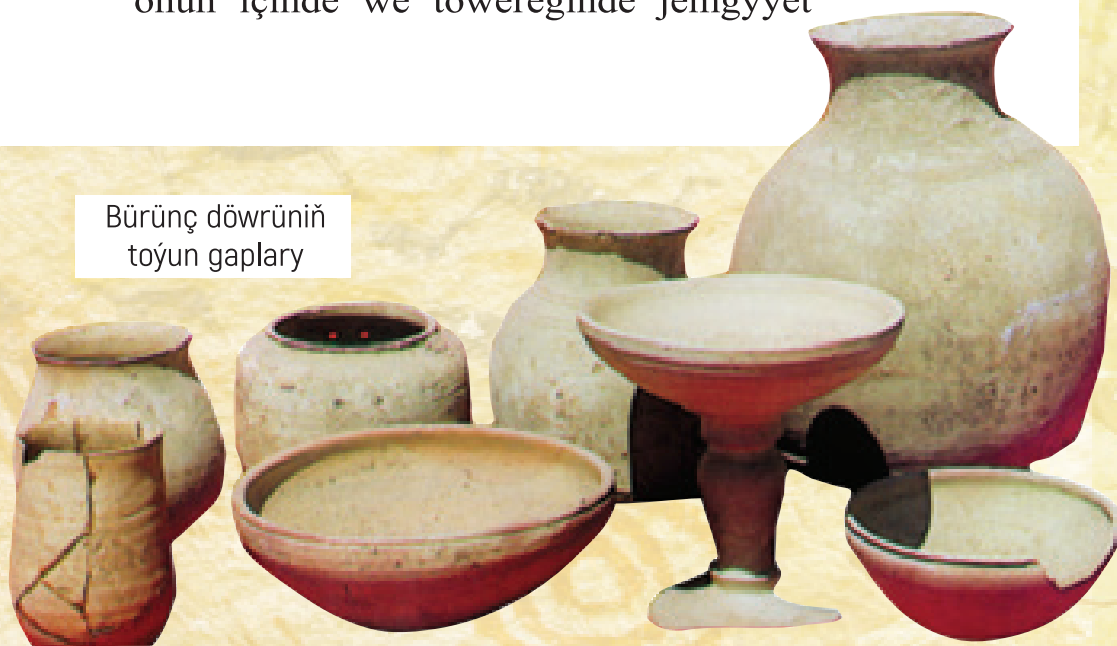

Toýun gaplar

Keman oklarynyň uçlary

Bürünç döwrüniň toýun gaplary

agzalary bolan hünärmentleriň we daýhanlaryň öýleri ýerleşipdir. Galanyň içinden jemgyýet agzalarynyň serdarynyň köşk galyndylary tapylypdyr.

Jarkotanda oda we suwa sygynmak ynanjy bilen baglanyşykly ybadathananyň galyndylary arheologlar tarapyndan öwrenilipdir.

Bürünç döwründe ýurdumyzyň gadymy ilaty we gadymky gündogar halklarynyň arasynda giň medeni gatnaşyklar başlanypdyr. Derýalaryň ugry bilen möhüm söwda ýollary geçipdir.

BÜRÜNÇ DÖWRÜNE SYÝAHAT

Geliň, gadymy menzillerden birine syýahat edip, ol ýerde adamlaryň nähili ýaşandygyny göreliň.

Biz Sopollitepa menzilgähiniň merkezi böleginde durus. Menzilgäh goranmak diwary bilen gurşalan. Daşky diwary bozup, menzile girmekçi bolan duşmanlar duzaga düşýärdiler. Bu wagtda galany gorajýylar olaryň başlaryna ok we daşlar ýagdyrypdyr. Sopollitepä diňe bir derwezededen girilipdir. Ol örän berk go-

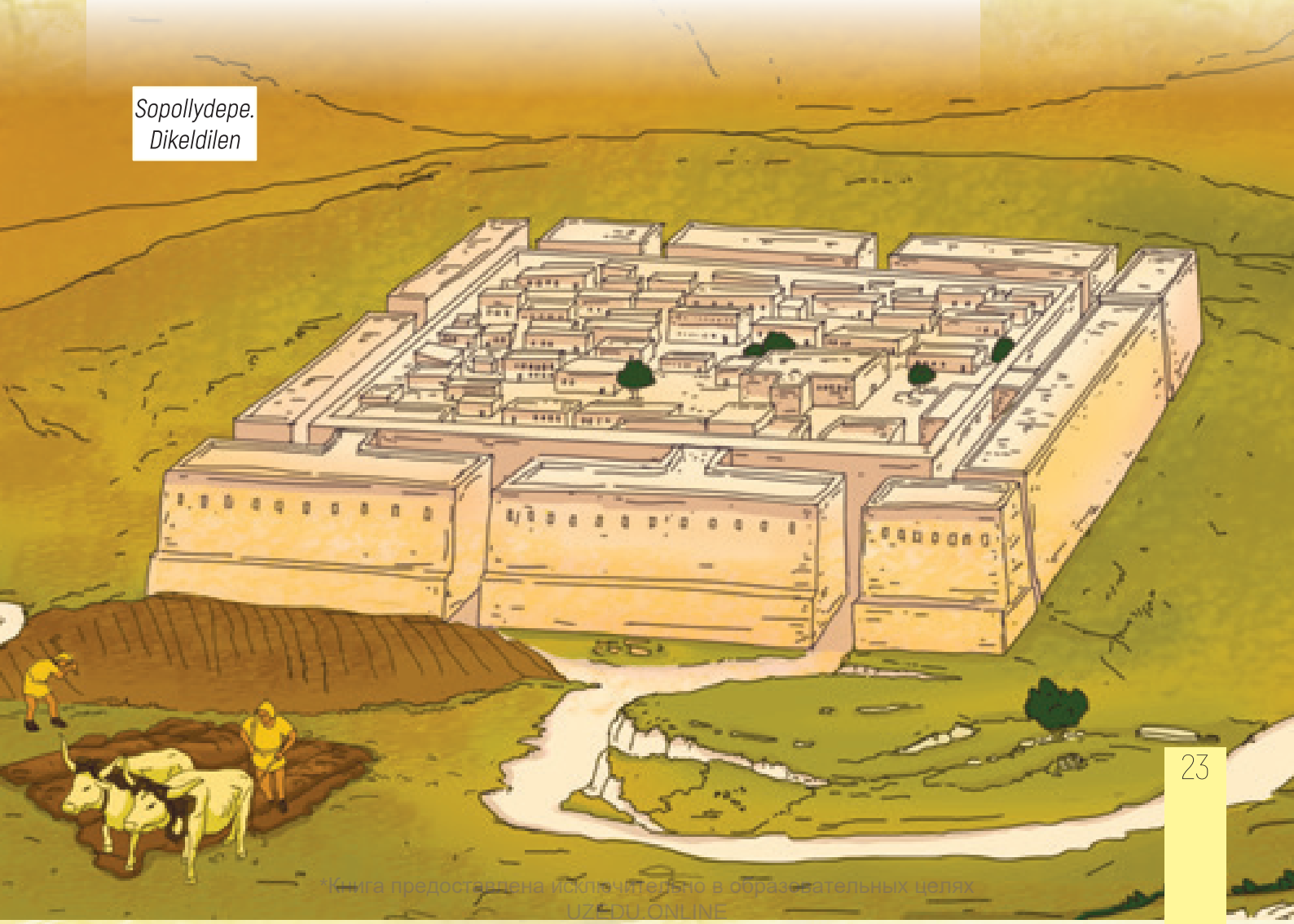

Ýylanlaryň şekili
düşürilen daş tumar.
Mil. öň. 2-nji
müňýyllyk

Pikir ediň

Bürünç döwründe
adamlar nähili
kynçylyklary
ýeňmeli
bolupdyrlar?

Sopollydepe.
Dikeldilen

Pikir ediň

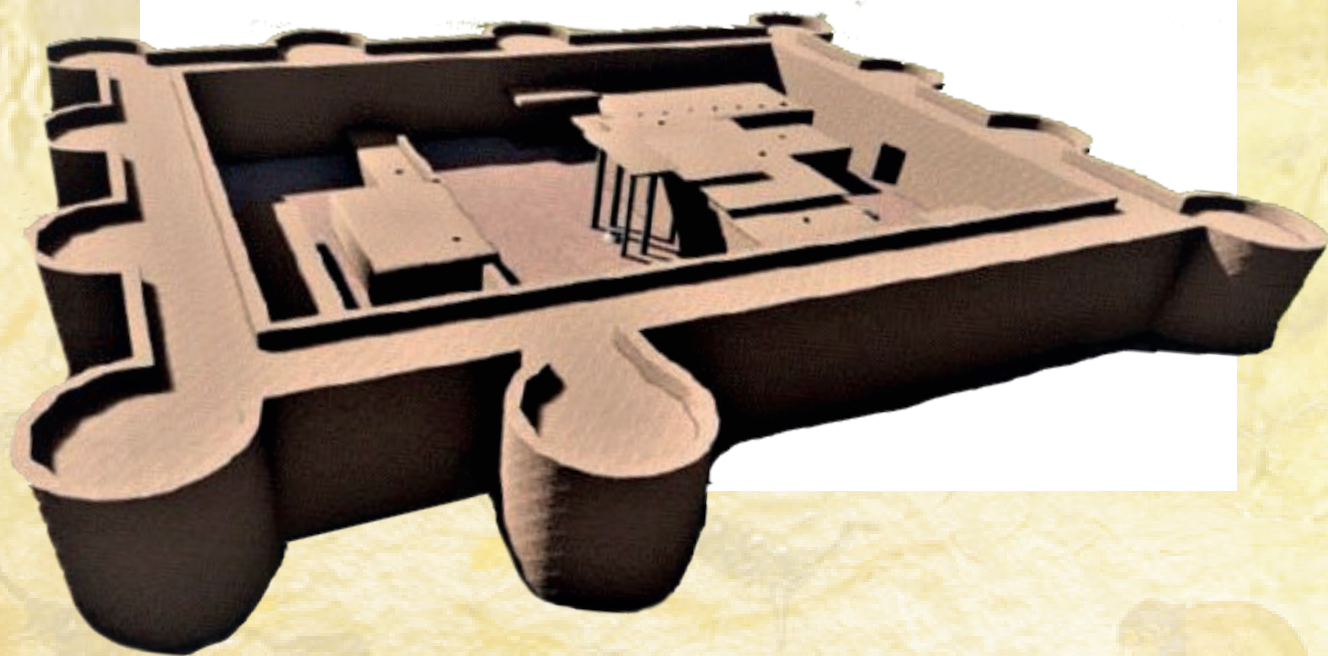
Derslikde berlen tekstden peýdalanyň, özüňiziň бүрүнч döwrüne syýahatyňyzy çak ediň. Öňki döwürlere garanda bu döwürde nähili täzelikler peýda bolupdyr?

ralypdyr. Biz galanyň sekiz sany kwartalyndan birinde ýolumyzy dowam etdirýäris. Bu ýerdäki ähli köçeler merkezi meýdana alyp barýardy. Meýdanda söwda-satyk gyzgalaňly. Küýzegärleriň çarhynda ýasalan uzyn güldanlar, küýze we humlary çykaryp satýarlar. Aýallar gymmatbaha daşlardan we бүрүнчден ýasalan şaý-sepler – ysyrga we monjuklar, tumar we aýnalara tomaşa edýär.

Tikinçiler matalary hödürleýärler. Çeträkke ekerançy dayhanlar we çarwadarlar özleriniň ýetişdiren bugdaý, arpa, haýwan derilerinden ýasalan geýimleri satýardylar.

Mälim bolşy ýaly, бүрүнч döwrüniň ilaty hünärmentçilikde, dokmaçylykda, küýzegärçilikde, zergärlikde we binagärlikde uly üstünlikleri gazanypdyrlar. Emma бүрүнч döwrüniň adamlarynyň durmuşy kynçylyklara doludy. Olar uzynly gün zähmet çekýärdiler. Tebigat onuň öwezine olara öz nygmatlaryny peşgeş berýärdi. Diňe ýaş çagalaryň daňy gaýgysyz atýardy.

Daň bilen çopanlar mallaryny ýaýla kowýardy, dayhanlar bolsa ekin meýdanlaryna tarap howlugýardy-

Jarkotan ybadathanasy. Dikeldilen

Monjuklar

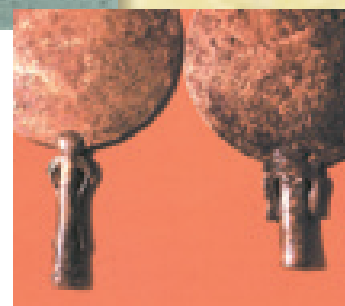

Bürünçden yasalan
bilezik

lar. Olar bilen awçylar hem çykyp, suw içmäge gelen keyigiñ ýoluny peýleşärdiler. Balykçylar derýa tarap barýardylar.

Küýzegär laý garyp, onuñ şägirtleri ojaklara ot ýakýardy. Olaryñ gapdalyndaky demirçilik ussahanasynda bürünç enjamlar üçin eredilen magdanlar galyplara guýulýardy. Zergärler bürünçden bilezik we aýnalar taýýarlaýardy. Aýallar boýra dokapýardylar, däne düwýärdiler, nahar bişirýärdiler, çagalary terbiýeleýärdiler. Bu işler her gün gaýtalanypdyr.

Ýaşayyş şeýlelikde dowam edipdir.

Bürünç aýnalar

Bürünçden yasalan
geýimler: balta, ok
we naýzanyñ ujy,
hanjar

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Eneolit döwrüniñ esasy üstünliklerini aýdyp beriñ.
2. Näme üçin matriarhatdan patriarhata geçmek prosesi bolupdyr?
3. Bürünç döwrüniñ Sopollitepa we Jarkotan ýaly ýadygärlikleri hakynda aýdyp beriñ.

5 §. Oрта Aziya demir asryna gechiş döwründe

DEMIRDEN PEYDALANMAK

Demirden birinji bolup Kiçi Aziyadaky hettler mil. öň. XIV–XIII asyrlarda peydalanyp başlapdyrlar.

Mil. öň. IX–VIII asyrlara degişli demirden ýasalan ilkinji zähmet gurallary Oрта Aziyadan hem tapylypdyr.

Adamlar misden we bürünçden zähmet gurallaryny ýasamagy öwrenen döwürlerden bəri aradan köp asyrlar geçip, **demirden zähmet gurallaryny** ýasamak mümkinçiligi peýda boldy. Bu hadysa köp zähmet talap edipdir, sebäbi demir misden garanda ep-esli ýokary temperaturada (1500°C) ereýär. Emma demir mise we bürünje garanda gatyракды.

Demir enjamlaryna bolan talap artyp başlapdyr. Arassa demriň tebigatda az bolan metal bolanlygy sebäpli ondan ilki bezeg enjamlaryny taýýarlapdyrlar. Şeýle bezegler Müsür faraony Tutanhamonuň mawzoleýinden tapylypdyr.

Zähmet gurallarynyň demirden ýasalmagy, ilki bilen, daýhançylygyň ösüşine täsir edipdir. Demir uçly omaçlar we paltalar peýda bolupdyr. Bu zähmet gurallary uly meýdanlarda ekerançylygyň ösmegine mümkinçilik döredip beripdir. Oрта Aziyada demirden ýasalan ilkinji zähmet gurallary **mil. öň. IX–VIII asyrlara** degişli.

Demir we bürünç peýkamlar, orak şekilindäki pyçak

Gündelik durmuş

SOSIAL DÜZÜM

Demir gurallaryň giňden ýaýramagy zähmet öndürijiligini artdyrdy we bu önümçiligiň has ösen usulyna geçmegine esas boldy.

Demir asyrynyň başlarynda Orta Aziýada ilat dürli toparlara bölündi: ruhanylar, söweşijiler, çarwadarlar, daýhanlar we hünärmentler şolara degişlidir.

Orta Aziýada jemgyýetiň esasy düzýän uly patriarhal maşgalanyň bolanlygyny «Awesto»dan bilýäris.

Birnäçe şeýle maşgalalar ýerli goňsuçylyk jemgyýetini düzüpdir. Uly maşgala agzalary aýratyn ýaşayş jaýyna eýe bolup, hojalyk işlerini bilelikde amala aşyrypdyrlar, özlerniň zähmet gurallaryna, ätiýaçlyk oba hojalyk önümlerine we çarwa sürülerine eýelik edipdirler.

Orta Aziýada demir asyryna geçiş döwründe jemgyýetiň gurluşy şeýle bolupdyr.

Daş gürzi.
Mil. öň. IX–VIII asyrlar

Ruhanynyň başy. Daş
heýkeljik.
Mil. öň. X– IX asyrlar.
Surhanderya
oazisi

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Demir enjamlardan peýdalanmak haçan başlanypdyr?
2. Demirden zähmet gurallary ýasamagyň başlanmagy jemgyýetde nähili özgerişlere getiripdir?
3. Demir asyrynyň başlarynda Orta Aziýa ilaty haýsy toparlara bölünipdir?

II BÖLÜM

GADYMY GÜNDÖGAR WE ORTA AZIÝA

6 §. Nil jülgesi we onuñ ilaty

MÜSÜR-NİL PEŞGEŞİ

Özi bilen birlikde hoşboý salkyn howany we bol hasyly alyp gelyän köp suwly Nil derýasy towlanyp akýar. Bu äpet uly derýa Afrikanyň demirgazyk-gündogarynda siwilisasiýanyň emele gelmegi üçin esas taýýarlady.

Nil 6 müň kilometr uzynlykdaky dolup akýan uly derýadyr. Derýanyň aşaky bölegi 3 km-den 22 kilometre çenli bolan giňlikdäki gara toprakly hasylly ekin meýdanlaryndan ybarat. Jülgeliler ýurda «**Gara toprak**» ýa-da «**Nil peşgesi**» diýip aýdýarlar.

Gadym zamanlarda Nil jülgesi adam geçip bil-meýän, papirus ösümlikleri bir-birine çyrmaşyp giden

batgalyklar bilen örtülen, suwda san-sanaksyz ýyrtyjy krokodiller ýaşayan, gury ýerlerinde bolsa ýabany haýwanlaryň toparlary gezýärdiler, bat galyklarynda bolsa zäherli ýylanlar ýaşayardy.

Mil. öň. 4-nji müňýyllygyň başlarynda adamlar Nil derýasynyň kenaryndaky ýerleri özleşdirmäge girişipdirler.

MÜSÜRLILERIŇ KÄRLERI

Nil derýasy meýdanlary suwa basdyryp, dolup-daşyp akan ýyllarynda müsürli daýhanlaryň hasyly hem bereketli bolupdyr.

Müsürliler bugdaý we arpa, şeýle hem, bakja ekinlerini ekipdirler, ýetişdirilen kenepden bolsa matalar dokapdyrlar. Nil jülgesinde üzüm, gawun, nar, hurma, sogan, hyýar, noýba ýaly miwe we gök-önümler ýetişdirilýärdi.

Gadym zamanda ýerler omaç bilen sürülýärdi, tohum hem el bilen sepilip, soňra tohumy ýere gömmek üçin iri şahly mallary şol ekilen meýdandan sürüp geçirýän ekenler. Zähmet gurallarynyň kämilleşmegi bilen ekerançy daýhanlar azalyň we haýwanlaryň güýjünden peýdalanyp başlapdyr. Müsürliler sygyr, goýun, geçi bakyp, öküzlerden meýdan işlerinde peýdalanypdyrlar.

Nil derýasynyň boýunda

Pikir ediň

Özüňizi gadymy Müsür daýhany hökmünde göz önüne getirin.

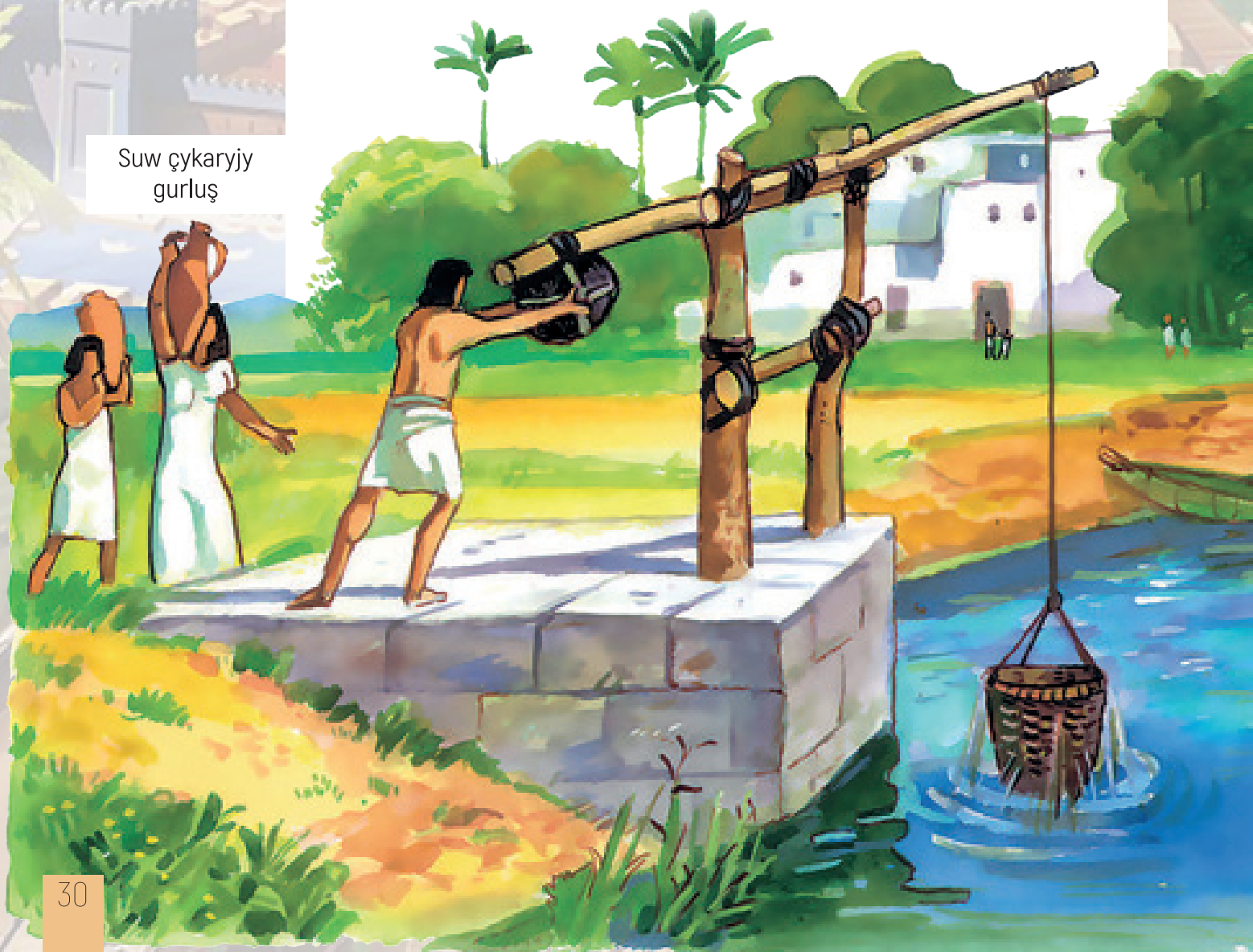
Мүсүрли
хүнәрмөдін өйі

Hasylyň ýygymy başlanan wagtynda müsürliler däneli ekini mis oraklar bilen orup alyp, soňra ýörite ýere daşaýardylar, bugdaý ýa-da arpa desseleriniň üstünden haýwanlary sürüp geçirmek arkaly hasyly ýenjipdirler. Harmandan çykan dänäni toýundan ýasalan humda saklapdyrlar. Bu çäreler dänäni san-sanaksyz gemrijilerden-zyýankeşlerden gorap saklaýardy.

HÜNÄRMENTÇILIGIŇ ÖSMEGI

Gadymy Mösür hünärmentleriniň 30- dan gowrak kärleri bolupdyr. Misgärler misi eredip, ondan zähmet gurallaryny guýupdyrlar. Küýzegärler toýundan dürli-dürli gap-gaçlary ýasap, olary ýörite peçlerde bişiripdirler. Gurluşykçylar köşkler, ybadathanalar we öýleri gurupdyrlar. Ýönekeý müsürlileriň öýleri laý suwalan papirus baldaklaryndan, asyl zadalaryň öýleri bolsa günde guradylan çig kerpiçden gurlupdyr. Faraonlaryň köşklери we ybadathanalary daşdan gurlupdyr. Agaç ussalary äpişge we gapylary ýasaýardy. Gämiçiler gamyşdan kiçijik gaýyklary, agaçdan bolsa gämileri ýasapdyrlar. Dok-

Suw çykaryjy
gurluş

maçylar bolsa geým-geým üçin materiallar taýýarlapdyrlar, tikiñçiler bolsa dürli lybaslary tikipdirler. Zergärler altyn we gymmatbaha daşlardan şaý-sep ýasapdyrlar.

MÜSÜR DÖWLETINIŇ DÖREDILMEGI

Adamlar mil. öň. 4-nji müňýyllygyň ahyrynda Nil jülge-sindäki agyr durmuş şertlerine öwrenişip başlapdyrlar. Dagynyk ýerler «**nom**» diýlen kiçi döwletlere birleşdi. Olary **nomarhlar** dolandyrypdyr.

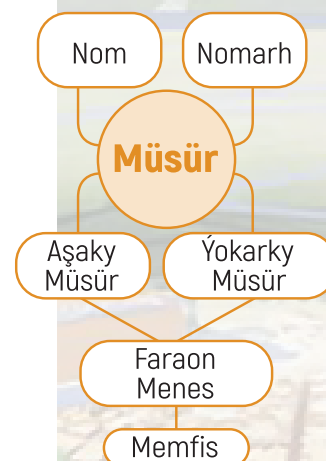
Wagtyň geçmegi bilen ýuwaş-ýuwaşdan taýpa serdarlary hökümdar – patyşalara öwrülipdir.

Müsürde iki patyşa hökümdarlyk edipdir. Biri Aşaky (Demirgazyk) Müsürde, ikinjisi bolsa Ýokarky (Günorta) Müsürde döwleti dolandyrypdyr. **Mil. öň. 3000-nji ýylda** iki döwletiň arasynda başlanan uruşda Ýokary Müsür hökümdary **Menes** ýeňiş gazandy. Ol birleşen döwletiň birinji hökümdary – **faraony** boldy. Ýeke-täk we birleşen döwlet üçin täze paýtagt bolan **Memfis** şäheri guruldy.

Köp ýyllaryň dowamynda «nom»laryň hökümdarlary öz mal-mülklerini köpeldip, netijede Müsür özbaşdak döwletlere öwrülen aýratyn «nom»lara dargapdyr.

Gadymy Müsür faraonlarynyň täçleri

Köşge sowgatlar we paç alyp geliş görnüşi

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Näme üçin müsürliler öz döwletini «Nil peşgeşi» diýip taryplapdyrlar?
2. Gadymy Müsüriň tebigy şerti näme sebäpden daýhançylyk üçin amatlydy?

7 §. Gadymy Mūsūr we goňşy döwletler

GADYMY MÜSÜRLILERIŇ GOŇŞULARY

Mūsūr günortada **Nubiya** (Demirgazykda Sudan) bilen serhetleşipdir.

Mūsüriň günbatarynda, **Liwiya** çölünde şeýle atlandyrylan döwlet ýerleşýärdi. Sähra ilaty göçüji çarwalar bolupdyr. Aşaky Mūsürdäki Memfis şäheri geçýän ýol Sinaý ýarymadasyna eltipdir, bu ýerde bolsa mis gazyp alnyp dyr. Sinaý ýarymadasyndan günbatarakda **Palestina**, onuň ýanynda bolsa Siriya ýerleşýärdi. Bu döwletler mis we demir magdanyna hem-de başga gazylp alnýan peýdaly zatlar baý bolupdyr.

Müsürliler Palestinadan we Siriýadan hünärmentleriň ýaşan seýrek önümleri we gymmatbaha daşlary alyp gelipdir.

FARAONLARYŇ BASYBALYŞLARY

Gadymy patyşalyk döwründe Sinaý ýarymadasy basyp alnýar, ýerli taýpalar Mūsüre salgyt töläp başladylar. Faraonlar Nubiya we Liwiya hem ýörüş edip, şäherlerni talaýar, ýesirleri, çarwa mallary we başga baýlyklaryny eýeläp alýar.

Orta patyşalyk döwrüniň faraonlary Günorta Palestinanyň ýerlerini we Nubiýanyň demirgazygyny Mūsüre goşup almagy başarypdyrlar. **Mil. öň. XVIII asyryň ahyrynda** göçme **giksos** taýpalary Mūsüre hüjüm etdiler. Aşaky Mūsüri basyp alan giksoslar müsürlileriň şäherlerini we obalaryny rehimsiz talaýarlar we adamlaryny ýesir alýar.

Bu wagtda patyşalyk köp sanly maýda «nom»lara bölünip gidipdi, olar giksoslara salgyt töleýärdi. Diňe Fiwa şäheriniň hökümdary giksoslara boýun egmändir.

Basybalyjylaryň zulmundan gutulmak maksadynda «nom»laryň hökümdarlary Fiwa şäheriniň töwereğine jemlenip başladylar. Köp wagat geçmän Ýokary Mūsüriň ähli «nom»lary Fiwa «nom»ynyň faraonynyň daş-töwereğine jemlenýärler.

Nubiya

Palestina

Mūsüriň goşunlary

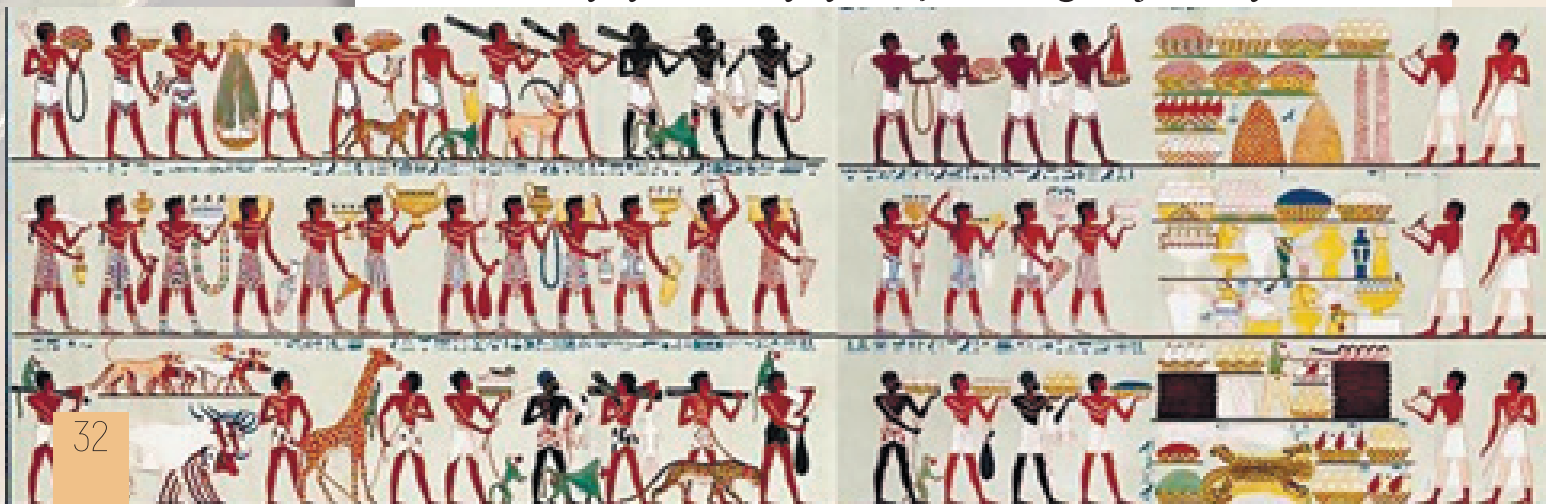
Liwiya

Siriya

Pikir ediň

Siziň pikiriňize görä, näme üçin göçme taýpalar Mūsüriň goşunlaryny ýeňdi?

Mūsūr faraona sowgatlar we paç alyp gelmek.
Mawzoleyň diwaryndaky surat

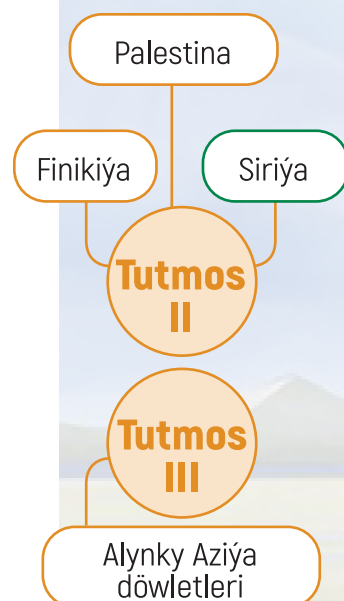
FARAONLARYNYŇ ÝÖRÜŞLERINIŇ NETIJELERI

Birnäçe söweşlerde faraon **Ýahmos** giksoslary derbi-dagyn edip, basybalyjylary Müsürden kowup çykarýar. Özbaşdak hökümdarlary özüne tabyn eden Ýahmos täze faraonlar dinastiýasynyň esaslandyryjysyna öwrüldi, ynha şu faraonyň döwründen hem täze patyşalyk döwri başlandy.

Täze patyşalygyň hökümdarlary goňşy döwletler bilen göreşi indi basybalyjylyk bilen etdiler. Faraonlar Nubiýa we Alynky Aziýa döwletlerine hüjümi başlap goýberdiler.

Faraon **Tutmos II** döwründe Palestin, Finikiýa we Siriýany basyp almak başlandy. Ondan soň faraon **Tutmos III** ýörüşlerini dowam etdirdi. Alynky Aziýada müsürliler hökümdarlygy ornaşdyrylýar. Mil. öň. VII asyrdan Müsür ýene-de ýeke-täk döwlete birleşdi, döwletiň ykdysadyýetinde we medeniýetinde ösüş başlandy. Emma tiz arada Müsüre täze bir duşman çozup girýär.

Parslardan uly goşun toplan şalaryň şasy **Kir II**-niň ogly **Kambiz II** mil. öň. 525-nji ýylda Müsüri basyp alýar.

Söweşiň başlanmagy.
Döwrebap surat

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymy Müsüre goňşy bolan döwletleri sanap beriň.
2. Gadymy Müsür faraonlary haýsy döwletleri basyp alypdy?
3. Haýsy faraon hökümdarlygy döwründe giksoslary döwletden kowup çykarmak başartdy?

8 §. Gadymy Mūsūrde din

MÜSÜRLILERIŇ HUDAÝLARY

Mūsüriň ilaty üçin din gündelik durmuşyň aýrylmaz bir bölegi hasaplanypdyr.

Gadymy müsürliler hudaýlaryň haýwanlaryň keşbine girip, ýagny pişik, goýun, öküz, ýolbars, sygyr görnüşinde adamlaryň arasynda ýaşaýar diýip hasaplapdyrlar. Mūsürliler hudaýlaryň birnäçe jany bar: Olardan biri haýwanýň bedeninde beýlekisi bolsa heýkelinde ýaşaýar diýip oýlapdyrlar. Ruhanylar— ybadathana ruhanylary hudaýlary dindarlaryň berýän sowgatlary bilen bakýarlar diýip hasaplapdyrlar.

Gadymy Mūsür patyşalygynyň paýtagty Memfisiň öz hydaýy — **Ptah** bolupdyr. Mūsürlilerniň aýtmagyna görä, Ptah älemi döredýän wagtynda her bir zadyň adyny adama öwredipdir. Hudaý şeýle bir gudratly welin, ony asyl keşbinde görmek mümkin däl. Şonuň üçin hem Ptah diýen hudaýyň Ýer ýüzündäki keşbi **Apis** bolup, ol maňlaýynda we bilinde ak belgisi bolan gara öküz hökmünde göz önüne getirilipdir.

Gün hudaýy **Amon-Ra** faraonlaryň baş hudaýy we howandary bolupdyr. Ilki iki hudaý bolupdyr: Fiwa şäheriniň howandary **Amon** we Gün hudaýy **Ra**, soňra olaryň ikisi birleşipdir.

Gün hudaýy – Ra

Papirusa çyzylan Osiris sudunyň gönüşi

Papirusda
şekillendirilen
jaýlama dessury

Pikir ediň

Näme diýip,
pikir edýärsiňiz,
müsürlilerniň dini
bilen ilkidurmuş
ynançlarynyň
arasynda
nähili tapawut
bolupdyr?

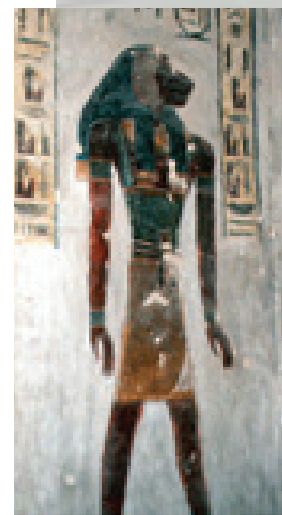
Onuň ybadathanasy **Geliopolda (Baolbek)** bolupdyr. Faraonlar Gün hudaýynyň ogullarydyr, hökümdarlar hemme işlerini özüniň asman atasynyň emri bilen amala aşyrýar diýen düşünje bolupdyr.

Hapi – Niliň hudaýy, Müsürdäki durmuşyň birinji çeşmesi we goragçysy, **Osiris** ýerasty sultanlygyň hudaýy hasaplanypdyr.

RUHANYLAR WE YBADATHANALAR

Ruhanylar hudaýlaryň we adamlaryň arasynda baglaýjy bolup hasaplanypdyr. Müsürlilerniň ynamyna görä, eger-de Ýer ýüzünde ýörite döp-dessurlar ýerine ýetirilmese, hudaýlar adamlara kömek bermäni goýýar. Ruhanylar dini döp-dessurlary bilýär, gurbanlyk bagyşlaýardy. Gündelik durmuşda hem ruhanylarsyz iş etmek kyndy.

Ruhanylar Nil derýasynyň joşýan wagty, haçan tohum sepmelidigini we hasyly haçan ýygnamaly wagty anyk bilýärdiler. Ähli «nom»larda ybadathanalar bolupdyr, faraonlar olara uly-uly baýlyk we ýerler sowgat beripdirler.

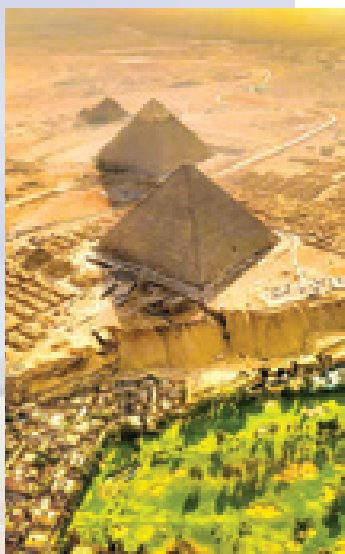
Gadymy Müsür
dinde Osiris
tagtynyň sakçysy
hasaplanan ýene bir
Hapi hudaýy bardy.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymy müsürlilerniň dini hakynda aýdyp beriň.
2. Kimler Gadymy Müsürde Gün hydaýynyň ogullary hasaplanypdyr?
3. Rowaýatlara görä, haýsy müsürlilerniň hudaýy öküz tymlasynda berilipdir?
4. Gadymy müsürlilerniň dini we ilkidurmuş adamlarynyň ynançlarynyň arasynda nähili meňzeşlikler bar?
5. Hudaýlaryň we adamlaryň arasynda kim dellal bolupdyr?
6. Müsür ruhanylarynyň abraýy we güýji nämede?

9 §. Piramidalar we saganalar

«HEMME ZAT WAGTDAN GORKÝAR, WAGT BOLSA
PIRAMIDALARDAN!»

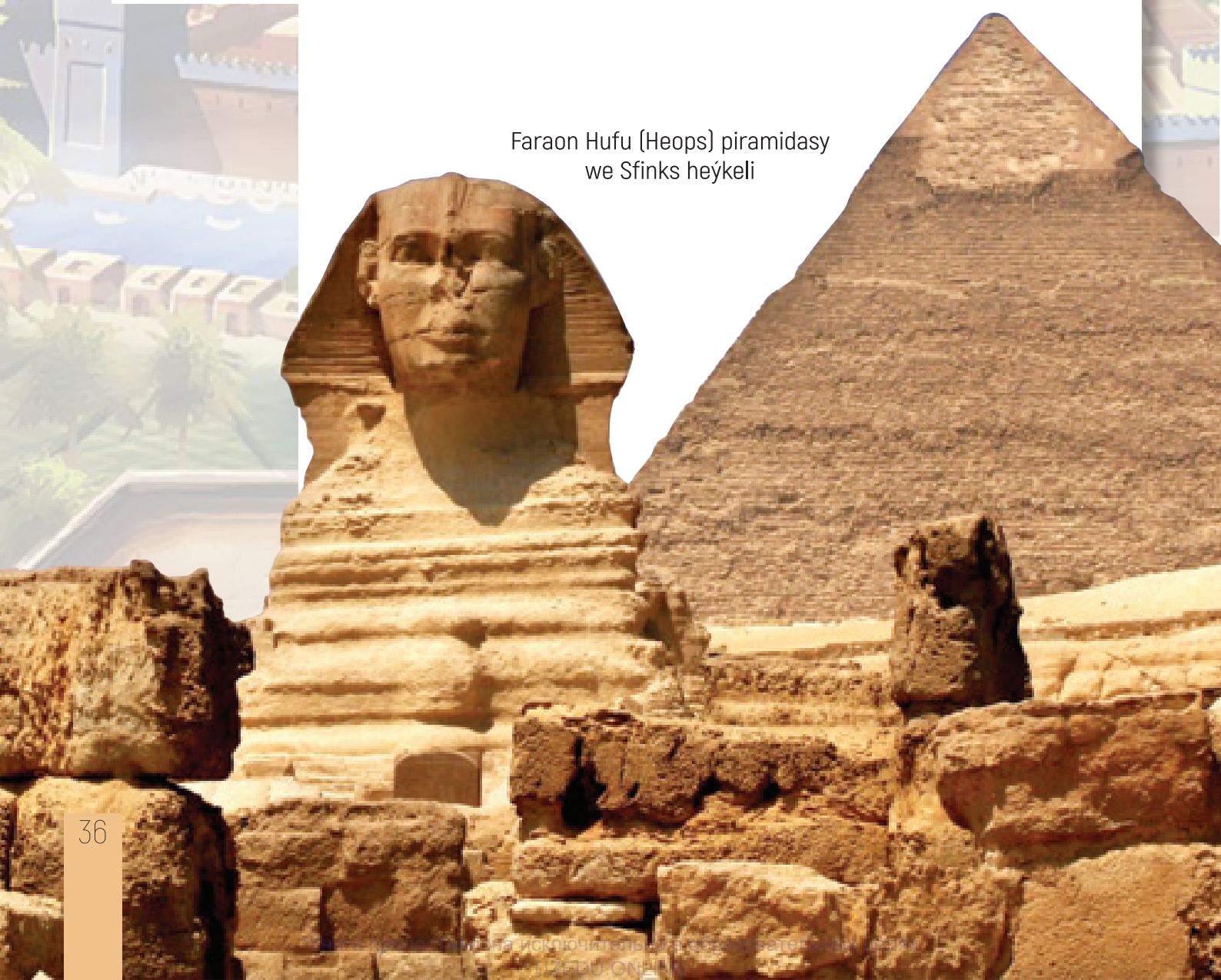

Gadymda
piramidalar
jülgesiniň görnüşi.
Dikeldilen

Gadymy we Orta patyşalyklaryň döwründe müsürliler guran äpet **piramidalar** faraonlar jaýlanýan ýer— mawzoleýler bolupdyr. Geçen mün ýyllyklaryň dowamynda ençeme şäherler we döwletler ýok bolup gitdi, ybadathana-lar we köşkler haraba öwrüldi, diňe piramidalar wagtdan gorkmaýar, diňe piramidalar dört mün ýyldan gowrak wa-gtyň dowamynda üýtgemän durlar.

Memfis şäheriniň golaýynda üç faraon — **Hufu, Haf-ra we Menkaularar** üçin gurlan piramidalar iň meşhur desgalarydyr. Bu piramidalar dünýäniň ýedi täsinligin-den biri hasaplanyp, olar häzire çenli saklanyp galypdyr. Iň uly piramida Hufu üçin (grekler ony **Heops** diýipdirler). mil. öň. 2600-nji ýyllar töwereginde gurlan. Onuň beýikli-gi 147 metr bolupdyr.

Faraon Hufu (Heops) piramidasy
we Sfinks heýkeli

Piramida her biri iki tonnadan agyrrak bolan 2,5 million däne daş böleklerinden ybarat. Daşlar şeýle bir tekiz kesilen we ýonulan, hat-da olaryň arasyndaky açyklyk 0,5 millimetrdan geçmeýär.

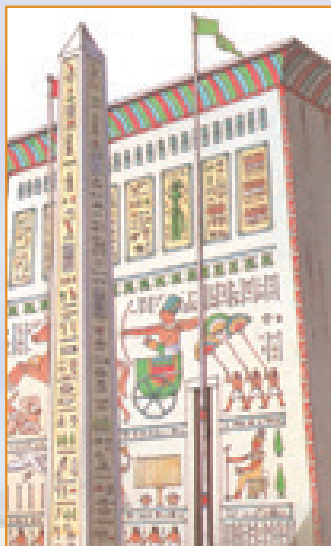
Piramidanyň içinde eýwan bilen utgaşyp gid-ýän birnäçe otaglar bar. Olardan birinde faraonyň mummyýalanan jesedi salnan **daş tabyt – sarkofag** ýerleşdirilen.

Piramidanyň gurluşy

Täze patyşalyk döwründe faraonlar üçin mawzoleýler gurlan şalar jülgesi

Ybadathananyň diwarlaryna we sütünlere oýulan nagyşlar

Kümmetleriň içi bolsa mynajatlar we beýleki ýazgylardan ybarat şygarlar bilen örtülipdir, olar faraony goramagy we o dünýä baranda oňa kömek bermegi göz önünde tutupdyr.

Piramidalary **sfinks** – göwresi ýolbarsyňky, kellesi adamyňky bolan uly heýkel goraýar. «Sähra patyşasy» – sfinksniň heýkeli daşdan işlenen bolup, beýikligi 20 metre deň.

Täze patyşalyk döwrüne gelip, müsürliler piramidalaryň gurluşygyny bes edipdir. Faraonlary daglardaky oýulan daş mawzoleýlere jaýlaýan bolupdyrlar. In meşhur mawzoleý faraon **Tutanhamona** degişli bolupdyr. Onuň içindäki akyla sygmajak baýlyklar biziň döwrümize çenli ýetip gelipdir.

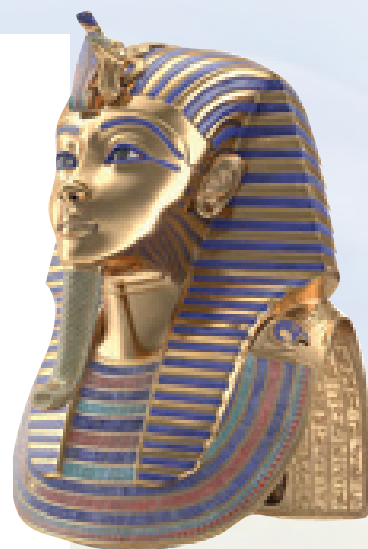

Faraon Tutanhamonyň daşabyty (sarkofag)

MUMYÝALAMA

Gadymy müsürliler adam wepat edenden soň merhumlar soltanlygyna gidýär, şol ýerde hem ömürlerini dowam etdirýärler, diýip hasaplapdyrlar. Emma merhumlar soltanlygyndaky durmuş, müsürlilerniň pikirine görä, Osiris sudunyň kararyna baglydy. Tereziniň bir tarapyna merhumyň ýüregi, beýleki tarapyna bolsa guşuň perleri goýulýan eken. Eger-de tereziniň jamlary deň gelse, onda ol adam bu dünýäde oňat işler edipdir, diýmek ol ölendenden soň hem ajaýyp amatly şertlerde ýaşamagy dowam etdiler. Eger-de tereziniň ýürek tarapy agyr gelse, onda bu adam ençeme ýaramaz işleri edipdir, netijede ol betnyşan mahluklara iýmit bolmaly.

Osirisniň ýanyna gözel keşpde gelmek üçin müsürliler adamyň jesedini mumiýalapdyrlar. Mumiýalamak bilen Müsür ruhany-tebibleri meşgullanypdyr. Adatda mumiýalamak 70 gün dowam edipdir. Jesede zerur işlenmeler geçirilenden soň örän köp matalar bilen oralyp-çyrmalypdyr. Matalaryň gatlarynyň arasyna üstünlik getiriji tumarlar goýlupdyr. Mumiýalamak işi diňe merhumyň yzynda galan gurply garyndaşlaryna nesip edipdir.

Tutanhamon.
Altyn nykap

Mumiýalamak

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymy Müsür piramidalary nähili maksatda gurlupdyr?
2. «Hemme zat wagtdan gorkýar, wagt bolsa piramidalardan!» diýen jümläni nähili düşüňärsiňiz?
3. Müsürdäki iň meşhur piramidalar nirede gurlan?
4. Näme üçin faraonlary jaýlarda mawzoleýlere olaryň ýaşan döwründe peýdalanan enjamlaryny goýupdyrlar?
5. Näme üçin merhumlary mumiýalapdyrlar?

10 §. Gadymy Mösür medeniýeti

ÝAZUW

Papirus

Gadymy müsürlilerniň ýazuwy adamzadyň ilkinji ýazuwlaryndan biridi. Her bir söz surat görnüşinde ýazylypdyr. Ýazuwdan dogalary we döp-dessurlary ýazyp barmak üçin peýdalanyndylar, şonuň üçin hem ony «**mukaddes kelam**» ýa-da «**hudaýlar kelamy**» diýipdirler.

Gadymy grekler olary «**iýeroglifler**» diýipdir («**mukaddes ýazuwlar**» manysyny aňladýar. Ýazuwlar mawzoleýleriň diwarlaryna we hudaýlaryň heýkellerine oýup ýazylypdyr. Ýazuw üçin daşdan we toýundan hem peýdalanyndylar.

Müsürlilerniň elipbiýi **750 iýeroglifden** ybarat bolupdyr. Her bir söz özünde birnäçe simwollary we timsallary beýan edipdir. Iýeroglifleri öwrenmek örän kyn iş bolup, sowatlyk köp adamlara başartmandyr. Iýeroglifleri gamyşdan ýa-

salan galam bilen papirusa, ýagny papirusdan taýýarlanan kagyza ýazypdylar.

Dürli reňkdäki mineral boýaglar syýanyň ornuna ulanylypdyr. Okadylanda toýun gaplaryň böleklerine ýa-da tälim alanda toýun gaplaryň böleklerine ýa-da ak daşlara ýazýan ekenler. Dürs ýazuwyň abyny-tabyny bilýän adamlar ýokary derejeli bilimli, sowaly hasaplanypdyr, olara köp

ýeňillikler berlip, aýratyn hezzet-hormat edipdirler.

Gadymy müsürlí hatdatlar

Gadymy Mösür iýeroglifleri

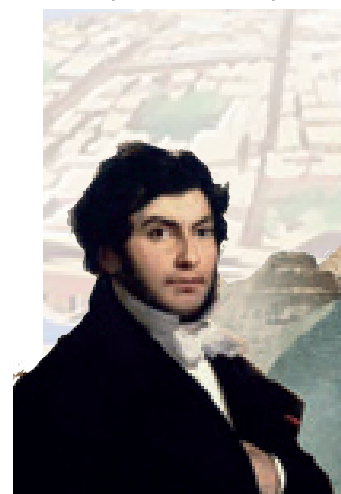

IYEROGILIFLER SYRYNYŇ AÇYŞ EDILMEGI

Tanymal fransuz alymy **Jak-Fransua Şampolýon** 1822-nji ýylda dünýä meşhur bolan açyş etdi: gadymy Mūsūr tekstlerini okamagyň açaryny tapypdyr. Bu açyşa Kair şäherinden onçakly uzak bolmadyk Rozett şäheriniň ýakynyndaky bir daşa çekilen gadymy müsūr we gadymy grek dillerindäki birmeňzeş manydaky ýazgylar sebäp boldy. Grek dilinde terjime etmek kyn bolmady, tekstleri deňeşdirip görüp, her bir iýeroglifiň aňladýan manysyny düşündirip bermek kyn bolmady. Ynha şu açyşdan soň papiruslara ýazylan ençeme tekstler, ybadathanalaryň we piramidalaryň diwarlaryndaky ýazgylar köp asyrlyk ümsümlikden soňra «dil açdylar». Taryhçylar bolsa gadymy Mūsūr siwilizasiýasyny öwrenmek üçin möhüm we ynamly çeşmä eýe boldular. Bu günki günde Rozett ýazgy daşy Londondaky Britaniýa muzeýinde saklanýar.

Rozett ýazgy daşy.
Londondaky Britaniýa
muzeýinde saklanýar

Jak-Fransua Şampolýon

NAZARY BILIMLERIN DÜNYÄ GELMEGI

Müsürde nazary bilimlerin döreyşi we ösüşü müsürlilerin gündelik durmuşy bilen bagly bolupdyr. Daýhanlar haçan tohumy ýere sepmek we haçan hasyly ýygnap almagy bilmegi zerurdy. Bu wagty müsürliler ýyldyzlara seredip kesgittäpdirler. Şeýlelikde astronomiýa, ýagny ýyldyzlar hakyndaky ylym dörapdir.

Ýyldyzlara syn edip, müsürliler bir ýylyň dowamlylygyny 365 gün edip anyk kesgittäp, birinji bolup kalendar düzüpdiler, 365 günü bolsa 30 günden 12 aýa bölüpdiler, artyp galan 5 günü baýram günleri hasaplap, hasaba girizmändiler.

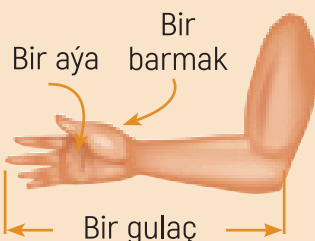
Kanallar gazylanda, islendik ymarat we desga gurlanda onun meýdanyny, göwrümini ölçemek zerurdy, şeýlelikde geometriýa ylymy – ýerini meýdanyny ölçemek ylymy döredi. Müsürliler diňe bir ýönekeý arifmetik hasaplamalary däl-de, eýsem, drobly, umumy maýdalawjyly we çylşyrymly hasap-hesipleri-de bilipdirler. Matematika ylymy ynha şu esasyda ösüpdür.

Müsürliler medisina ylymy hakyndaky bilimlere hem eýe bolupdyr. Mumyýаланan meýitleri taýýarlamakda müsürliler adamyň içki gurluşyny hem gowy öwrenipdirler. Keselleri bejermekde ot-çöplerden çay demlemekden, mineral suwlardan we duzlardan giňden peýdalanydylar. Müsür şäherlerinde tebiplere bilim berýän ýörite mekdepler bolupdyr.

Müsürde esasy ölçeg birligi «gulaç» bolup, ol tirsekden barmaklaryň ujuna çenli bolan uzynlyga deňdi. Elleriň uzynlygynyň dürli bolanlygy sebäpli «patyşa gulajy» diýen ýeke-täk ölçeg birligi ygylan edilip, ol 52,5 santimetre deň bolupdyr.

Müsürde wagt 24 sany şkala bölünen ýörite gapdan ybarat bolan suw sagatlarynyň kömeginde ölçenipdir. Bir şkaladan ikinjisine çenli akyp geçen suwun göwrümi bir sagat diýip hasaplanypdyr.

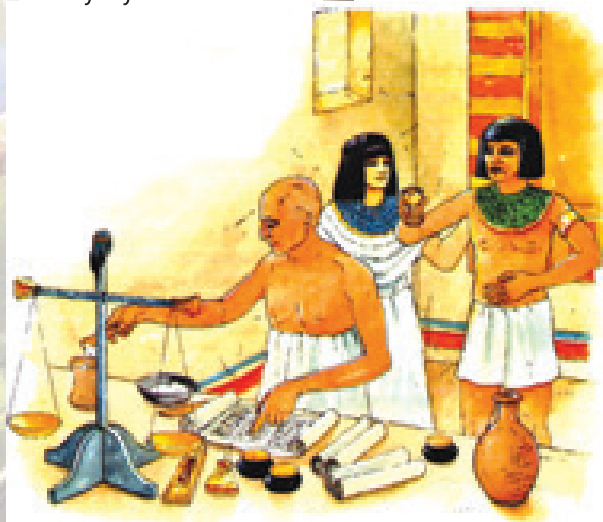
ÖLÇEG BIRLIGI

Bir garyş = dört barmak

Bir tirsek = ýedi aýa

Gadymy Müsür tebibi

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymy Müsür ýazuwynyň özboluşlylygy nämede?
2. Näme üçin müsürliler iýeroglifleri «mukaddes kalam» diýip atlandyrypdyrlar?
3. Müsür ýazuwynyň syryny siz hem açyp bilermidiňiz? Nähili edip?

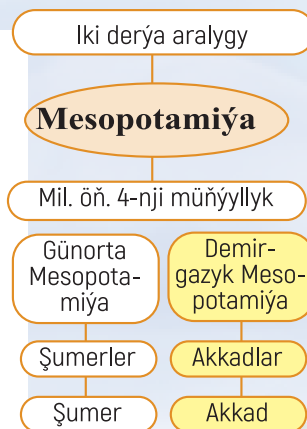
11 §. Mesopotamiya siwilizasiyalari

TEBIGY ŞERTI WE ILATY

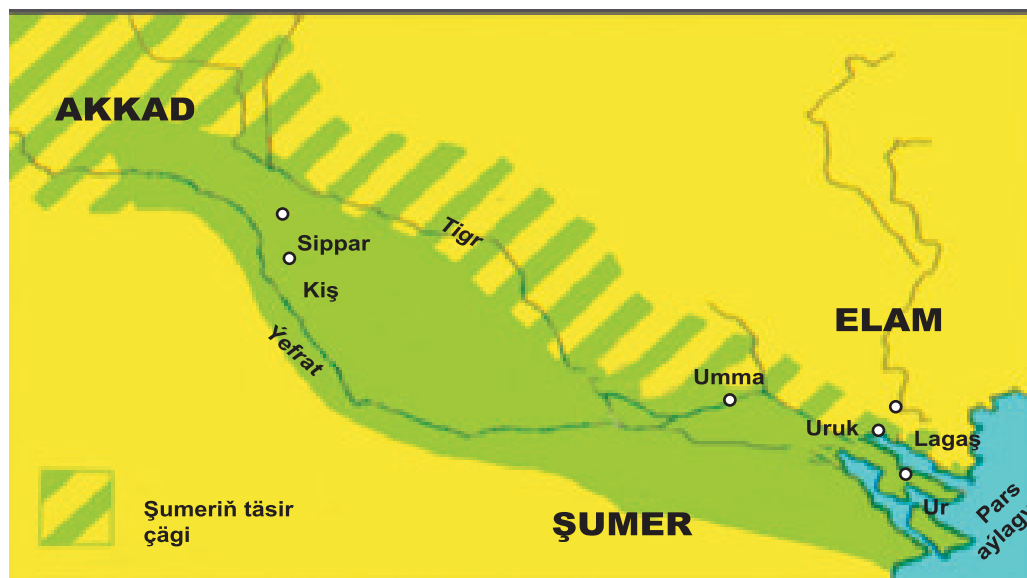
Tigr we Ýewfrat derýalarynyň aralygyndaky jülgäni grekler **Mesopotamiya** diýip atlandyrypdyrlar, bu sözün manysy «**iki derýa aralygy**» diýen manyny aňladýar. Adamlar Mesopotamiya gadymy zamanlarda gelip ornaşypdyr.

Mesopotamiyanyň tebigy şerti Müsüriňkä meňzeş: derýalarynyň suwlary joşgun, ýerleri işlemek üçin amatly hasyldar. Gyşda yzy üzülmeýän ýagyşlar we derýalaryň joşmagy bolup durupdyr.

Mil. öň. 4-nji müňýyllykda Mesopotamiyada **şumerler** menzilgähleri we şäherleri emele gelip başlapdyr. Olar Günorta Mesopotamiyada ýerleşip, bu ýurdy **Şumer** diýip atlandyrypdyrlar. Döwleriň **Akkad** diýip at alan Demirgazyk böleginde **akkadlar** ýaşapdyr.

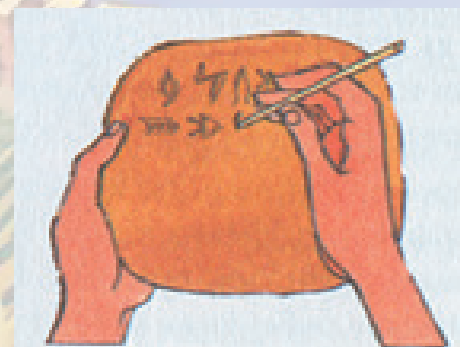
Kätip iş başynda

Mesopotamiyanyň kartasy

Şumer şinehat ýazgysy

MESOPOTAMIYA ILATYNYŇ IŞLARI

Pikir ediň

Näme üçin şumerler toýun plitalara ýazypdyr?

Mesopotamiya ilatynyň esasy käri daýhançylyk bolupdyr. Tigr we Ýewfrat derýalarynyň her ýyldaky joşgunlary wagtynda suw bilen bilelikde ekin ýerlerine köp mukdarda hasyldar laýly suw (gaýyr) akyp gelipdir. Mesopotamiyada agaç we metal ýaly hojalyk üçin zerur bolan materiallar bolmandyr, emma däne bol hasyl beripdir, çarwa mallary köp bolupdyr. Şonuň üçin Mesopotamiyanyň ilaty söwda-satyk bilen hem meşgullanypdyr. Goňşy ýurtlar bolan Zakawkazýe we Eýran ülkelerinden däne çalyşyp, altyn, mis, kümüş, galaýy we gymmatbaha daşlar getirilipdir.

Mesopotamiyada dürli hünärmentçilik enjamlary bilen hem söwda edipdir. Metal önümler, şaý-sepler, gural-ýarag we toýundan ýasalan küýzegärçilik önümleri aýratyn gadyrlanypdyr. Söwda-satykda kümüş guýmasy görnüşindäki metal teňneler ulanylypdyr. Mesopotamiyadaky agyrlyk ölçegi «mino» 550 gram kümüşe deň bolupdyr.

Şumerler dünýädäki iň gadymy ýazuwlardan biri – şinehaty açyş edipdirler. Şumerler uýy ýiteldilen taýajyklar bilen toýun plitalara ýazypdyrlar.

Şumerler bilimli, tejribeli gurluşykçylar we hünärmentler bolupdyr.

Şumerlileriň baýramynyň başlanyşy.
Häzirki zaman suraty

MESOPOTAMIYADAKY GADYMY ŞÄHER-DÖWLETLER

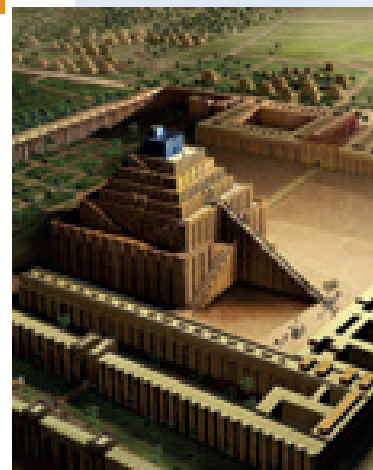
Wagtyň geçmegi bilen ýuwaş-ýuwaşdan menzilgähler örän giňelipdir. Miladdan öňki 4-nji müňýyllygyň ahyrynda Mesopotamiýada **Uruk, Umma, Lagaş, Ur** we başga şäherler emele gelip başlady. Olar şäher we oňa utgaşyp gidýän daýhançylyk etraplaryndan ybarat bolan **şäher-döwletlerdi**.

Her bir şäherde beýik hudaýyň adyndan Ruhanylar hökümdarlyk edipdir, ybadathanalar bolsa häkimiýet merkezi bolupdyr. Mesopotamiýanyň gadymy ybadathanalary – **zikkuratlar** çig kerpiçden örülip çykyan belent basgançakly bina bolupdyr.

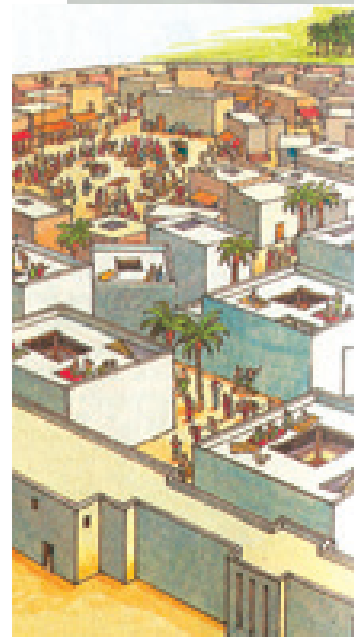
Gün hudaýy – **Şamaş** aýratyn hormata sezewar bolupdyr. Şamaş ýokary kazy hasaplanyp, ýaman işleri üçin adamlary sud edipdir. Şonuň ýaly-da, şumerliler Aý hudaýy – **Sin**, suw hudaýy – **Ea**, hasyldarlyk we söýgi, uruş we ýeňiş hudaýy – **Iştara** sygynypdyrlar.

Mesopotamiýanyň uly ýer-mülkleri hökümdarlar we ruhanylaryň elinde bolupdyr. Meýdanlarda gullar we hakyna tutma adamlar işläpdirlar. Şäherleriň töwereginde ýaşayan ilat kiçi-kiçi ýer ülüşlerine eýe bolupdyr. Öz maşgalasyny bakmak üçin garyplar patyşanyň we ybadathananyň mülklerinde işläpdirlar.

Şumer şäherleri goranyş diwarlary bilen gurşalandy. Şäheriň baş derwezesinden başlanan köçeler merkezi meýdana, ybadathana we hökümdaryň köşküne alyp barypdyr. Gurluşyklar daşlar, bişen we çig kerpiçler bilen amala aşyrylýardy. Ybadathanalar hudaýlaryň heýkelleri bilen haşamlanyp bezelipdi. Uruş wagtynda şäher ilaty öz serdaryny saýlapdyr. Dura-bara olaryň abraýy artyp, serdarlar hemişelik hökümdarlyk edip başlapdyrlar. Olara **patyşalar** diýipdirler. Patyşa şäher-döwleti asylzadalara, ruhanylara we harby goşuna daýanmak bilen emeldarlaryň kömeginde dolandyrypdyrlar.

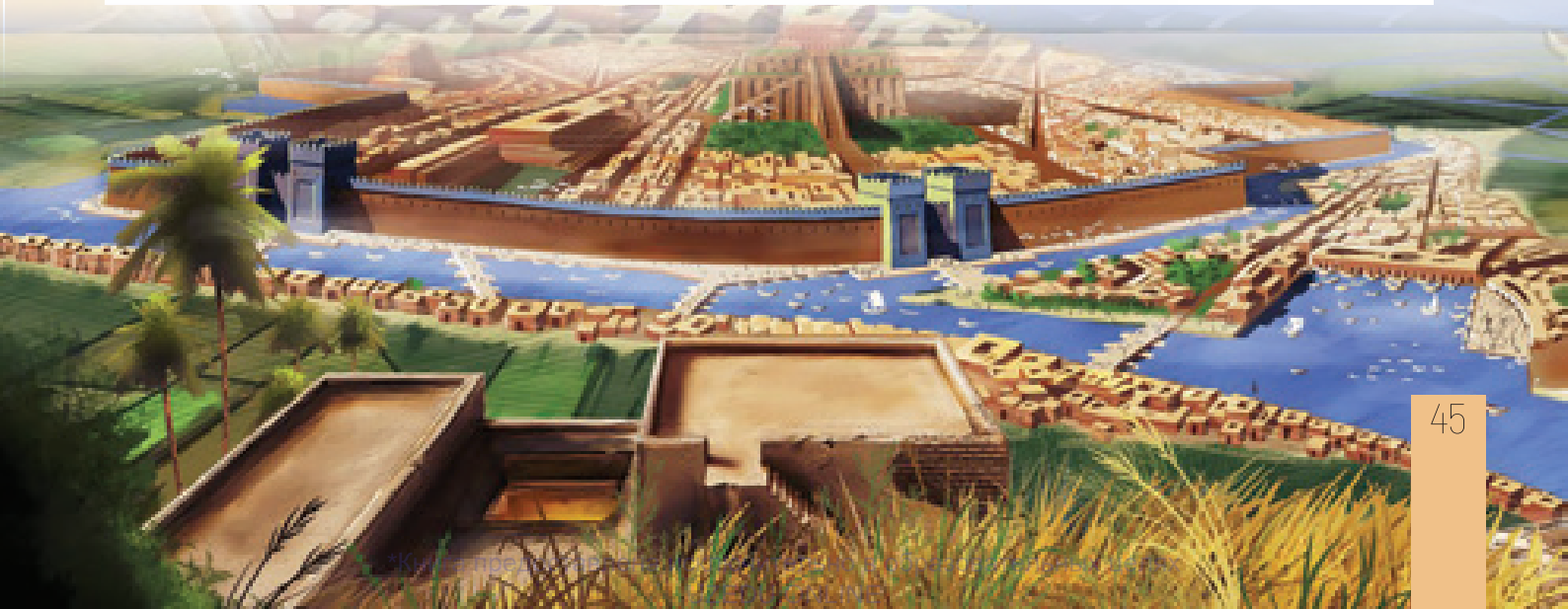

Zikkurat.
Häzirki zaman suraty

Ur şäheri. Şumer

Şäheriň töweregi

GYLGAMYŞ BARADAKY ROWAÝAT

Uruk şäheriniň
patyşasy Gylgamyş

Mesopotamiýa rowaýatlarynyň iň söýgüli gahrymany **Gylgamyş** Uruk şäheriniň patyşasy bolupdyr. Onuň durmuşy soňra köp rowaýatlara öwrülipdir.

Rowaýatda aýdylmagyna görä, Gilgamyş dünýä gelenden soň, döwlet hökümdary bolan babasy agtygynyň tagty çekip almagyndan howatyrlyanyp, Gilgamyşi çuň jara zyňyp goýbermegi buýurýar. Jara zyňlan Gilgamyşy uçup barýan bürgüt tutup alyp, göterip alyp gidýär we ony bir bagbana eltip berýär. Bagban Gilgamyşy mähir bilen terbiýeleýär. Kämilik ýaşyna ýeten Gilgamyş babasyndan häkimiýeti çekip alýar we özi Uruk şäherini dolandyryp başlaýar. Gilgamyş Enkidu diýen pälwan bilen dostlaşýar. Ikisi bir bolup, ýowuz jandarlara garşy göreşýärler, munuň üçin hudaylar Enkiduny jezalaýar we ol ölýär. Bakylykda ýaşamagy islän Gilgamyş deňziň düýbünde ösýän jadyly dermany gözläp tapýar, ony öz halky bilen paýlaşmagy karar edýär. Emma yzyna gaýdyp gelyärkä bir köle suwa düşüp çykan mahalynda dermanyň ysyny bir ýylan duýýar we ol gymmatly ösümligi ogurlaýar. Rowaýatda aýdylmagyna görä, şondan bäri ýylanlar Her ýylda gowuny taşlap ýaşarýarmyşyn. Gilgamyş bolsa janajan şäheriniň diwarlarynyň ony halas edendigine, diňe gowy işleriň ony baky ýaşatjakdygyna düşüniپ galýar.

Gilgamyş we Enkidu
özara ýaryş wagtynda

AKKADYŇ ÝYKYLMAGY

Şäher-döwletler bir-birleri bilen dyngysyz uruşýardylar. Ynha şu uruşlaryň netjesinde, mil. öň. 3-nji müňýyllygyň ikinji ýarymynda Akkad patyşasy **Sargon I** Akkady we Şumer şäherlerini öz häkimiýetine birleşdirýär.

Söwda-satygy ösdürmek maksadynda Sargon I ähli şäherler üçin ýeke-täk bolan uzynlyk, meýdan we agyrlyk ölçeglerini yglan edýär. Ol dünýä taryhynda birinji bolup hemişelik goşun düzýär. Bu leşger 5400 sany söweşijiden ybarat bolupdyr, soňra bolsa olar Sargon I-e köp şäherleri we goňşy döwletleri zabt etmäge mümkinçilik döredipdir. Şol sebäpden Sargon I özüni «dört yklym döwletleriniň patyşasy» diýip yglan edipdir.

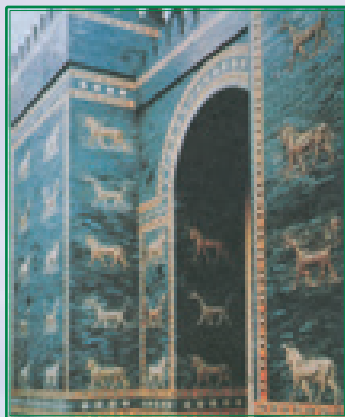
Sargon I aradan çykandan soň onuň tagtyna geçen mirasdüşerleri ýurtda ýalynlap duran gozgalaňlary basyp ýatyrmary bolýarlar. **Şumer-Akkad döwleti** göçme taýpalaryň zarbasyndandargap gidýär.

Şumer-Akkad döwletiniň
patyşasy Sargon I.
Häzirki zaman suraty

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Mesopotamiýanyň haýsy bölekleri şumerler we akkadlar tarapyndan özleşdirilipdi? Olaryň edýän işleri hakynda aýdyp beriň.
2. Gilgamyş hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
3. Göz önüne getiriň, gadymy söwdagär hökmünde Siz Tigr derýasynda gämide dürli önümler bilen ýüzüp barýarsyňyz. Şumeriň haýsy şäherlerinde söwda-satyk işlerini amala aşyrmak mümkinçiligine eýe bolarsyňyz? Kartadan peýdalanyp hekaýa ediň.

Hudaýa Iştar
derwezesi

12 §. Wawilon patyşalygy

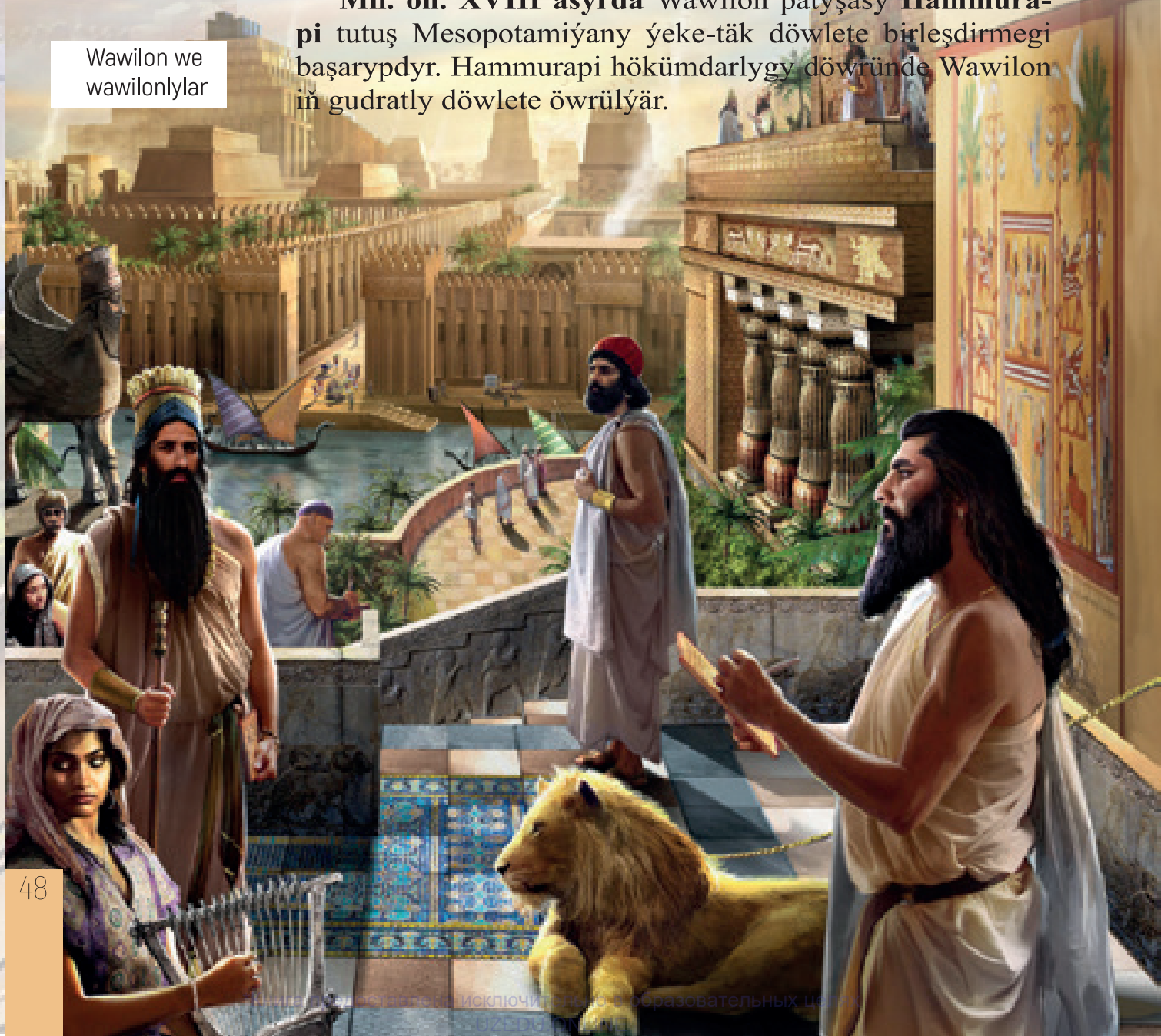
IL - «HUDILER DERWEZESI»

Mil. öň. II müňýyllykda Wawilon patyşalygy Mesopotamiýanyň günortasyndaky iň iri gudratly döwlete öwrülýär. Wawilon amatly geografik ýerleşişe eýe bolup, Ýewfrat we Tigr derýalarynyň özenleri biri-birine ýakynlaşýan çäkde ýerleşýärdi. Gämilerde dürli önümler bilen ýüzüp gelýän söwdagärler bu şäherde durup geçýärdi. «Wawilon» sözüniň özi bolsa «hudaýlaryň derwezesi» diýen manyny aňladýardy. Wawilon şäherinde ajaýyp köşkler, kaşan ybadathanelar bolupdyr.

Wawilonyň baş köçesi ýeňiş hudaýy **Iştar** derwezesinden başlanypdyr. Wawilon döwletinde daýhançylyk, hünärmentçilik, önümçilik we söwda-satyk ösüpdür. Emma özara uruşlar muňa päsgel berýärdi.

Mil. öň. XVIII asyrdan Wawilon patyşasy **Hammurapi** tutuş Mesopotamiýany ýeke-täk döwlete birleşdirmegi başarypdyr. Hammurapi hökümdarlygy döwründe Wawilon iň gudratly döwlete öwrülýär.

Wawilon we
wawilonlylar

Wawilon

HAMMURAPI KANUNLARY

Hammurapi taryhda kanunlar düzüji hökümdar hökmünde at gazanypdyr. Bu kanunlar ön bar bolan ähli kanunlardan üstündi. Hammurapiniň kanunlary hemme üçin – gurply we garyp adamlar üçin deň bolupdyr. Kanunlaryň tekstleri döwletiň ähli şäherlerinde ornaşdyrylan daş sütünlere ýazyp goýlupdy.

Hammurapi kanunlary berkligi bilen adamy haýran galdyrýardy. Hususan-da, lukman amala aşyran hirurgik operasiýasy netijesinde näsag biwagt aradan çykça, lukmanyň elleri çapylypdyr. Eger-de gurluşykçynyň guran jaýy tötänden ýykylyp, kimdir biri onuň aşagynda galça, gurluşykçy öldürilmeli bolupdyr. Ýangyn mahalynda ogurlyk edip tutulan adam hut şol wagt oda atylypdyr. Gulpy bozup ogurlyk eden bolsa mundan-da gatyрак jeza höküm edilipdir: ol özgäniň mülküne talaň salan ýerinde öldürilipdir we şol ýeriň özüne gömlükdir.

Hammurapiniň kanunlary diňe bir patyşanyň karary bolmazdan, eýsem ol hudaýlaryň isläni hökmünde kabul edilipdir, şonuň üçin hem olary sözsüz, gyşarnyksyz berjaý etmek talap edilýärdi. Hammurapiniň kanunlary jemgyýetiň ösüşine örän uly mümkinçilik döredip beripdir, sebäbi talaňçylyk we ogurlyk ýaly jenaýatlar edilmändir diýen ýaly.

Pikir ediň

Hammurapi beýle berk kanunlary yglan edip adalata ymtylanmy ýa-da, tersine, nädogry iş edipmi?

Wawilon –
«hudaýlar
derwezesi»

Wawilon
patyşalygy
mil. ön.
II müňýyllyk

Ýeňiş
hudaýy
Iştar

Hammurapi
kanunlary
(berk
kanunlar)

Wawilon minarasy.
Häzirki zaman surat

Gala hujum

TÄZE WAWILON PATYŞALYGY

Mil. oňki VII asyrda Täze Wawilon patyşalygy emele gelipdir. **Nawuhodonosor II** hökümdarlygy döwründe Täze Wawilon patyşalygy öz ösüşiniň ýokary derejesine ýetýär. Bu hökümdar Müsüri Täze Wawilon patyşalygyna goşup alýar, Iýerusalimi (Kuddus) weýran edip taşlaýar, Wawilony bolsa berk gala öwürýär. Nawuhodonosor II ýaşayş jaýlaryny we goranma diwarlarynyň gurluşygynda bişen kerpiç ulanmak barada perman berýär.

Onuň hökümdarlyk eden döwründe Wawilon şäheriniň sekiz sany derwezesi bolupdyr, olaryň her biri döwletin baş hudaýlaryndan biriniň ady bilen atlandyrylypdyr. Aýratyn-da, hudaý Iştar adyndaky derweze owadan we nepis bolup, legendary haýwanlaryň we guşlaryň suratlary düşürilen nagyşly daş tagtalar bilen bezelipdir.

Hammurapiniň kanunlary ýazylan daş sütüniň nusgasy

«Dört yklym ýurdy patyşasy».
Häzirki zaman suraty

Gadymy parslaryň leşgeri **mil. öň. 539-njy ýylda** Wawilona çozup girýär. Parslar şäheri eýeleýärler. Şu wagtdan başlap Täze Wawilon patyşalygy Pars döwletiniň düzümine girýär.

WAWILON

Şumer we Akkad Wawilon medeniýetiniň in gadymy ojaklarydy. Dünýädäki gadymy ýazgylardan biri bolan Şumer şinehaty ilki «suw», «Gün» we başga aýratyn sözleri aňladýan suratlardan ybarat bolupdyr.

Hökümdarlaryň köşklerinde we ybadathanalarda aristokratlaryň we baý maşgalalaryň perzentleri bilim alýan mekdepler gurlupdyr. Okuwçylar yzgar toýun tagtajyklara süňkden we agaçdan ýasalan tagtajyklar bilen ýazypdyrlar.

Ol tagtajyklar ilki güneşde guradylyp, soňra otda bişirilýär eken. Bu tagtajyklar ilkinji kitaplary bolup, okuwçylar olara hekaýatlary we rowaýatlary göçürüp ýazypdyrlar, ösümlikleriň, guşlaryň, haýwanlaryň we mör-möjekleriň atlary bellik edilen sanawlar düzüpdirlar. Toýun tagtajyklarda döwletler we şäherleriň atlary hem sanap geçilipdir.

Şumerliler hasaplama ulgamyny, Gün we Aý kalendarlaryny hem dörettdi. Gün ýylynyň dowamylygy şumerliler tarapyndan 365 gün, aý ýyly bolsa 354 gün edip bellenipdir. Şumerli we wawilonly ruhanylar-münejjimler astronomiýa degişli bilimlere eýe bolupdyr. In gadymy obserwatoriýalar belent, köp basgançakly ybadathanalar – zikkuratlar belenträk meýdançada gurlupdyr.

Mesopotamiýada dürli-dürli däre-dermanlary taýýarlamak boýunça düzgünnamalar çykarylýar.

Geografiýa ugrundaky bilimler şumerlilere we wawilonlylara gämilerde deňizde ýüzmäge mümkinçilik beripdir. Älemiň döredilişi baradaky in gadymy rowaýatlardan biri Mesopotamiýada peýda bolupdyr.

Nawuhodonosor II.
Häzirki surat

Nawuhodonosor II hökümdarlygy döwründe Täze Wawilon patyşalygy çür depesine ýetipdir.

Mil. öň. VII asyrda Täze Wawilon patyşalygy emele gelipdir

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Kartadan Wawilon patyşalygy we onuň paýtagtyny tapyň.
2. «Wawilon» sözi nähili manyny aňladýar?
3. Haýsy hökümdar döwründe Wawilon ýeke-täk döwlete öwrülüpdir?
4. Hammurapiniň kanunlary haýsy maksatda döredilipdi?
5. Şumer wagtyndaky okuwçy häzirki zaman mekdep okuwçysy ýaly ertir irden mekdebe howlугýardy, ol sapaga gijä galmakdan gorkýardy, mekdebe gelip... Hekaýany dowam etdiriň.

Paýtagt
Aşşur
↓
Ninewiýa

**Assiriýa
patyşalygy
(Yrak)**

**Aşşur-
banipal,
kitaphana**

Mil. öň. 605-nji ýylda
Midiýa we Wawilon
tarapyndan
zabt edilen

13 §. Alynky Aziya döwletleri

ASSIRIÝA PATYŞALYGY

Mil. öň. 2-nji müňýyllykda Alynky Aziýa çäklerinde Assiriýa patyşalygy emele gelipdir. Gadym zamanlarda assiriýalyar Ýewf-rat we Tigr derýalarynyň ýokary akymyndaky (häzirki Yrak) kiçi çäkleri eýeläpdirlir. Ilki **Aşşur** şäheri, soňra bol-sa **Ninewiýa** şäheri paýtagt bolupdyr. Ilaty-nyň esasy käri daýhançylyk we söwda-satykdý.

Assiriýalyar söweşjeň halk bolupdyr. Olar goňşy ýerlere ýyg-ýygýdan hüjüm edip durýardylar. Assiriýalalaryň güýçli esgeri her ýyl täze ýer-leri basyp almaga atlanýardy. Boýun egdirilen halklar Assiriýanyň hökümdaryna köp muk-darda paç töläpdir.

Assiriýanyň paýtagtynda beýik köşkler we ybadathanalar bolupdyr. **Aşşurbanipal** hökümdarlygy ýyllarynda **Ninewiýada** toýun tagtajyklardan ybarat bolan uly kataphana jemlenipdi.

Ýuwaş-yuwaşdan Assiriýanyň döwleti gowşady. Mil. öň. 605-nji ýylda Assiriýanyň goşunlary Midiýa we Wawilon tarapyndan derbi-dagyn edilenden soň döwlet hem pese düşýär.

Söweşjeň araba

Söweş suraty

Paýtagt
Tuşpa

**Urartu
(Zakawkaz)**

Teýşebaini
şäher-
galasy

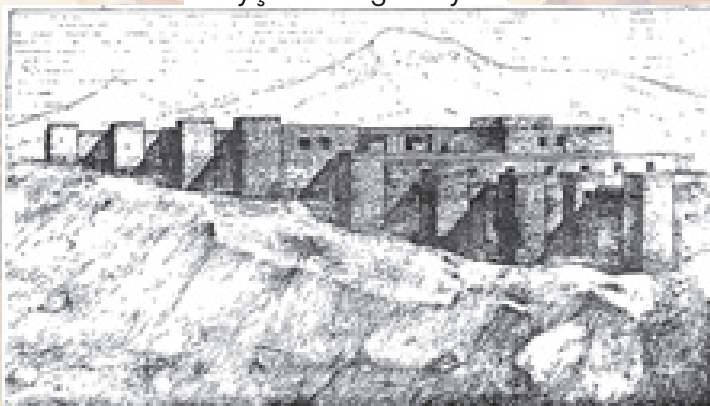
Skif taýpalary tara-
pyndan basyp alynýar,
Midiýa tarapyndan
basyp alynýar

URARTU PATYŞALYGY

Urartu döwleti Zakawkazýe, häzirki Türkiýanyň gün-
dogar böleginde we Ermenistanyň çäklerinde ýerleşen.
Ilatyna **urartlar** diýipdirler. Assiriýanyň hüjümlerinden
goranmak zerurlygy Urartu döwletiniň döremegini tizleş-
dirdi.

Mil. ön. IX–VIII asyryň başlarynda Urartu döwleti
gülläp ösüpdir. Tuşpa şäheri Urartu döwletiniň paýtagty-
na öwrülipdir. Urartlar birnäçe gezek basybalyjylykly
ýörüşlere çykýarlar we assiriýalylaryň üstünden ýeňiş ga-
zanýarlar. Emma soňra assiriýalylaryň goşuny urartlaryň
goşunyny derbi-dagyn edýär. Soňra Teýşebaini şäherindä-
ki gala göçme **skif** taýpalary tarapyndan basyp alynýar we
weýran edip taşlanýar. Şondan soň Urartu patyşalygyny
Midiýa basyp alýar.

Teýşebaini galasy

Urartu kemaňçysy

Pikir ediň

Özüňizi
Alynky Aziýa
döwletlerinden
biriniň hökümdary
diýip göz önüne
getiriň. Döwletiňiz
dargap gitmezligi
üçin näme
etmelidiňiz?

Finikiýa
(Liwana, Siriýanyň
bir bölegi)

Şäherleri:
Tir, Sidan,
Ugarit

Mil. öň. X asyrdan
22 sany çekimsiz
harpdan ybarat bolan
elipbiý döredilipdir.

Bibliýanyň tekstleri ýazylan bölek

FINIKIÝA

Gadym zamanlarda Finikiýa Orta Ýer deňziniň gündogar kenarlary boýunça häzirki Liwanyň çäklerinde we Siriýanyň bir böleginde ýerleşipdir.

Sowda-satyk finikiýalylaryň esasy kärlerinden biri bolupdyr. Finikiýalylar goňsularyna agaç, metallar we matalar satýardylar. Orta Ýer deňziniň kenarynda **Tir, Sidan, Ugarit** ýaly iri deňizýaka şäherleri emele gelýär.

Mil. öň. X asyrdan Finikiýada 22 çekimsiz harpdan ybarat bolan elipbiý döredildi. Grekler ynha şu elipbiýi özleşdirip aldylar we olara çekimli harplary hem goşup goýdular.

PALESTINA

Mil. öň. XI asyrdan Palestina çäklerinde **Ysrail patyşalygy** emele geldi, soňra ol Musaýy patyşalygy bilen birleşdi. Ýahudiýa patyşalygy Wawilon patyşalygy tarapyndan basyp alyndy.

Gadymy musaýylaryň rowaýatlary dini kitaplara ýazylyp barlypdyr. Bu kitaplaryň toplumy Bibliýada jemlenipdir, bu söz grekçe «kitap» diýen manyny aňladýar. Bibliýada älem, ýer ýüzündäki ilkinji adamlar – Adam Ata we How Enäniň döredilmegi, Ýer ýüzüni tupan basmagy hakynda we başga rowaýatlar bar.

Finikiýalylaryň gämisi

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Alynky Aziýanyň çäklerinde irki döwletler haçan emele gelip başlady?
2. Assiriýanyň patyşalygy hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
3. Haýsy şäherde toýundan edilen tagtalardan ybarat iň uly kitaphana bolupdyr?
4. Urartu döwletiniň gülläp ösmegi we pese düşmeginiň sebäpleri nämede?
5. Finikiýalylaryň kärleri barada aýdyp beriň.

14 §. Ahemeniler döwleti

GADYMY EÝRANYŇ ILATY WE DÖWLETLERI

Häzirki Eýranyň çäklerinde gadym zamanlarda **kassiy-ler, elamiýler** ýaly dürli taýpalar ýaşap gelipdir.

Wagt geçip bu döwlete **midiýalylar** we **parslar** göçüp ornaşýarlar.

Dagetek jülgelerde ilat daýhançylyk bilen meşgullanyp-dyr, sähra sebitlerinde çarwadarlar ýaşapdyrlar.

Eýranyň günorta-günbatar böleginde, Mesopotamiýa bi-len serhetleşýän ýerde **Elam döwleti** emele geldi. Bu döw-letiň paýtagty **Suza** şäheri bolupdyr. Elamda dünýädäki iň gadymy ýazuwlardan biri döredilipdir.

Kaspi deňzinden günorta-günbatarda **Midiýa** ýerleşip-dir. **Mil. öň. VII asyrda** patyşa **Kiaksaryň** hökümdarlygy döwründe Midiýa gudratly döwlete öwrülipdir. Midiýa döw-leti Wawilon bilen soýuz bolup, Assiriýany basyp alýar. Eýranyň günortasynda, Pars aýlagyna utgaşýan ýerlerde, Pars welaýaty – gadymy parsalaryň ornaşan ülkesinde hem döwlet emele gelipdir.

KIR II – PARS HÖKÜMDARY

Mil. öň. 558-nji ýylda Ahemeniýler dinastiýasyndan bo-lan patyşa **Kir II** ähli parsalary öz häkimiýeti astynda birleş-dirdi. Midiýa patyşalygyny boýun egdirenden soň Kir II uly goşun düzdi we basybalyjylykly ýörüşlerini dowam etdirdi.

Ermenistan, Midiýa we Wawilon basyp alyndy. Parslar Orta Ýer deňziniň kenaryna çykyp, Palestinany we Fini-kiýany boýun egdirdiler. Kir II -niň basybalyjylykly syýa-satyny mirasdüşerleri – **Kambiz II** we **Doro I** hem dowam etdirdi. Kambiz II Müsüri zabt etmek arkaly Pars döwletiniň çäklerini hem has-da giňeltdi.

Kir II

Ahemeniler döwleti

Altyn teňne

Ahemeniýler döwleti dünýädaki iň iri döwletlerden biri bolupdyr.

DORO I ÖZGERTMELERI

Mil. öň. 522-nji yilda patyşa **Doro I** gadymy Pars döwletiniň tagtyna çykdy. Bu wagtda basyp alnan ähli döwletlerde gozgalaňlar başlanyp gitdi. Ahemenileriň patyşasy Doro I olary ýatymaga girişdi. Doro I Gara deňziň boýlarynda ýaşayan **skifleriň** üstüne ýörüş etdi.

Doro I -iň Kiçi Aziýadaky grek koloniýalary we Balkan ýarymadasynyň gündogarynda ýerleşen Frakiýany basyp alýar. Doro I hökümdarlygy döwründe Hindistanyň demirgazygyndan Orta Ýer deňzine çenli ýassanyp ýatan uly döwlet gurulýar.

Doro I bütün döwlet üçin «**darik**» diýip atlandyrylan ýeke-täk altyn teňňäni dolanyşyga girizdi. Ol gadymy Pars patyşalygynyň karargähi **Persepol** şaherinden Orta Ýer deňzine çenli «**patyşa ýoly**» diýen söwda ýoluny gurdurypdyr. Doro I goşunlaryny gaýtadan düzdi, soltanlygy satraplyklar diýip at gazanan aýratyn harby-administratiw ülkelere bölüp çykýar.

Doro I tagtda. Sowgatlar kabul edýän wagty

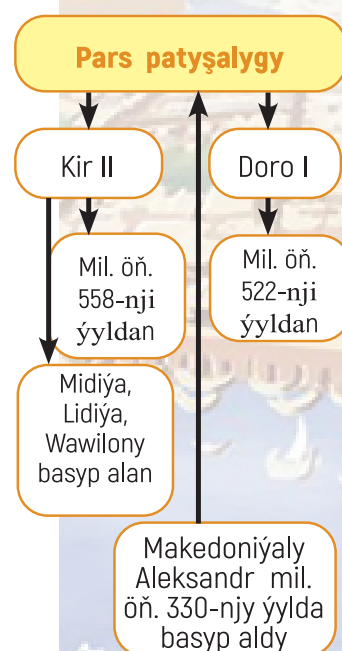
GADYMY PARSLARYŇ MEDENIÝETI

Suza, Ekbatana we başga şäherler Ahameniler döwletindäki möhüm söwda merkezleri bolupdyr. Persepol şäherinde Doro I we Kserksiň dürli otaglar we ýüz sütünli zaly bolan köşküniň galyndylary saklanyp galypdyr. Köşk legendary we hyýaly guşlaryň suraty bilen bezelipdi. Persepol köşküniň diwaryndaky güberçek nagyşlarda ahemenileriň boýun egdiren ençeme ilatларыnyň suratlary saklanyp galypdyr. Olar esasan Pars patyşalaryna paç töleýän pursatlarynda şekillendirilipdir.

Gadymy Parslar şinehat belgi-ýazuwyndan peýdalanyndylar. Pars patyşalarynyň ýazuwlary **Behistun** we **Nakşi Rustam** gaýalaryna, şeýle hem, Persepol köşküniň diwarларыna oýup ýazylypdyr. Olar ýörüşler, gozgalaňlar we döwlet durmuşyndaky möhüm wakalar hakynda maglumat berýär.

Makedoniýaly Aleksandr mil. öň. 330-njy ýylda Pars döwletini basyp aldy.

Persepol harabalary

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymky Eýranda haýsy dinastiýalar ýaşapdyr?
2. Elam döwleti haçan emele gelipdir?
3. Kir II haýsy döwletleri basyp aldy?
4. Doro I öz döwletinde nähili reformalary geçirdi?
5. Gadymky parslaryň medeniýeti hakynda aýdyp beriň.

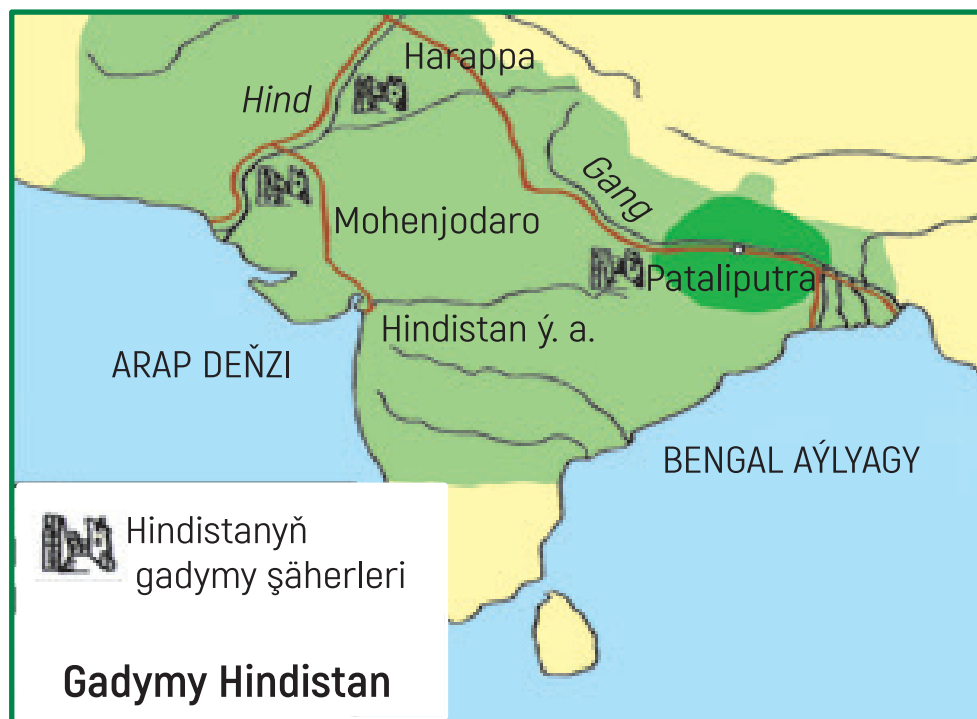
Hindilerni
goşunyndaky söweşiji
piller

15 §. Gadymy Hindistandaky ilkinji siwilizasiya

ÇAĞI WE TEBIGY ŞERTI

Hindistan – Hind we Gang derýalarynyň jülgeleriniň bir bölegini eýeläp ýerleşen döwlet. Tebigy şerti, yssy klimat we derýalar daýhançylygyň emele gelmegi we ösmegi üçin mümkinçilik döretdi. Gimalaý daglary demirgazykdan gelýän sowuk ýelleriň önüni tutýar.

Gang jülgesindäki tropik tokaýlar uly daragtlara we reňbe-reň ösümlüklere baý bolupdyr.

Mohenjodaro.
Dikeldilen

HINDI JÜLGESINDÄKI İN GADAMY ŞÄHERLER

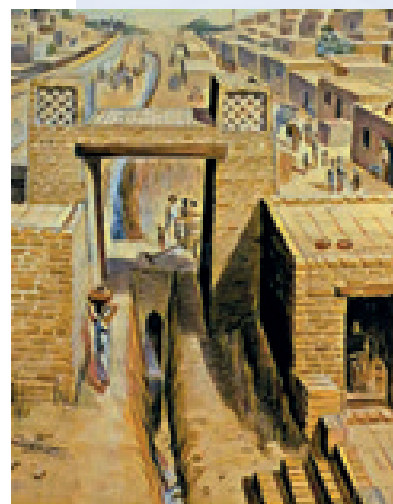
Mohenjodaro we Harappa Hind derýasy basseýni-niň iň iri gadamy şäherleridi. Iki şäher hem berk goranma diwarlary bilen gurşalan, içki köşgi bolupdyr. Köçeler bilen biri-birinden bölünen kwartallardan bişen we çig kerpiç-den gurlan binalar (ýaşaýyş jaýlary, ammarhanalar, köşk we ybadathanalar) tapylyan. Uly we owadan şäher Mohenjodaro hünärmentçilik we söwda merkezi bolupdyr.

Ilatynyň esasy käri daýhançylyk bolupdyr. Gadamy hindiler şekerçiňrik, pagta ösümliklerini ýetişdiripdirler, pilleri eldekileşdiripdirler.

Emma **mil. öň. XVIII asyrdan** soň Hind derýasynyň jülgesindäki şäherleri tiz-tiz ýüze çykýan joşgunlar, tokaýlaryň we jeňňelleriň giňelmegi netijesinde ýok bolup, бүтинleý weýran bolupdyr.

DINI YNANÇLAR

Gadamy hindiler edil müsürliler we wawilonlylar ýaly tebigaty hudaýlaryň dolandyryandygyna ynanýardy. Gadamy hindi rowaýatlarynda aýdylmagyna görä, Gün hudaýy her gün daňda altyn arabada asman boýunça ýola düşýär. Gün gijeki tümlügi pytradyp taşlap, adamlara ýylylyk we ýagtylyk paýlamak niýetinde gözýetimden baş göterýär. Gök gürrüldisi hudaýy **Indra** asmandaky suwy azat eden-den soň, ýer ýüzünde gurakçylyk ahyryna ýetipdir.

Harappa şäheri

Oba durmuşy. Häzirki zaman suraty

Hindiler käbir hudaýlary ýabany haýwanlaryň mysalyn-da göz önüne getiripdirler.

Meselem, olaryň sygynýan hudaýlaryndan biri kellesi piliňkä meňzeş pähimdarlyk hudaýy **Ganeşa** bolupdyr. Sygyr hindileriň arasynda aýratyn hormata sezewardyr. Sygyr mukaddes haýwan hasaplanyp, ony öldürmek jenaýat hasaplanypdyr.

Hindiler jan bir bedenden başgasyna göçýär diýip ynanyşdyrlar. Olar aradan çykandan soň adam bütinleý ölmeýär, belki başga bir barlyga öwrülip, öz daşky keşbini üýtgedýär, haýwana, garynja we ösümlige öwrülýär, diýip hasaplandyrlar.

KASTALAR

Gadymky hindiler nähili ýumuşlar bilen meşgullanandygyna seredip dört gatlagga bölünipdir. Bu gatlaklar **kasta** ýa-da **warna** diýip atlandyrylan, şol sanda: ruhanylar — **brahmanlar** (hindi ruhanylary), söweşijiler — **kşatriýler**, daýhan,

Пәһимдарлык
hudaýy Ganeşa

Gadymy ybadathana harabalary we Budda heýkeli

hünärment we söwdegärler – **waýşiýler**, hyzmatkärler we gullar – **şudralar**.

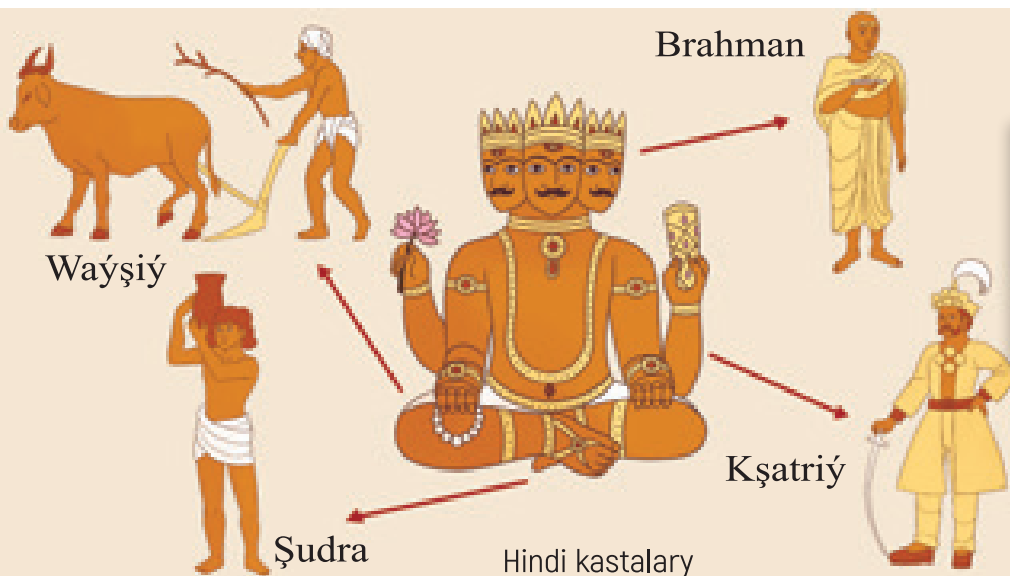
Hindilerin ynanjyna görä, gatlaklardan her birini ýokary hudaý **Brahma** öz bedeniniň haýsydyr bir böleginden dünýä getiripdir.

Meselem, ruhanylar onuň agzyndan çykan, söweşijiler ellerinden, daýhanlar gapyrgasyndan, hyzmatkärler bolsa Brahmanyň dabanyndan ýaradylan diýip hasaplapdyrlar. Çagalar hemişe ata-eneleriniň gatlagyna degişli diýip hasaplanypdyr. Bir gatlakdan beýlekisine geçmek mümkin bolmandyr.

Gatlaklardan hiç birine degişli bolmadyklary bolsa aýratyn at beripdirler. Beýle adamlara «çandal», ýagny «hapa görülýänler» diýipdirler. «Çandallar» kastalara degişli adamlar bilen bile bir öýde ýaşap bilmändirler, olar bilen bir saçakda oturmak gadagandy. Tötänden olara hiç kim degip gitmezligi üçin, çandallar uzakdan görünýän aýratyn geým geýmegi şert bolupdyr.

Bular ýaly şirleriň teswiri bilen ybadathana sütünleri bezelen

Pikir ediň

Siziň pikiriňize görä, Hindistanyň ilaty näme üçin kastalara bölünipdir?

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Kartadan Hindistany tapyň. Onuň geografik ýerleşişiniň, aýratynlyklary hakynda aýdyp beriň.
2. Näme üçin Hindistanyň ilaty dürli gatlaklara bölünipdir?
3. Hindistan hudaýlarynyň aýratynlyklaryny aýdyp beriň. Olar haýsy haýwanlara hormat edipdirler we näme üçin?
4. Hindistan jemgyýeti haýsy gatlaklara bölünipdir?
5. Mohenjodaro şäherine hyýaly syýahat edip, bu şäher hakynda hekaýa düzüň.

16 §. Gadymy Hindistanyň medeniýeti

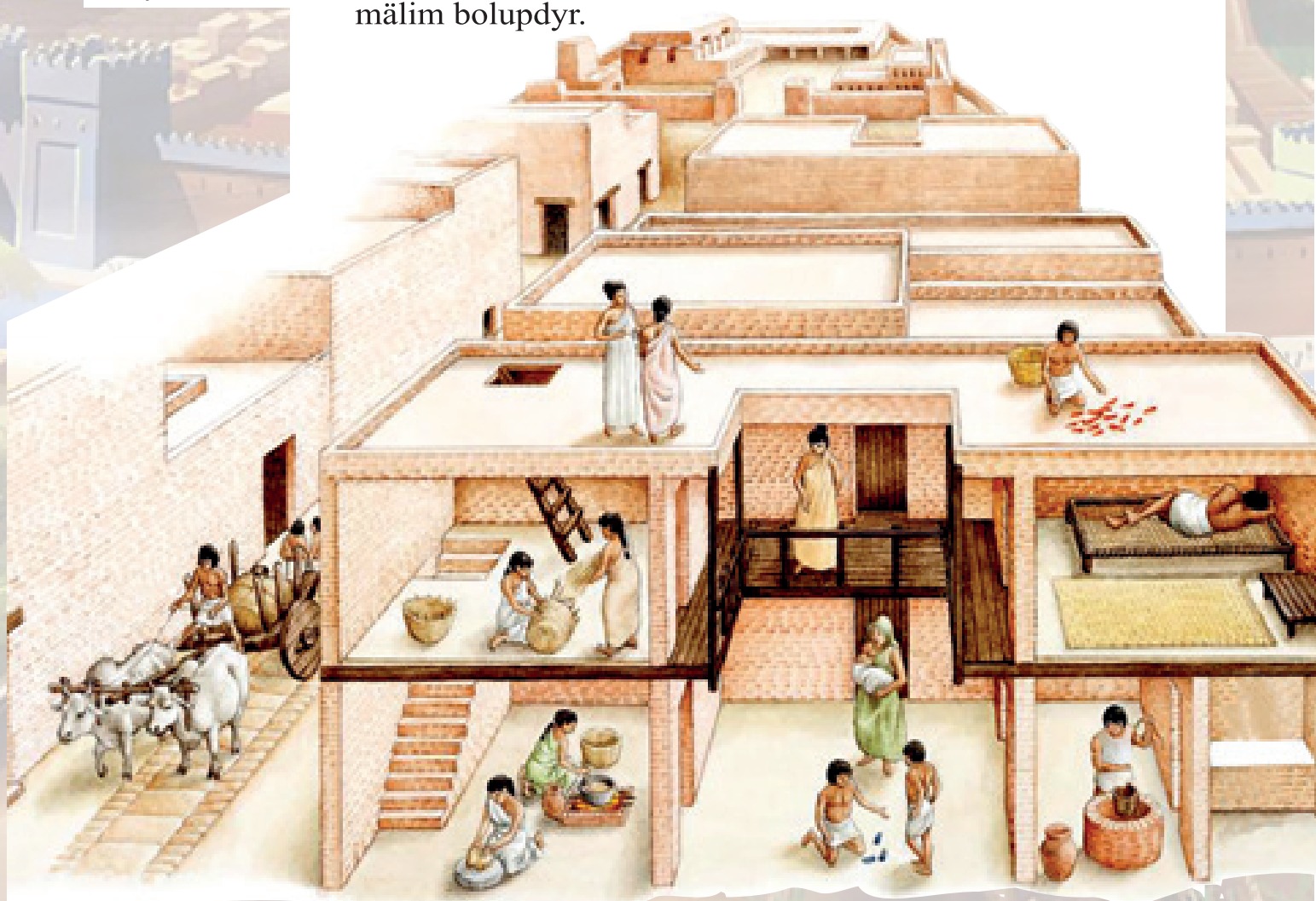
YLYM WE MEDENIÝET

Astronomlar
iş üstinde

Gadymy Hindistanda ylym, aýratyn hem, astronomiýa we matematika ugurlary has ösüpdir. Hindiler ýyl hasaby-nyň 360 günden ybarat kalendaryny düzýär. Bu döwürde sanamagyň we hasaplamagyň onluk ulgamy giň ýaýraýar: hindiler örän uly sanlary aňladýan aýratyn belgileri ulanypdyrlar.

Şunuň ýaly, hindi astronomlary uly üstünlikler gazanypdyrlar. Olar Günüň, ýyllyklaryň we planetalaryň hereketini öwrenipdirler. Şu gözegçilikleriň netijesi ýylyň uzynlygyny anyklamaga mümkinçilik berdi. Aý şöhesi onuň üstüne düşen Gün şöhesiniň gaýtarylmagy ekenligi hem hindilere mälüm bolupdyr.

Gadymy hindileriň gündelik durmuşy. *Dikeldilen*

Gadymy Hindistanda lukmançylyk pudagy ösüpdür. Ýazw çeşmelerinde dürli keseller we hirurgik esbaplar barada söz açylýar. Hindiler keselleri bejermekde dermanlyk otlardan peýdalanypdylar.

Hindistanda açyş edilen, hindileriň özi «goşunlaryň dört görnüşi» diýip atlandyrylan oýun bu günki günde bütün dünýäde **küşt** ady bilen mälim we meşhurdyr.

Gadymy hindi dilleri esasynda täze edebi dil bolan **sanskrit** işlenip taýýarlandy. «Mahabharata», «Ramaýana» desanlary hem-de başga eserler ynha şu dilde ýazylan bolup, olar bu günki güne çenli ýetip gelipdir.

Mahabharata
dessany.
Häzirki zaman
suraty

नमस्ते

Sanskrit ýazuwy

Hindileriň açyş
eden küşt çöpleri

«HDAÝLARSYZ DIN»

Jemgyýetdäki özgerişleriň täsirinde hindileriň dini ynamlary hem barha özgeripdir. **Mil. öñ. VI asyrdä** täze buddizm dininiň döredilmegi **Budda** lakamyny alan şazada **Siddhartha Gautama** ady bilen bagly

Rowaýatda aýdylmagyna görä, şazada Siddhartha Gautama 20 ýaş dolýança hökümdar atasynyň köşkünde aladasyz ýaşapdyr. Ol günlerden bir günü seýil edip ýören mahalynda billeri бүкүlen, şypasyz derde ýolugan bir adama, soňra bolsa depin dessuryňa gözi düşýär. Seýlelikde, Şazada adamyň azap çekmegi mümkinligini we wagty gelip wepat boljagyny aňlady. Bu Siddhartha Gautama durmuşyny düýpgöter üýtgedýär. Ol köşkdäki aladasyz durmuşyny ret edýär, durmuşyň mazmunyny gözläp tapmak maksadynda dünýä boýunça syýahata atlanýar.

Budda adam san-sanaksyz gezek dogulýar we wepat bolýar diýen netijä gelýär. Soňky durmuşynda adamyň kim

Siddhartha Gautama (Budda).
Häzirki surat

bolup doguljagy onuñ hereketlerine we amallaryna bagly bolýar.

Budda we onuñ yzdaşlary bolan **buddistler** adam ýalan geplemeli däl, baýlyk toplamaly däl, janly jandarlaryň ganyny dökmeli däl diýip hasaplaýarlar. Şu sebäpli adam islendik arzuw-isleglerinden geçmelidir, sebäbi islendik arzuw-isleg jebir-jepalara getirýär.

Ilkibaşda buddistlerde hudaý bolmandyr, çünki olar hudaýlaryň adamyň jebir-jepalaryny ýeňilleşdirip bilmeýär diýip hasaplapdyrlar. Emma köp geçmän Bud-danyň özi hudaýa öwrülýär. Bu gün hem **buddizm** ybadathanalarynda onuñ heýkellerini görmek mümkin.

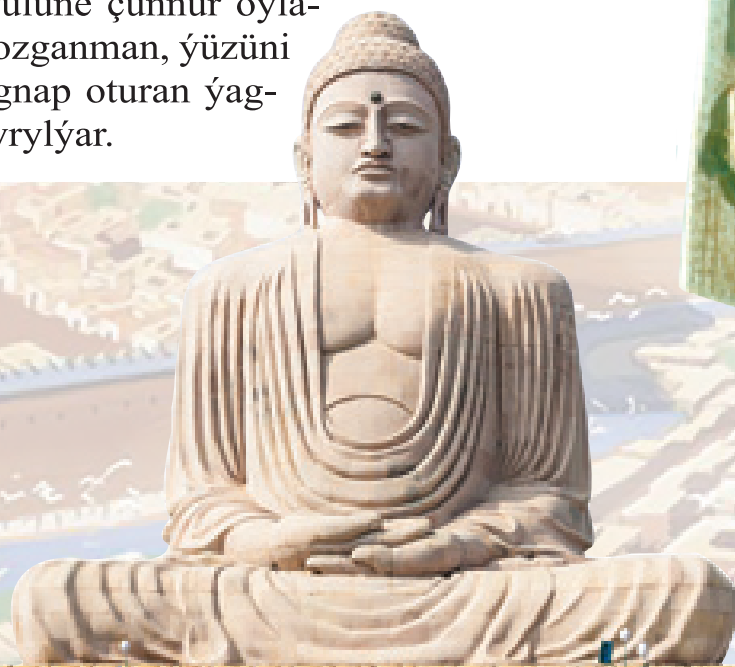
Budda liliýa gülüne çuňňur oýlara çümmek bilen gozganman, ýüzüni sallap aýagyny ýygnap oturan ýagdaýynda suratlandyrylýar.

Harappa ýazuwy we haýwanlar suratlandyrylypdyr

Bodh Gaýadaky Mahabodhi ybadathanasynyň ýakynyndaky Budda heýkeli. Hindistan

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymy Hindistanda haýsy ylymlar ösüpdir?
2. Hindi astronomlary nähili gözegçilikleri amala aşyrypdyr?
3. Hindileriň matematika we medisina pudagyndaky üstünlikleri hakynda aýdyp beriň.
4. Bu günki günde bütin dünýäde meşhur bolan haýsy oýny hindiler açyş edipdir?
5. Hindiler haýsy dini «hudaýlarsyz din» diýipdirler?

17 §. Gadymy Hytaý siwilizasiýalary

HYTAÝDA SIWILIZASIÝANYŇ BAŞLANMAGY

Şäher sakçylary
burjuň maketi

Müsürdäki, Mesopotamiýadaky we Hindistandaky ýaly Hytaýda hem ilkinji siwilizasiýalar **Huanhe we Ýanszy** atly uly derýalaryň boýlarynda emele gelipdir. **Miloddan öňki 3-nji müňýyllygyň** ahyrlarynda gadymy Hytaý çäklerinde ilkinji döwlet Huanhe derýasynyň orta akymlarynda peýda bolupdyr.

Şan taýpasynyň başlygy bu döwleti özüne boýun egdiripdir. Şeýlelikde döwletiň ady hem onuň baş şäheriniň ady ýaly **Şan** diýip atlandyrylypdyr. Dyngysyz alyp barlan basybalyjylykly uruşlary döwleti gowşadypdyr.

Mundan goňsy çjou taýpasy peýdalandy we basyp girip, Şan ýerlerini özüniňkä goşup alypdyr we Çjou diýip atlandyrylan uly döwleti dörettdi. Döwletiň ýerleriniň ululygy sebäpli hökümdarlar ony «Asman astyndaky patyşalyk», özlerini bolsa «Asman ogullary» diýip atlandyrypdyrlar. Bütün Demirgazyk Hytaý ynha şu döwletiň düzümine giripdir.

HYTAÝ ILATYNYŇ KÄRLERI

Daýhançylyk Hytaýda ozaldan ähmiýetli we buýsançly kär hasaplanypdyr. Esasy daýhançylyk ekinleri çöwdary we bugdaý bolupdyr. Soňluk bilen hytaýlylar şaly ýetişdirip başlapdyrlar. Şalynyň tohumy Hindistandan getirilipdir.

Hytaýyň ilaty çay agajyny hem ýetişdirilip başlanypdyr, onuň ýapraklaryndan şypaly içgi bolan *çay* taýýarlanýar. Çay tiz arada bütün dünýä ýaýrapdyr.

Tut agajyny ýetşdirmek Hytaý ilatynyň esasy kärlerinden biri bolupdyr. Tudun ýapragy bilen ýüpek gurçugy bakylypdyr. Ýüpek gurçuklary pilelere süýümleri köşkler, pileden bolsa örän ýeňil we nepis mata bolan *ýüpek mata* taýýarlanypdyr.

Çay ýygmak

Huanhe derýasy, söwda gämileri we köpri.
Häzirki zaman suraty

Gadymy Hytaý

Mil. öň.
3 -nji mün
ýyllygnyň ahyrlary

Huanhe der-
ýasynyň boýunda
döwletiniň emele
gelmegi

Mil. öň.
2 -nji münýylyk
– Şan we Çjou
döwletleri

Mil. öň. VII–V
asyrlar – «köp
patyşalyklar»

Sin Şihuandi
birleşdirilen

Patyşalyklaryň arasynda özara göreşler dowam eden döwür.

Häzirki surat

HYTAÝ «KÖP PATYŞALYKLAR» DÖWRÜNDE

Mil. öň. VIII–VII asyrlarda Çjou döwletinde merkezi häkimiýet gowşap başlady. Käbir welaýatlaryň naýyplary patyşa häkimiýetinden azat bolmaga ymtylýardy. Hytaýa göçme taýpalar hüjüm edip başlandan peýdalanan çet welaýatyň ilaty bölünip çykyp, öz döwletini döredip başlady. Şeýlelikde **mil. öň. VII–V asyrlardaky** döwrüň taryhynda «köp patyşalyklar» döwri adyny alypdyr.

Hytaýda şol bir wagtda «göreşyän patyşalyklar» döwri hem başlanýar. Çjou döwletinde hökümdarlygy ele almak üçin ownuk patyşalyklaryň arasynda uruşlar 200 ýyldan uzagyra dowam etdi. Bu döwür Sin döwleti hökümdary özüniň ähli bäsdeşlerini ýok edip, **mil. öň. III asyrdaky** ýeke-täk döwlet düzmegi bilen tamamlady.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Haýsy derýalaryň jülgesinde Hytaýyň ilkinji siwilizasiýalary emele gelip başlady?
2. Hytaýda birinji döwlet haçan emele geldi? Ol nähili atlandyrylypdyr?
3. Hytaýyň haýsy gadymky döwleti «Asman astyndaky patyşalyk» diýen at alypdy? Näme üçin?
4. Gadymy Hytaýyň ilatynyň esasy kärlerini sanap beriň.

18 §. Miladydan öňki III asyrda Hytaý

MERKEZLEŞEN DÖWLETIŇ EMELE GELMEGI

Mil. öň. 246-njy ýylda Hytaýy öz häkimiýeti astynda birleşdiren hökümdar **Sin Şihuandi** adyny alypdyr. Bu at «Siniň birinji hökümdary» diýen manyny aňladýar.

Öz döwletiniň çäginı aýratyn welaýatlara bölen hökümdar her birine naýypalary ýolbaşçy edip belleýär.

Sin Şihuandi entek dirikä özüne bagyşlap mawzoleý gurmaga perman berýär. Haşamatly we bezegleri taýdan bu mawzoleý Müsür piramidalary bilen bäsleşip bilýär. Mawzoleýi 720 müň adam 37 ýylyň dowamynda gurupdyr. Mawzoleý birnäçe kwadrat meýdana ýerleşipdir. Sin Şihuandi guburynda hökümdar

Sin Şihuandi.
Häzirki zaman suraty

Sin Şihuandi
Toýun esgerleri

dary «goramak» üçün ornadylan 6 müň sany toýun esgerleriň heýkelleri tapylypdyr.

BEÝIK HYTAÝ DIWARY

Beýik Hytaý diwary

Mil. öň. IV asyr

Göçme taýpalardan goranmak üçün

Sin Şihuandi özdöwletini göçme hunlaryň hüjümlerinden goramak üçün Demirgazyk Hytaý boýunça gurlan goranma diwary has-da berkitmegi buýrupdyr.

Diwary gurmak işleri ilki **mil. öň. IV asyrda** başlanypdyr. Bu diwar taryhda **Beýik Hytaý diwary** diýip atlandyrylypdyr. Onuň beýikligi 6–10 metr, galyňlygy 5–8 metr, uzynlygy bolsa 4000 kilometre çenli bolupdyr. Ol gadym zamanlarda duşman goşunlary üçün uly böwet bolup hyzmat edipdir: atly goşunlar ondan geçip bilmeýärdi, galalary hüjüm bilen eýelemegi bolsa göçme taýpalar entek hötdesinden gelip bilmeýärdi.

Patyşa we emeldarlar diwaryň gurluşygynda münlerçe daýhanlary mejburlap işledipdirler.

Beýik Hytaý diwarynyň gurluşy

GADYMY HYTAÝ MEDENIÝET I

Gadymy Hytaýda özboluşly ýokary medeniýet döredilipdir. Ýerli ilatynyň gündelik durmuşy ekerançylyk, hünärmentçilik, gurluşyk we başga ugurlar bilen bagly bolup, ylmy bilimleriniň ösüşini talap edipdir.

Şeýlelikde matematika, astronomiýa we geografiýa ylymlary ösüpdir. Şonuň ýaly-da, gadymy hytaýlylar binagärçilik we heýkeltaraşlyk ugurlarynda uly üstünlikleri gazanypdyrlar. Gadymy Hytaýda söz we jumleleri aňladýan iýeroglif ýazuwy bolupdyr. Ilki hytaýlylar bambuk tagtajyklara ýazypdyrlar.

Gurluşyk işleri

**Sin
Şihuandi**

Mil. öň. 246-

«Sinniň birinji
hökümdary»

Beýik Hytaý
diwary

açyşlar:
iýeroglifler,
kagyz, kompas,
seýsmograf

Bambuk tagtajyklardan ybarat kitaplar

Pikir ediň

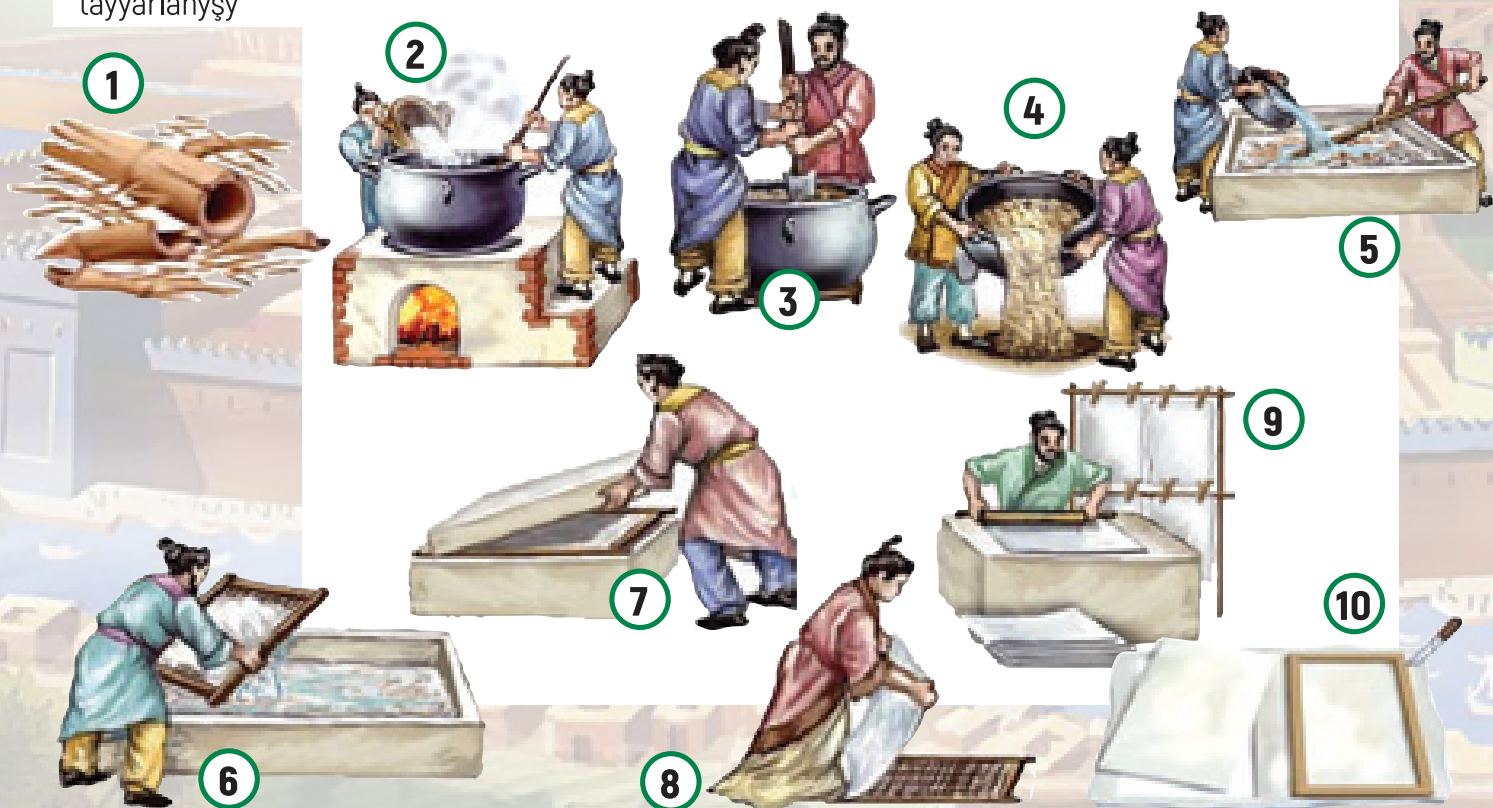
Suratlara seredip gadymy Hytaýda kagyz nähili taýýarlanandygyny düşündiriň.

Mundan 2,5 müň ýyl öň ýazmak üçin ýüpek matadan peýdalanmaga geçilýär. Ýüpek matalara çotga bilen ýazylypdyr. **Miladydan öňki I asyrd**a kagyz açyş edilipdir.

Hytaýlylaryň in ajaýyp açyşlaryndan biri **kompas** bolupdyr. Ol magnitlenen demirden ýasalan uzyn desseli uly çemçäni ýatladyardy. Bu enjamy gözeneklere bölünen we altyn çayylan agaja ornaşdyrypdyrlar, onuň dessesi bolsa hemme wagt günortany görkezipdir.

Hytaýda ýer titremesini önünden bilýän **seýsmograf** hem oýlap tapylypdyr.

Hytaý kagyzynyň taýýarlanyşy

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

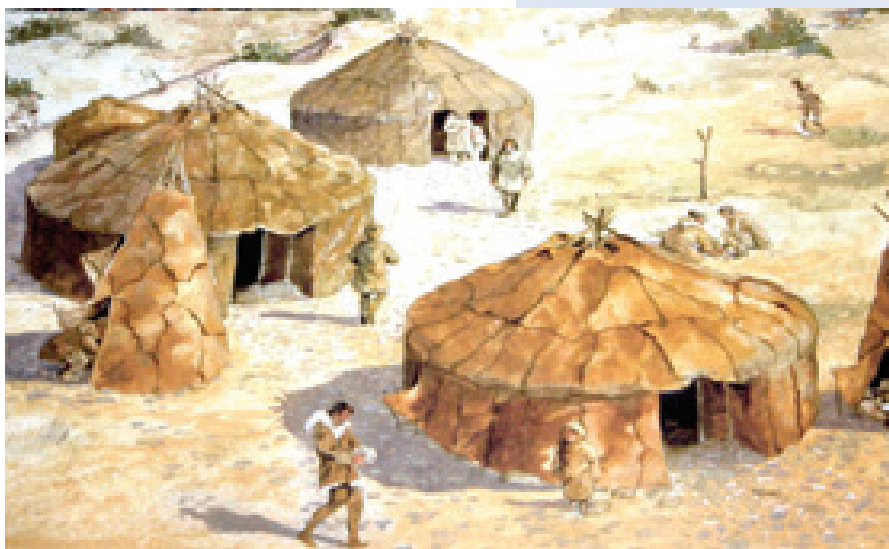
1. Hytaýy ýeke-täk döwlete birleşdiren hökümdaryň adyny aýdyň. Bu waka haçan bolupdyr?
2. Beýik Hytaý diwary hakynda nämeleri bilýärsiňiz? Näme uçun bu diwar göçüjileriň basyp almagyna böwet bolup durupdyr?
3. Hytaýlylaryň açyş eden zatlaryny sanap beriň. Haýsylaryndan häzir hem peýdalanýarys?

19–20 §. Ўзбекистанның çäğindäki gadymy döwletler

GADYMY ILATYŇ ETNIK DÜZÜMI WE ÇÄKDE ÝERLEŞIŞI

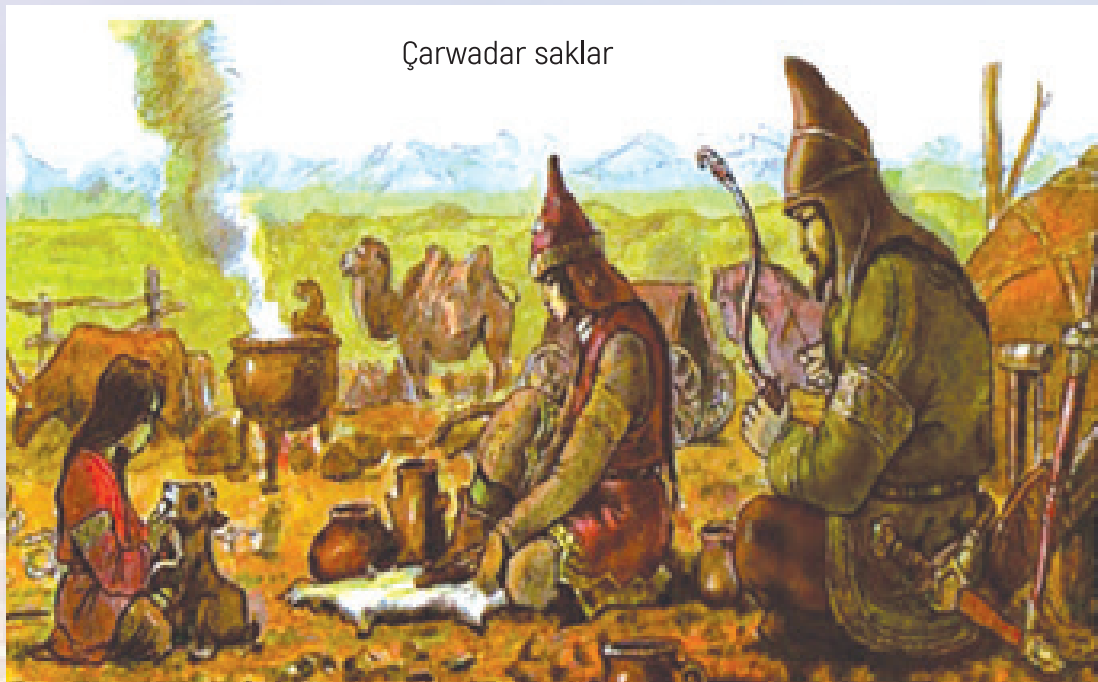
Ýazuw çeşmeleriniň şaýatlyk etmegine görä, **mil. öň. VII–VI asyrlarda** Özbekistanda hem-de goňşy çäklerde **sogdylar, baktriýalylar, horezmliler** ýaly halkyýetler, şeýle hem, **sak we massaget** taýpalary ýaşapdyr. Zerewşan we Kaşkaderýa oazisinde daýhançylyk bilen meşgullanýan ençeme ilat ýaşapdyr. Grek ýazuw çeşmelerinde bu çäk **Sogdiana** diýip atlandyrylypdyr. Bu çäkde ýaşayan ilata **sogdylar** diýipdirler.

Göçme taýpalaryň
menzilleri

Orta Aziýada gadymky halklaryň we taýpalaryň ýerleşiş

Çarwadar saklar

Hanjar. Mil. öň.
1-nji müňýyllyk

Sogdyların ın ýakyn goňşulary **baktriýalylar** bolup, olar Surhan oazisi, demirgazyk Owganystan we günorta Täjigistanyň çäklerinde ýaşapdyrlar. Grek-rim awtorlary ony **Baktriýana ýa-da Baktriýa** diýip atlandyrypdyrlar.

Amyderýanyň aşaky böleginde ýaşan oturymly daýhan halkyýetler **horezmliler** bolupdyr. Olaryň ýurduna grek ýazgylarynda **Horesmiýa** diýilýär. Çöller we Amyderýanyň boýlarynda göçme **massaget** taýpalary ýaşapdyrlar. Orta

Derýa jülgesi

Aziýanyň daglyklarynda, sähralarynda we çöllerinde esasy käri maldarçylyk bolan **saklar** ýaşapdyr.

MIL. ÖŇ. VII-VI ASYRLARDA HOJALYGYŇ ÖSÜŞI

Bu döwürlerde Sogdyň, Baktriýanyň we Horezmiň ilatynyň käri emeli suwaryşa esaslanan daýhançylyk bolupdyr. Hünärmentçilik we söwda-satyk hem örän ösüpdür. Menzilgählerden ýokary hilli küýzegärçilik gaplary, demir we bürünç enjamlar tapylypdyr.

Daglardan mis, galaýy, kümüş we altyn magdanlary hemde zergärlik enjamlaryny ýasamak üçin **lazurit (lagyl)** we **firuza** ýaly gymmatbaha daşlar gazylyp alnypdyr. Göwher Baktriýanyň daglaryndan gazylyp alnypdyr.

Altyn gaplanyň şekili.
Saklar sungatyndan nusga

Orta Aziýanyň halkyýetleri. VII-VI asyrlar. *Dikeldilen*

Sak söweşijisi.
Dikeldilen

BAKTRIYA LAGLY BARADA ASSIRIYA ÇEŞMELERINIŇ MAGLUMATY

Pikir ediň

Göz öňüne getiriň,
Siz bu ýazgylary
tapan taryhçy
hökmünde Baktriya
hakynda näme bilip
aldyňyz?

Assiriya
patyşasynyň içalysy
oňa nämeler
hakynda aýdyp
berýär?

Lal

Göçme taýpalaryň
gündelik durmuşy

«Patyşanyň soran lagly barasynda: «Maňa la-
gyl getiriň», diýipdir. Men, jenap alylary, daga çy-
kyp lagly ele alanymda döwlet halky maňa garşy
gozgalanyny bilmeyärler. Patyşa rugsat berseler, je-
naby alylary, uly goşun baryp, laglyly getirse; ýöne
men olar bilen nan-gatygy bile iymeyärin; olaryň
ýanynda ýöremeyärin, seniň çaparyň ýanynda bol-
maýaryn, patyşanyň saglygy barada hem soramaýar-
yn. Patyşahym muny günäkäre ýoýmasalar bes ...».

Göçüji sak we massaget taýpalarynyň esasy käri
çarwaçylyk bolup, olar düýe, at, goýun we geçileriň
padalaryny bakypdyrlar. Çarwadarlar haýwan derisin-
den teletin, ýüňli matalardan ayakgap, geýimler we
çadyrlar dikipdirler.

Göçüjiler bu önümlerden oturymly daýhanlara
satypdyrlar, daýhanlar bolsa Gündogar halklary bilen
ýakyn söwda we medeni gatnaşyklary ýola goýupdyr-
lar. Orta Aziýanyň oturymly we göçme halklarynyň
arasyndaky haryt alyş-çalşygy üstünlikli geçipdir.

MIL. ÖŇ. VII–VI ASYRLARDA GADYMY ŞÄHER MEDENIYETI

Hünärmentçilik we söwdanyň ösüşi netijesinde mil. öň. VII–VI asyrlarda gadymy şäherler ösüpdir. Olar hünärmentçilik, önümçilik we söwda merkezleri bolupdyr. Gadymşynaslar **Afrosiýab** (Samarkant), **Gökdepe** (Zerewşan oazisi), **Ýerkorgan we Uzyngyr** (Kaşkaderýa Jülgesi), **Küýzeligyr** (Horezm), **Kyzyldepe** (Surhanderýa oazisi) ýaly gadymy şäherleri öwrenipdir. Şäherleriň bir topary söwda we hünärmentçilik merkezleri bolsa, beýlekileri aýratyn tümenleriň we welaýatlaryň merkezleri hasaplanypdyr. Şeýle gadymy şäherler nähili görnüşe eýe bolupdyr? Şol gadym döwürlerde syýahatçy uzakdan iri gadymy şäheri görmegi mümkindi. Uly içki gala şäherdäki başga çig kerpiçden gurlan jaýlardan, hojalyk binalaryndan we hünärmentçilik ussahanalaryndan örän belentde seleňläp durýardy. Galada dürli binalardan ybarat bolan uly koşk ýerleşendi. Agaçlar kem, köçeler dar, emma goranmak diwarlary adamy haýran galdyrýardy. Şäherde ýaşaýanlar goranmak ulgamyna aýratyn üns berýärdi. Şäheriň derwezesine girilýän ýoluny, suw bilen doldurylan çukur – **händek** päsgel berip durýardy. Diwaryň fortlary we ok atmak üçin mahsus bukalgalary hem bolupdyr. Olardan bürünç peýkamly keman okunyň uçup gelmegine her sekuntda garaşmak mümkindi.

Gyzyldepedäki
gazuw işleri

Gadymy Baktriýa öý-
galasy.
Surhanderýa
welaýaty.
Dikeldilen

Orta Aziyanıń
ilatynyń wekilleri.
Dikeldilen

Ajaýyp çeşmäniń boýlarynda daýhanlaryń öý-jaýlary ýerleşip, olar baglar, ekinzarlar bilen gurşalan bolardy. Çañ-tozanly ýollar goňşy oazislere tarap alyp barýardy.

Adamlar bu wagtlarda nähili ýaşapdyrlar?

Ýaşayyş jaýlarynyń diwarlary çig kerpiçden örülip, samanly suwag bilen suwalypdyr, öýe gamyş we deriler düşelipdir. Gyzdyrmak üçin ojak hananyń arasyndan ornaşdyrylypdyr. Aýratyn aşhana birnäçe ojaklary bilen tapawutlanyp durupdyr. Ýörite ammarlarda uly humlar goýlan bolup, olarda daýhançylyk önümleri saklanypdyr.

GADYMY DÖWLETLER

Mil. öň. VII asyrda emele gelen Baktriýa döwleti Orta Aziyanıń çäklerindäki gadymy döwletlerden biri hasaplanypdyr. Margiana we Sogd Baktriýanyń syýasy we medeni täsirinde bolan, şu sebäpli ol dürli gadymy doganlyk halklaryń birleşen döwleti hasaplanýar.

Orta Aziya we Gadymy Gündogar

Baktriýanyň Assiriýa bilen gatnaşyklary hakynda gadymy grek taryhçysy **Ktesiý** (mil. öň. V–IV asyrlar) ýazyp galdyrypdyr. Ol uzak möhlet gadymy Pars şasy **Artakserksiň** köşkünde ýaşap, köşk tebibi bolupdyr. Ktesiý Assiriýanyň patyşasy **Ninniň** Baktriýa eden ýörüşi hakynda gürrüň berýär. Döwletniň ilatynyň köplügi, iri şäherleri we örän berk paýtagty **Baktra hem-de** Baktriýanyň patyşasy **Oksiartyň** hazynasy hakynda aşakdaky ýaly maglumat berýär:

«Baktriýa batyrlarynyň mertligi, olaryň ýurdunyň köp berk galalara eýedigini gowy bilen Nin özüne garşy halkyýetlerden köp sanly goşun toplaýar.

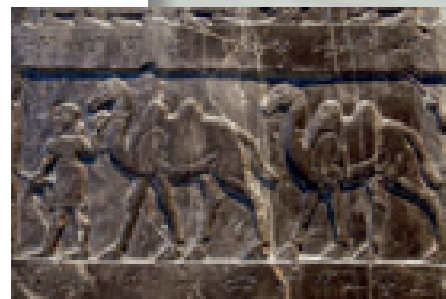
Uly güýç bilen Baktriýa garşy goşun bilen ol ýerlere geçmegiň kynlygy, dereleriň örän darlygy sebäpli Nin goşunlaryny birnäçe böleklere bölüpdir. Baktriýa iri şäherlere eýe bolmakdan daşary, paýtagty örän uludy. Ol Baktra diýip atlandyrylyp, başga şäherlerden galasynyň we diwarlarynyň berkligi bilen tapawutlanyp durýardy. Patyşa Oksiart ýarag göterip bilýän ähli adamy urşa goýberdi.

Ol öz goşunlarynyň üstünde durup duşmana garşy söweşdi we Nin goşunlaryndan biriniň dereden geçmegine mümkinçilik döretdi. Tekizlige gerekli mukdar-da duşman goşuny geçip bolandan soň, Oksiart öz goşunlaryny söweşjeň hatara goýdy.

Elhenç söweş başlananda baktriýalylyr assi-riýalylyry yza çekilmäge mejbur etdi.

Gyzyldepe toýun
gaplary

Baktriýaly
düýekeş

Gadymy Baktriýa döwleti

Afrosiýab, Gyzyldepe,
Uzyngyr, Ýerkorgan

Gadymy Horezm

Küýzeligyr

Gadymy halklar we taýpalar

Sogdylar

Baktriýalylar

Horezmliler

Massagetler

Saklar

Gadymy döwlet ulgamy Horezm çäklerinde hem döräpdir. Horezm oazisiniň iri merkezlerinden biri berk goranma diwarlary bilen gurşap alnan Küýzeligyr galasynyň ornunda ýerleşipdir.

Mil. öň. VI asyrda horezmliler bu galada uly köşk gurupdyr. Ol dürli hanalar we agaç sütünli zallardan ybarat bolupdyr. Köşkün golaýynda arpa we bugdaýy saklamak üçin niýetlenen iri galla ammarhanasy gurlupdyr. Oazisiň ilaty daýhançylyk we çarwaçylyk bilen meşgullanypdyr. Gadymy Horezmde hünärmentçilik, binagärçilik we söwda-satyk ýokary derejede ösüpdir.

Ýerli küýzegärçilik, ýarag gurluşygy, zergärlik enjamlarynyň dabarasy özge ýurtlara hem ýaýrapdyr. Şäherlerde söwda-satyk ösüpdir. Horezmliler ussat gurluşkçy we hünärment bolupdyrlar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Mil. öň. VII–VI asyrlarda Özbegistanyň çäklerinde haýsy taýpa we ilatlar ýaşapdyr?
2. Orta Aziýadaky göçme taýpalaryň adyny aýdyň.
3. Orta Aziýanyň gadymy döwletleri haýsylar? Olar haýsy çäklerde ýerleşen?
4. Özbegistan çäklerinde peýda bolan ilkinji şäherler nähili görnüşde bolupdyr? Arheologik barlaglaryň gatnaşyjysynyň adyndan aýdyp beriň.

21 §. Zoroastrizm we «Awesto»

ZOROASTRIZMŲN YÜZE ÇYKYŞ TARYHY

Mil. öñ. 1-nji müñýyllykda Orta Aziýada **zoroastrizm** diýip atlandyrylan din giň ýaýraýar. Bu din entek adamlar tebigaty ylahylaşdyran wagtlarynda ösüp başlady. Otparazlar oda (Güne), ýere, suwa we ýyldyzlara sygynypdyrlar we olary mukaddes diýip hasaplapdyrlar.

«Zoroastrizm» sözi **Zaratuştra (Zarduşt)** ady bilen bagly. Ol mil. öñ. 1-nji müñýyllygyň birinji çärýeginde ýaşap geçen taryhy şahsdyr.

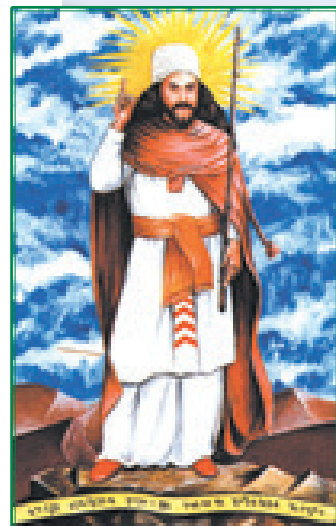
Soňra Gresiyada onuň adyny «**Zoroastr**» diýip aýdypdyrlar (grekçe astron – «ýyldyz»), sebäbi Gresiyada – ony pähimdar, münejjim diýip hasaplapdyr. Bu onuň adyndan taglymatyň özi hem **zoroastrizm**, ýagny zoroastrizm diýlip atlandyrylyp başlady.

Zarduştlygyň peýda bolmagynda şeýle rowaýat bar:

Bir güni Zarduşt suw almak üçin irden daňdan derýanyň boýuna gelipdir. Dury suwda ol Ahuramazda wekillerinden biriniň keşbini görüpdir, keşp şöhle saçmak bilen haýsy tarapa barmaga ýol görkezipdir.

Zarduşt jadyly şöhläniň yzyndan barypdyr; köp geçmän ýokary hudaý – Ahuramazdanyň garşysyna barypdyr. Ahuramazda özüniň haýyrly amallary hakyndaky bilimlerini ýaýratmak üçin saýlandygyny aýdýar we ylahy hukuk alandygyny mälim edýär.

Şeýlelikde Zarduşt 30 ýaşynda täze dini taglymatyň pygamberine öwrülipdir.

Otparaz.
Häzirki zaman
suraty

Zoroastrizmiň
simwoly

Zoroastrizm
ruhanylarynyň
heýkelleri

ZOROASTRIZMIŇ ÝAÝRAMAGY

Zoroastrizm ýaýrap başlan wagtlarynda ybadathalalar, adamlar doga tekstlerini öwrenmegi üçin mahsus kitaplar hem bolmandyr. Dini dessurlar açyk asmanyň astynda, oduň ýanynda ýa-da öýdäki ojagyň odunyň töwereginde geçirilipdir.

Ilkibaşda dürli taýpalary basybalyjylara garşy göreşde birleşdirmek üçin Zarduş olary birleşmäge çagyrypdyr.

Zarduştyň soňky nesihatlary ruhanylar tarapyndan ýatlap, dindarlara okap berilipdir.

Zarduş aradan çykandan soň birnäçe asyrlar geçenden soň, ähli dini dessurlar, senalar we dogalar otparazlar üçin mukaddes bolan bir kitaba jemlenýär. Bu kitabyň ady «Awesto» bolup, «berk kesgitlenen kada-kanunlar» diýen manyny aňladýar.

Ahuramazda

Pikir ediň

Otparazlar
dininiň özboluşly
aýratynlyklary
nämede diýip
oýlaýarsyň?

Ürgençdäki
«Awesto» kitaby
ýadygärliگی

ZOROASTRIZMIŇ HUDAÝLARY, TAGLYMATY WE DESSURLARY

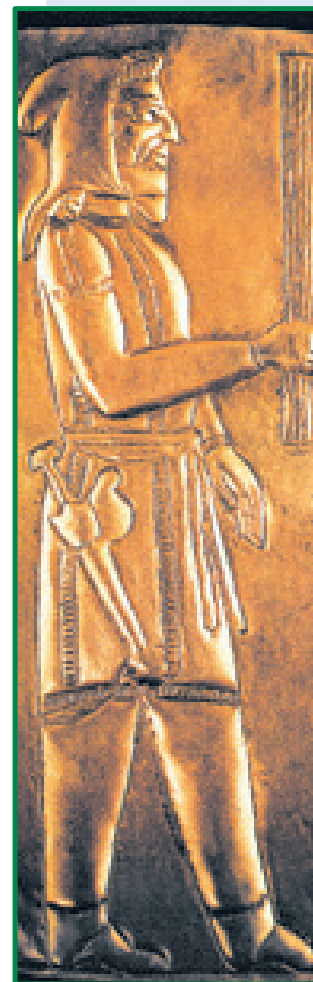
Otparazlar hormata sezewar bolan öz hudaýlaryna sygynypdyrlar. **Ahuramazda** otparazlariň beýik we pähimdar ýokary hudaýy hasaplanypdyr. **Mitra** – Gün we ýagtylygyň hudaýydyr. Otly ýyldyrymyň kömeginde ol ýowuzlyk we ölüm hudaýy bolan **Ahriman** bilen söweşýär. Otparazlar ýagyşdan soň emele gelýän älemgoşara Mitranyň ok atýan ýaýy diýip sygynypdyrlar. Anahita zoroastrizmde hasyldarlyk we suw hudaýy hasaplanypdyr. Zoroastrizm dini taglymaty adamzadyň ýagşylyk we ýowuzlyk hakyndaky garaýyşlarynyň kämilleşmegine uly täsir edipdir.

Otparazlar ýaşaýyşyň düýp manysy gowy pikir, ýagşy söz we haýyrly amaldan ybarat bolupdyr. Ynsanyň esasy borjy, ilki bilen, adalatly durmuş ýörelgesi hasaplanypdyr.

Otparazlariň ynanjyna görä, ýalan geplemezlik, aldamazlyk, wada wepaly bolmak, diňe haýyrly işleri amala aşyrmak gerekdi.

Otparazlar taglymatynda ölüm ýowuzlygyň belgisi hasaplanypdyr. Şol sebäpden aradan çykanda merhumyň jesedini depin etmegiň aýratyn dessurlary emele gelipdir. Ölen adamy ýere depin etmek, oda ýakmak, suwa taşlap goýbermek hem gadagan edilipdir.

Şu sebäpli ýyrtyjy guşlar we haýwanlar iýip gitmegi üçin jesedi daşly gumly depelerde galdyrypdyrlar. Ýagyşlarda ýuwan we güneşde päklenlen süňkleri ýörite toýun tabytjyklar – assuariýlerde (süňkdanlar) jaýlapdyrlar.

Otparaz ruhany.
Amyderýa
hazynasyndan
altyn plastina

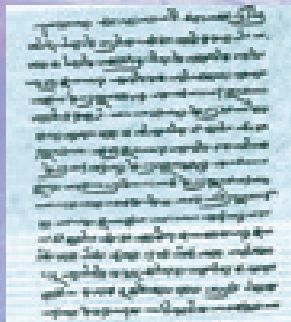
Otparazlaryň hudaýlary

Ahuramazda – ýokary hudaý

Mitra – Gün hudaýy

Anahita – hasyldarlyk hudaýy

Ahriman – ýowuzlyk we ölüm hudaýy

«Awesto»
golýazmasynyň
sahypasy

«AWESTO» KANUN-KADALARY

Otparazlar basybalyjylyk, talaňçylyk we ýaşayyş jaýlaryny weýran etmek ýaly hereketleri agyr jenaýat diýip hasaplapdyrlar. Eliňe ýarag alyp ynsana hemle etmek, birini urup ony ýaradar etmeklik berk jeza laýyk görnüpdir. Ogurlyk we karzdarlygy «Awesto» günä diýip hasaplapdyr. Alan karzynyň gaýtaryp bermezlik ogurlyk bilen deň bolupdyr.

Zähmet beýik hormat bilen gadyrlanypdyr. «Awesto»-da ynsanyň zähmet çekmegi bir hünär, gurluşykçylyk, daýhançylyk we çarwaçylyk bilen meşgullanmak gerekligi aýdylýar, Ynsan suw, ösümlükler we zeminiň päkligini üpjün etmegi, tebigaty gorap saklamagy zerur.

«Awesto» maşgala we çagalar hukuklaryny berk goraýar. Kämillik ýaşyna ýetmedik çagalaryny ata-enelerinden alyp gitmek gamhorluksyz galdyrmak garalanypdyr. Ýaş çagalara bilim berip, bir käre öwretmek gadyrlanypdyr «okamak – gözün nury» diýip öwredipdirler.

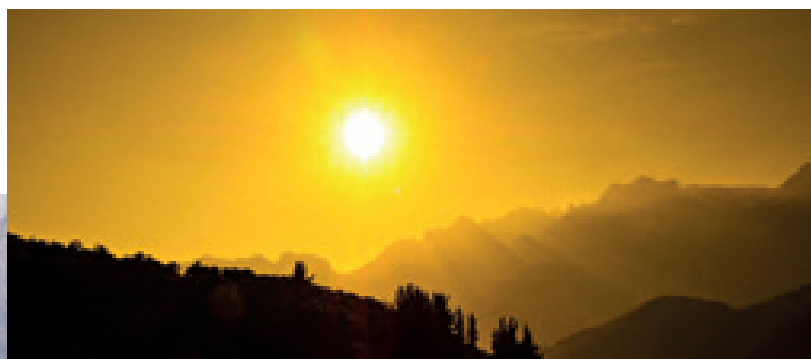
Otparazlaryň aýdan kasydalarynyň biri «**Gün wasp**»ynda şeýle diýilýär:

«Awesto»

*Biz Güni wasp edýäris,
Zowalsyz Nury.
Uçgur onuň tulparlary,
Haçan Gün şöhle saçar,
Haçan gyzdyrar-ka Gün ,
Gaýym durar ýüz müň ebedi
Hudaýlar.
Paýlaýar bagty şonda
Ahuramazda bu ýere.*

«Awesto» adamlary parahatçylyga, adalata we ýagşylyga çagyrypdyr.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Zoroastrizmiň ilkinji pygamberi kim?
2. Orta Aziýa çäklerinde zoroastrizmiň ýaýran döwrüni aýdyň.
3. Otparazlaryň iň hormatly pygamberlerini sanap beriň.
4. Otparazlaryň haýsy döp-dessurlaryny bilýärsiňiz?

III BÖLÜM GADYMY GRESIYA

22 §. Antik taryhyň başlanmagy

ÇÄKLERI WE KÄRLERI

Balkan ýarymadasy we Orta Ýer deňziniň adalaryny öz içine alan gadymy Grek döwletleriniň umumy ady **Gadymy Gresiya** diýip atlandyrylypdyr. Demirgazyk tarapdan daşary, Gadymy Gresiýany Orta Ýer we Egeý denizleri gurşapdyr.

Gresiýanyň çäginin köp bölegini daglar eýeläpdir. Olaryň iň belent depesi – Olimp dagy döwletiň demirgazyk-gündogarynda ýerleşipdir. Dag derýalaryň boýlarynda hasyldar meýdanlar ýerleşipdir. Daglar ot-çöpler we gyrymsy agaçlar bilen örtülipdir. Gresiýanyň demirgazygyndaky **Peloponnes** ýarymadasynda iňňeýaprakly tokaýlar ösüpdir.

Gadymy Grekleriň hyýalyndaky Olimp dagy

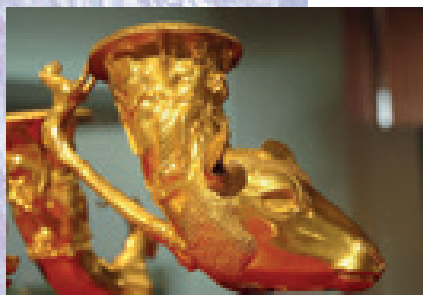

- Mil. öň. I müň ýyllygyň başlarynda grekleriň ýerleşen çäkleri
- Gadymy Gresiýanyň taryhynda iň möhüm wakalar bolupdyr şäherler we başga ilat punktlary

Knoss Gadymy Gresiya

Altyn nykap.
Miken

Altyn bakal.
Miken

Grekler gadym zamanlardan daýhançylyk we maldarçylyk bilen meşgullanypdyrlar.

SIWILIZASIÝANYŇ EMELE GELMEGI

Mil. öň. 2-nji müňýyllykda ilkinji şäher-döwletler emele gelip başlan Krit adasyndaky siwilizasiýa legendar patyşa Minosyň ady bilen **Minoý siwilizasiýasy** diýlip atlandyrylypdyr. Krit döwletiniň şäherleri, menzilgähleri ýer titremesi, güýçli deňiz tolkunlary we wulkanyň atylmagy netijesinde weýran bolupdyr. Köp geçmän gaýtadan dikeldilipdir.

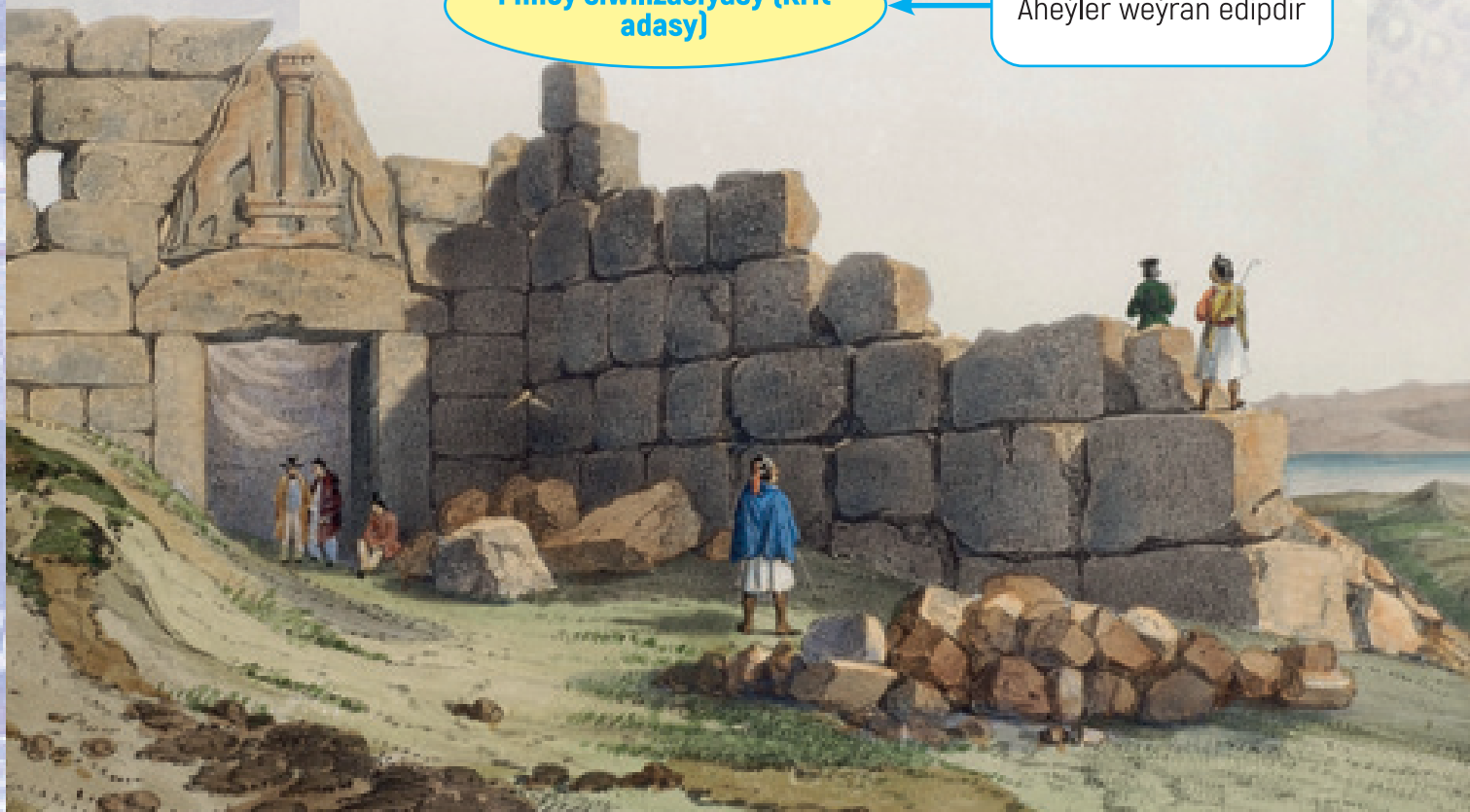
Kontinentdäki Gresiýanyň çäginde söweşeň taýpalar çozup girip, olara **aheýler** diýipdirler. Hut aheýler Minoý siwilizasiýasynyň ýykylmagyny ahyryna ýetirýärler. **Doriý** taýpalarynyň Günorta Gresiýa çozup girmegi Miken döwletiniň ýok bolmagy we **Sparta** döwletiniň emele gelmegine alyp gelýär.

**Miken siwilizasiýasy
(Günorta Gresiýa)**

Doriýler weýran edipdir

Minoý siwilizasiýasy (Krit adasy)

Aheýler weýran edipdir

Mikendäki «Ýolbarslar derwezesi». Dýu Monsel Teodor çyzan suraty

GREKLERIŇ DEŇIZ SYÝAHATLARY

Egeý deňzindäki köp sanly uly-kiçi adalar, amatly deňiz kenarlary we aýlaglar grekleriň arasynda deňizçiligi ösdürmäge mümkinçilik döredipdir. Ýöne greklerde uly gämiler bolmandyr, kiçi kürekli gämilerde bolsa kenardan uzaga ýüzüp barmak örän howply bolupdyr.

Mundan daşary greklerde entek kompas bolmanlygy sebäpli, azaşyp galmakdan gorkup, olar göz ýetýän gysga aralyklara – adadan ada ýa-da kenara golaý ýüzüpdirlir, Tejribeli deňizçiler bolsa ýelkenlerden peýdalanyp uzak syýahatlara – Müsüre hem-de Orta Ýer we Gara deňziň kenarlaryndaky şäherlere ýüzüp barypdylar.

Grekleriň deňiz
syýahatyndan
gaýdyşy.
*Häzirki zaman
suraty*

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Kartadan gadymy Gresiýa we Krit adasynyň çäklerini görkeziň.
2. Döwletiň geografik ýerleşişiniň özboluşlylygy nämede?
3. Geografik şertler gadymy grekleriň kärlerine nähili täsir edipdir?
4. Gadymy Gresiýada ilkinji siwilizasiýa nirede emele geldi we näme üçin ýok boldy?
5. Göz önüne getiriň, Siz grekler bilen bile deňiz syýahatyna çykdyňyz. Bu hakda hekaýa düzüň.

23–24 §. Gadymy Gresiyanyň ösüşi

GREK ŞÄHERLERI

Gadymy Grekleriň
ýaşayyş jaýy

Gresiyada daýhançylyk we hünärmentçiligiň ösmegi netijesinde şäherleriň sany hem artyp başlady. Grek şäherleriniň köpüsi birnäçe menzilgähleriň birleşmegi arkaly döreýär. Beýle şäherler grekçe «**polis**», ýagny «şäher» diýip atlandyrylypdyr. Olar şäher-döwletlerini düzüpdir. Polisler hünärmentçilik we söwda-satyk merkezleri bolupdyr. Bazar şäheriň uly meýdanynda ýerleşipdir. Ol ýerde oba-hojalygy we hünärmentçilik önümleri bilen söwda edipdirler.

Ähli şäher-döwletler öz goşunlaryna eýe bolupdyr. Goşunlaryň esasyny agyr ýaraglanan esgerler – **goplitler** düzüpdir. Olar dörtburçluk şekilini emele getirýän, biri-birine jebis ýerleşen hatarlar bilen söweş edipdirler. Şeýle söweşiji nyzama durmaklyga falanga diýipdirler.

Atly we pyýada söweşijiler, polis we şäherliler

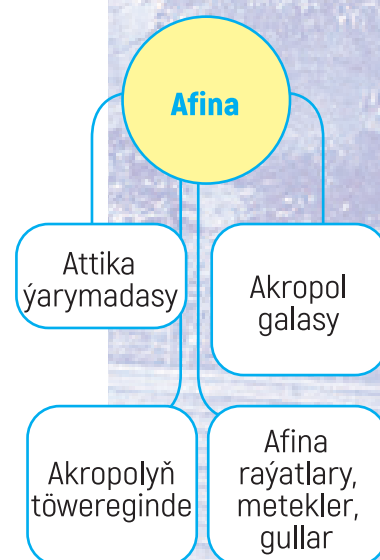
AFINA DÖWLETI

Orta Gresiýanyň günorta-gündogar böleginde **Attika** ýarymadasy ýerleşipdir. Mil. öň. 2-nji müňýyllykda Attikanyň günbatar böleginde Grekler **Akropol**, ýagny «ýokary şäher» diýip atlandyrylan gala gurýar. Wagtyň geçmegi bilen Akropolýň töwereginde adamlar göçüp gelip ornaşyp başlapdyrlar. Şeýlelikde **Afina** şäheri emele gelipdir. Şäherde ýaşayan adamlaryň esasy bölegini hünärmentler we söwdagärler düzüpdir.

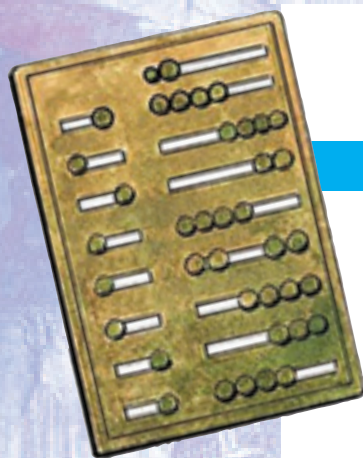
Afinanyň ilaty üç sany uly topara bölünipdir: **raýatlarlar, daşary ýurtlular – metekler we gullar**. Ata-enesi azat afinaly bolan erkekler Afinanyň raýaty bolup bilipdir.

Diňe raýatlar ähli hukuklardan peýdalanyypdyrlar. Olar agyr zähmetden we saglygyna zyýan ýetirýän işlerden azat edilipdir.

Afina. Merkezde Akropol.
Häzirki zaman suraty

Gämi gurluşygy
ussahanasyndaky iş
wagty.
Häzirki zaman
suraty

Abak – hasap
tagtajygy

Mum
çalnan
tagtajyk
we stil

Afina pugtalanmagy bilen deňiz söwdasy hem ösüpdir. Afinanyň esasy portuna aýlanan **Pireý duralgasyn-dan** döwlete gullar we dürli harytlar getirilipdir.

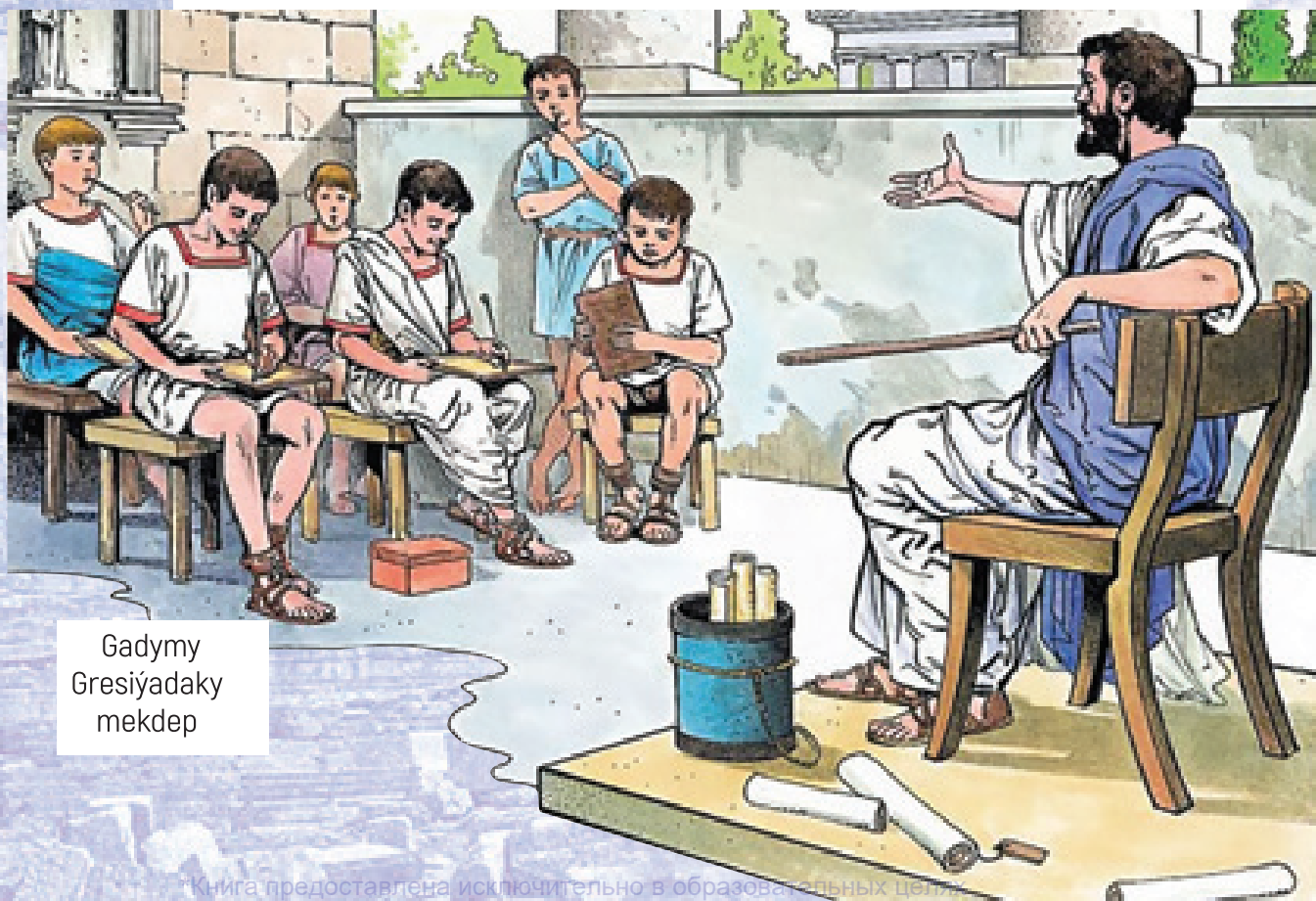
AFINADA TÄLIM

Afinada döwlet mekdepleri bolmandyr. Ata-eneler öz çagalaryny **pedagoga** (grekçede «çagany ýolda gözegçlik edýän» manysyny aňladýar) hak töläp okadypdyrlar. Kanun boýunça diňe oğlanlar üçin tälim almak mejburi bolupdyr.

Ýedi ýaşdan başlap çagalara ýazuw we hasap öwredipdirler. Mum çalynan tagtajyklara harplary бүрүнч таъайжк – **stil bilen** ýazypdyr. Köpçülik raýatlar üçin tälim diňe şundan ybarat bolupdyr. Gurply ata-eneleriň perzentleri bolsa, **palestra** – hususy gimnastika mekdeplerinde okuwyny dowam etdiripdirler. Palestrada edebiýat okadylp, goşgy ýazmak we saz sungaty hem öwredilýärdi.

Oğlanlar 14 ýaşdan gimnastika bilen meşgullanýardylar. Şol bir wagtda olara göreş, naýza we disk zyňmak, uzynlyga we beýikligine bökmek hem-de ylgamak öwredilýärdi. Ýetginjekler şonuň ýaly-da, el söweşi, harby işler we ata münüp ýöremegi öwrenipdirler.

Afinada ýokary maglumat berýän okuw jaýlary hem bolupdyr. Emma olarda dine gurply ata-eneleriň çagalary okamak mümkinçiligine eýe bolupdyr. Şeýle tälim edaralarynda astronomiýa, geometriýa, geografiýa we taryh okadylýardy.

Gadymy
Gresiyadaky
mekdep

Tälim almak möhleti 3-4 ýyl dowam edipdir. Şundan soň döwlet işlerinde belli bir wezipäni eýelemek mümkinçiligi emele gelipdir.

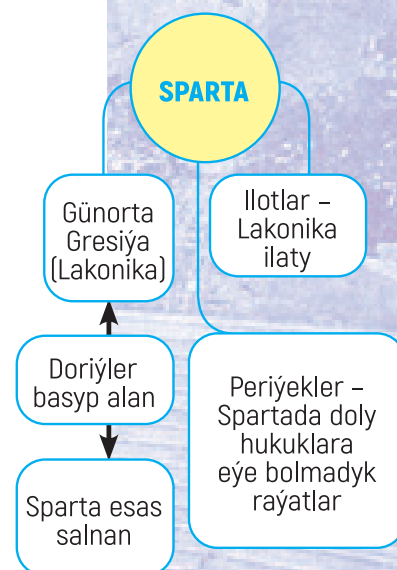
Sparta söweşijileri dynç alýar

SPARTA

Mil. öň. XII asyrdä Günorta Gresiýa (Lakonika) çäklerine doriýler taýpasy çozup girýär. Olar ýerli taýpalary boýun egdirip, **Sparta** döwletini esaslandyryr.

Spartalylaryň gula öwren ýerli ilatyna... – **ilotlar** hem aslynda grekler bolup, olar bilen bir dilde gepleşipdirler. Ilotlar spartalylary örän ýigrenýärdiler. Beýle şertde hökümdarlygy diňe güýç bilen saklap galmak mümkin bolupdyr. Şonuň üçin hem spartalylar öz döwletinde aýratyn şertler döredipdirler. Şol sanda, hemme tertip düzgüne berk boýun egip, ýeňlenler rehimsiz jezalandyrylýardy.

Sparta urşa taýýarlyk görýän şähre meňzeýärdi. Daşary ýurtlyular Sparta girizilmändir. Şowda-satyk haýal ösüpdir, sungat eserleri, owadan ybadathanalar hem bolmandyr. Hemme öýler bir-birine meňzedilip gurlupdyr.

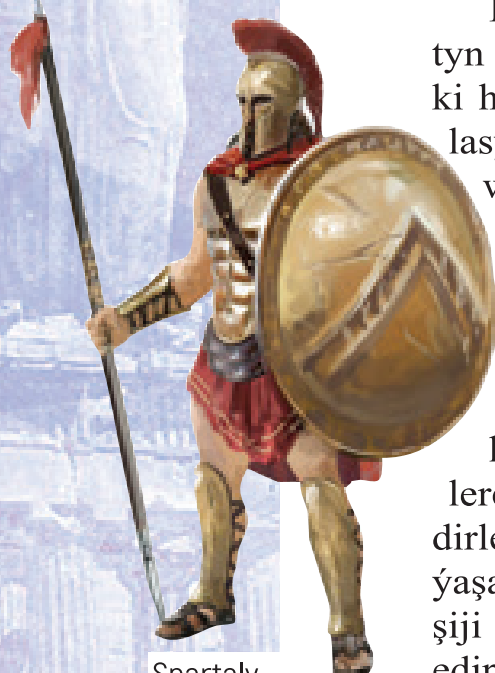
Gadymy Sparta mekdebi

Ilotlar hasyl
ýygymynda

Ilotlar kiçi ýaşayyş jaýlarynda ýaşapdyrlar. Olar aýratyn spartalylaryň däl-de, eýsem bütün bir döwletiň mülki hasaplanýardy. Ilotlar aýratyn spartalylaryň maşgalasynyň ýerini işläp bejerip, çarwasyny bakypdyrlar we başga borçnamalaryny ýerine ýetiripdirler. Spartalylar bolsa diňe harby işler bilen meşgullanypdyr.

Ilotlardan daşary, Spartada doly hukuklara eýe bolmadyk raýatlar — **periýekler hem** ýaşapdyr. Gadymy Spartada güýçli we çydamly adamlar gadyrlanypdyr. Çagalar örän berk şertlerde kämilleşipdirler. Sparta mekdeplerinde çagalary harby işlere öwredip, olary güýçli we çydamly edip terbiýeläpdirler. Spartaly ýetginjekler ata-enelerinden aýratyn ýaşapdyrlar. Ýigrimi ýaşa ýeten hemme ýigitler söweşiji goşunlara kabul edilip, garraýança goşunda gulluk edipdirler.

Spartaly
söweşiji

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Polis näme?
2. Attikanyň ilaty haýsy toparlara bölünipdir?
3. Afina mekdeplerinde çagalara nämeler öwredilipdir?
4. Sparta döwleti nähili döräpdir? Onuň ilatynyň adyny aýdyp beriň.
5. «Alys zamanlarda men palestra – gimnastika mekdebinde tälim alanymda...». Hekaýany dowam etdiriň.

25 §. Grek koloniýalary

TÄZE ÇÄKLERİN ÖZLEŞDIRILIŞI

Gadymy Gresiýada aristokratlardan karzdar bolup, öz ýer we mülküne eýe bolmadyk köp adamlar öz watanyny terk etmäge, keseki ýurtrlarda ykbalyny synamaga mejbur bolupdyrlar. Uzak ýollar howpludy.

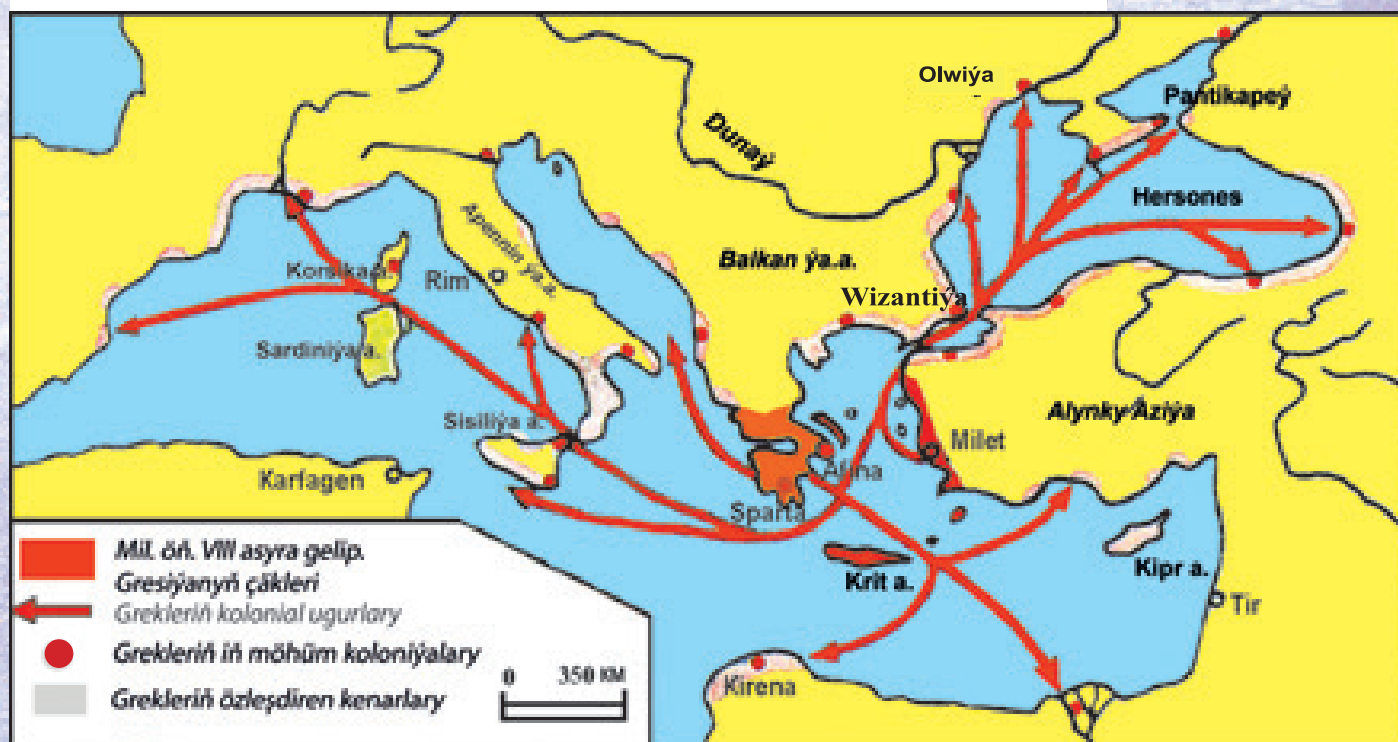
Gitmezinden ön grekler hudaýlara gurbanlyk beripdirler. Özleri bilen bile laý çalnan, gamyşdan dokalan sebetjiklerde ot hem alypdyrlar. Ot şol mahalda olaryň özleriniň ömürbaky terk eden watanynyň bir bölegidi.

GREK KOLONIÝALARYNYŇ DÖREMEGI

Gresiýadan göçüp gelenler Sisiliýa adasynyň kenaryna we Apennin ýarym adasynyň günortasynda ýerleşipdirler. Olaryň menziligähleri Orta Ýer we Gara deňziň boýlarynda hem emele geldi.

Grekleriň koloniýalary ýuwaş-ýuwaşdan şäher-döwletlere öwürlipdir. Bu şäherleriň öz häkimleri, goşunlary, kanunlary we teňneleri bolupdyr. Olarda söwda-satyk we hünärmentçilik ösüpdir.

Koloniýalaryň ilaty Gresiýanyň şäherleri – polisleri bilen hemişelik gatnaşykda bolupdyr.

Koloniýadan gelen gämiler

Pikir ediň

Gresiýadan gaçyp gelen adamyň adyndan hekaýa düzüň. Näme üçin Siz Gresiýany terk etmäge mejbur bolduňyz?

Täze ýurtlarda nämeleri gördüňiz?

Grekler özüni bitewi halk – **ellinler** diýip hasaplapdyrlar, öz watanyňy bolsa **Ellada** diýip atlandyrypdyrlar. Grekler özleşdirilen ýerleriň töwereginde ýaşayan grek bolmadyk halklara «**warwarlar**» diýip at beripdirler. Mil. öň. VIII–VI asyrlarda **Olwiýa, Hersones, Pantikapeý ýaly iri köp grek koloniýalary** emele geldi. Bu döwür taryhda **Beýik grek koloniýalaşdyrylmagy** adyny alypdyr.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Grek koloniýalary haçan döräpdir?
2. Gara deňiz kenarlarynda haýsy şäherler emele geldi?
3. Grekler özlerini we öz watanyňy nähili atlandyrylypdyr?

26 §. Afinada demokratiya

DEMOKRATIYANYŇ ŞEKILLENMEGI

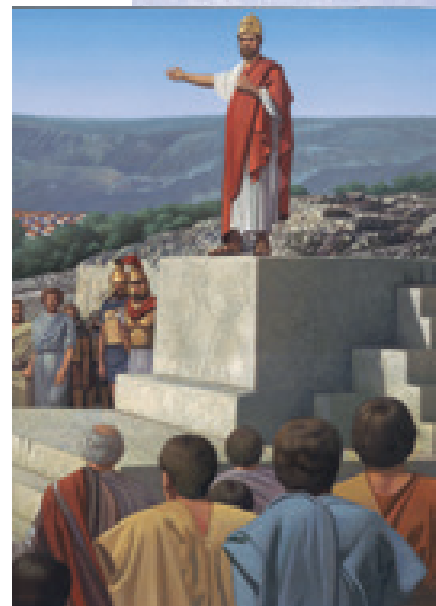
Afina şäherinde söwda-satyk, sud we harby pudaklara degişli möhüm meseleler halk ýygnağynda ara alyp maslahatlaşylypdyr. Halkyň ýygnağan ýeri – şäher meýdany bolsa **agora** diýip atlandyrylypdyr. Ol Akropolyň töwereginde ýerleşipdir.

Afina şäherinde ähli erkek raýatlar döwleti nähili dolandyrmalydygy hakynda öz pikirlerini beýan edip bilipdirler. Olar ýüze çykan meseleler we täze kanunlary ara alyp maslahatlaşmak üçin her aýda dört gezek agora ýygnaňypdyrlar.

Ähli kararlary ses bermek ýoly bilen kabul edilipdir. Dolandyryşyň bu usulyna **demokratiya** diýip atlandyrylýar, bu adalga «halk häkimiýeti» diýen manyny aňladýar (demos – «halk» we kratos – «häkimiýet»).

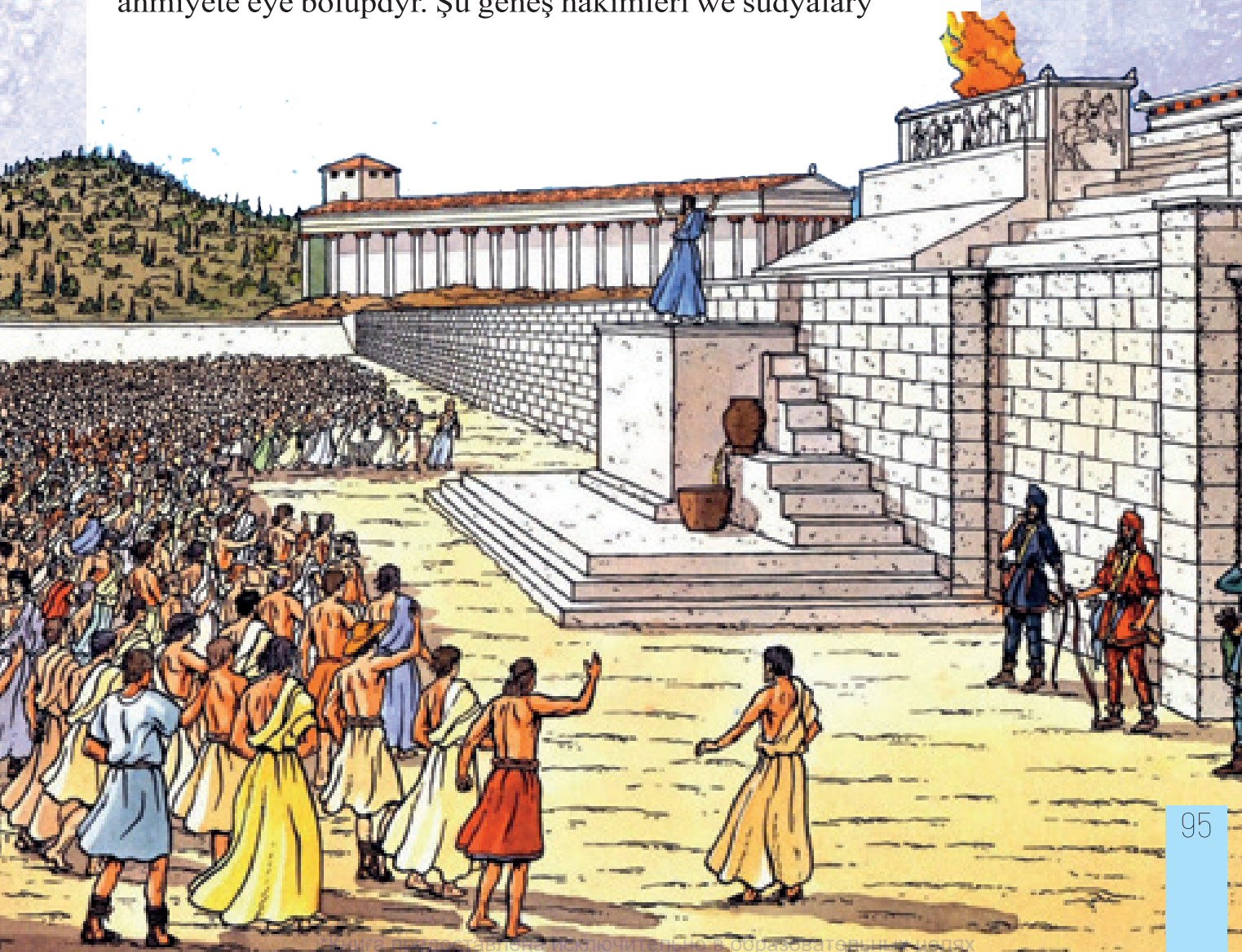
DRAKONT KANUNLARY

Afinany dolandyrmakda Aksakgallar geňeşi möhüm ähmiýete eýe bolupdyr. Şu geňeş häkimleri we sudýalary

Oratoryň Afina raýatlarynyň önündäki çykyşy

Afinadaky halk

Drakont

saýlapdyr. Olar geňeş agzalary ýaly diňe Afina asylzadalaryndan bolupdyr. Afinada ilatyň bir bölegini **aristokratlar** düzüpdir, başga bir bölegi – **ýönekeý halk olaryň** peýdasyna işlemäge mejburdy. Şol sebäpden Afina döwletiniň ilatynyň arasynda närazylyklar emele gelipdir.

Adalatyň berkarar bolmagyny islän iki tarap hem **Drakont** atly hökümdara ýüzlenýärler. Olar Drakontdan hukuk we borçlar babatda hemmäni deňleşdirýän kanunlary ýazmagy haýyş edýärler. **Mil. öň. 621-nji ýylda** Drakont halk dolandyryşyny ýatyrkan kanunlary ýazýar we amala girizýär. Bu kanunlar şeýle bir berk we aýawsyz bolup, afinalylar olara «syýanyň ýerine gan bilen ýazylan» diýip taryp beripdirler. Kanunlary bozanlygy üçin hem Drakont ýeke-täk jezany – ölüm jezasyny belläpdir.

Ilki afinalylar bu kanunlara boýun egipdirler, soňra närazy bolup başlapdyrlar we kanunçy Drakonty şäherden kowup goýberipdirler.

SOLONYŇ ÖZGERTMELERI

Afina döwletinde halk asylzadalaryň hökümdarlygyndan närazydy. Halkyň ýagdaýy barha erbetleşýärdi, şonda adamlar öz hak-hukuklary üçin göreşe bil baglaýarlar. Olar aristokratlaryň öý-galalaryna hüjüm edip başladylar. Halk aristokratlara garşy gozgalaň göterýär.

Gadymy
Gresiýadaky sud işi

Ўз ёри we janyndan gorkan aristokratlar eglişik etmä-ge we halkyň talaplarynyň bir bölegini ýerine ýetirmä-ge mejbur bolýarlar.

Gaty bilimli we tejribeli **Solon** diýen aristokrat hal-ka eglişik etmegiň berk tarapdary bolupdyr.

Aristokratlar Solona ynanýarlar we ony Afinanyň hökümdary edip saýlaýarlar. Mil. öň. 594-nji ýylda So-lon döwleti dolandymagyň öňki ulgamyny üýtgedýär. Öňki dolandyryş ulgamy– **aristokratiýa** (asylzadalar-nyň häkimiýeti)ny **demokratiýa** (halk häkimiýeti)ne çalşyryar.

Solonyň teklibi bilen daýhanlar karzdarlary gul etmegi ýatyrdy. **Halk mejlisiniň** işi dikeldilip, döwlet dolandyryşyndaky ýokary gurama öwrülýär.

Döwleti dolandymakda diňe erkek raýatlar gatna-şyp bilýärdi. Aýallar we daşary ýurtlular kabul edilýän kanunlary ara alyp maslahatlaşmaga we ses bermäge gatnaşyp bilmeýärdiler.

AFINADA DEMOKRATIÝANYŇ GÜLLÄP ÖSMEGI

Erkek jynsyna degişli ähli raýatlar 20 ýaşyndan baş-lap Halk mejlisinde gatnaşypdyr. Halk mejlisiniň köp bölegi hünärmentlerden, söwdagärlerden, hakyna tutma işçilerden, daýhanlardan ybarat bolupdyr. Halk mejlisin-de köpçülik üçin peýdaly bolan kararlar kabul edilipdir.

Bilimli we tejribeli Solon.
Häzirki zaman surat

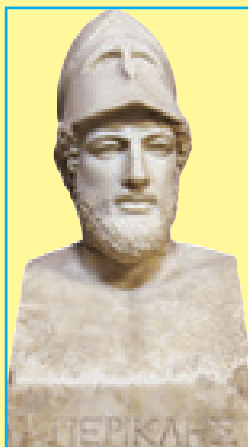

15 gezek strateg wezipesine saylanan

Perikl – Afina strategi

Demokra-
tiyanyň
ösmegi

Parfenon
gurlan

Perikl – mil. öň.
443-nji ýyldan Afina
döwletiniň hökümdary

Kanun çykaryjy çäreleriň
amala aşyrylmagy
netijesinde

Kem üpjün bolan
maşgalalara teatr-
spektakllaryny baryp
görmek üçin pul
gaznasyny döredipdir

Halk mejlisi täze kanunlary tassyklap, köne kanunlary inkär edýärdi, meselem, täze binalaryň gurluşygy-na, armiya we başgalara serişde bölüp bermek barada karar kabul edýärdi. Her ýylda saýlanýan Başýüzler geňeşi gündelik meseläni çözüärdi. Başýüzleriň geňeşine strateg ýolbaşçylyk edipdir. Onuň kararlary Halk mejlisinde tassyklanypdyr. Halk sudy hem Afinada möhüm döwlet organy bolupdyr. 30 ýaşyna dolan raýatlar onuň işine gatnaşypdyrlar. Sudda günälenýän şahs özüni-özi goramagy bilmegi ýa-da owadan gepläp bilýän we kanunlary bilýän adamy ýollamaly bolupdyr.

«PERIKL ASYRY»

Mil. öň. 443–429 nji ýyllarda 15 gezege çenli strateg wezipesine saýlanan Perikl hökümdarlygy döwründe Afina iň gudratly döwlete öwrüldi we döwletde demokratiya gülläp ösdi. Bu döwür şonuň üçin hem «**Perikl asyry**» diýip atlandyrylypdyr. Ajaýyp grek ýazyjylary, alymlary we suratkeşleri Perikliň dostlary bolupdyr. Perikl taryhçy Gerodot, heýkeltaraş **Fidiý** bilen dost bolupdyr. Perikl Halk mejlisindäki wezipelere iş hakyny tölemegi girizipdir. Perikliň hökümdarlygy döwründe Afinada uly gurluşyk işleri amala aşyrylypdyr. Ol Akropol-da gurlan meşhur desga **Parfenon** – hudaýyň Afina ybadathanasynyň başyny başlaýjysy bolupdyr.

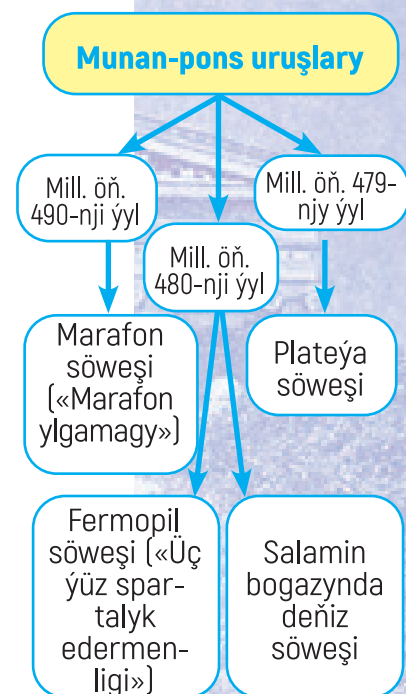
SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Şäherdäki halk mejlisi meýdany nähili atlandyrylypdyr?
2. Demokratiya näme? Afinada demokratiya haýsy görnüşde ýüze çykdy?
3. Afina döwletinde dolandyryş nähili ýol bilen amala aşyrylypdyr?
4. Solon reformalar geçirenden soň ilatyň durmuşynda nähili özgerişler boldy?

27–28 §. Grek-Pars uruşlary. Makedoniýanyň Gresiýany basyp almagy

GREK-PARS URUŞLARY

Mil. öň. V asyryň başlarynda Gresiýa parslar howp salyp başlady. Pars patyşasy Doro I ilki Kiçi Aziýadaky grek şäher döwletlerini basyp alyp, Gresiýa ýörüş edýär. Birinji söweş **mil. öň. 490-njy ýylda** Attika ýarymadasynyň **Marafon** tekizliginde bolup geçýär onda grek goşunlary ýeňiş gazandy. Ýeňiş hakyndaky habary Afina ýetirmek üçin in gowy söweşijilerden biri şähre garap ylgayar. Nagt 42 kilometr ýoly ylgap geçen söweşiji: «Ýeňiş! Ýeňiş!» diýip şol wagty ýüregi ýarylyp jan berýär. Soňra sport ýaryşlarynda uzak aralyga ylgamaga **Marafon ylgamak** diýip atlandyrylyp başlanypdyr. **Mil. öň. 480-nji ýylda** Gresiýa garşy Doro I in ogly Kserks ýörüş başlady. Daglardaky **Fermopil deresi** Gresiýanyň demirgazygyndan günortasyna alyp barýan ýeke-täk ýoldy. Grekleriň goşunyna Spartanyň patyşasy **Leonid** ýolbaşçylyk edýär. Olar Fermopil deresini mertlik bilen gorady we hemmesi gahrymanlarça heläk boldy. Bu waka «**Üç ýüz spartalylar mertligi**» ady bilen taryhda meşhur bolupdyr. Grekleriň bilen parslaryň arasyndaky aýgytlaýjy deňiz söweşi **mil. öň. 480-nji ýylda** dar **Salamin bogazynda** bolup geçdi. Grek şäher-döwletleriniň birleşen floty parslaryň harby flotundan güýçli bolupdyr, bu söweşde hem parslar ýeňlipdir. Bu ýeňlişden soň Kserks flotyň galanlary bilen Gresiýany terk etmäge mejbur bolýar.

Pikir ediň

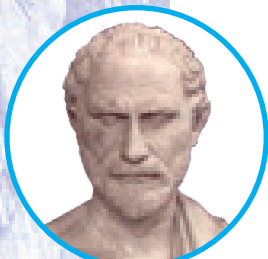
Näme üçin Grekler parslary ýeňipdir? Üç ýüz spartalynyň edermenligini nähili bahalamaly?

Marafon söweşi

«Elladany basyp
almaga tarap önel!»
Filipp II

«Elladanyñ raýat-
lary, makedoniýalara
garşy göreşmek
üçin birleşeli!»
Demosfen

Mil. öň. 479-njy ýylda parslar ýene bir gezek Afina-ny basyp almaga hereket etdi. Emma Plateýa şäheriniň golaýynda Pars goşunlary derbi-dagyn edildi.

Grek-Pars uruşlary Grekleriň doly ýeňşi bilen **mil. öň. 449-njy ýyldaky** ýaraşyk şertnamasy netijesinde tamamlandy.

MAKEDONIÝANYŇ GRESIÝANY BASYP ALMAGY

Gresiýa şäherleri bir-birleri bilen hemişe urşupdyr. Şol wagtda Makedoniýa patyşasy **Filipp II** Gresiýany basyp almagy göz önünde tutýar. Onuň goşunlary atlylardan we pyýadalardan düzüldi. Pyýada goşunlar 16 hatardan ybarat falangada yzygider durýardy. Falanganyň altynjy hataryndaky näýza birinji hatardaky söweşijini goraýardy. Söweş wagtynda bütün falanga edil bir şahly demir mahluga meňzäp galýardy. Falanganyň ganatlaryny atly goşun goraýardy.

Meşhur orator Demosfen Ellada şäherlerini gezip, olaryň ilatyny birleşmäge we makedonlara garşy göreş-

Söweşe taýýarlyk

mäge çağyrdy. Fiwa şäheriniň ilaty bolsa Filipp II goşunlaryna garşy Afina şäherleriniň soýuzyna goşulýar.

HERONIÝA BOSAGASYNDAKY SÖWEŞ

Mil. ön. 338-nji ýylda grekleriň we makedonlaryň esasy güýçleri Heroniýa şäheriniň golaýyndaky Beotiyada çaknyşdy. Gazaply söweş uzak dowam edýär. Harby hile ulanan makedonlar üstünlik gazanýarlar. Olar yza çekinip başlaýarlar. Ýeňiş gazanjakdygyna ynanyp başlan grekler olary yzarlap başlaýarlar.

Grekleriň goşunlary şonda iki bölege bölünýär. Ynha şu böleklerden birine Filipp II-niň ogly **Aleksandr** serkedelik edýän atly goşunlar tozduryjy zarbalar berýär. Grek goşunlary çekinip başlaýar we derbi dagyn edilýär. Söweşde grekleriň köpçüligi heläk bolupdyr. Heroniýa bosagasyndaky söweşden soň şowsuzlyk netijesinde Gresiýa Makedoniýa tabyn bolup galýar.

GRESIÝA MAKEDONIÝANYŇ DÜZÜMINDE

Heroniýa bosagasyndaky bu ýeňlişden soň Gresiýa ilaty öz gelejegine gorky astynda garaşýar. Ýöne Filipp

Heroniýanyň bosagasyndaky söweş, mil. ön. 338-nji ýyl

Grekleriň yeňilmegi

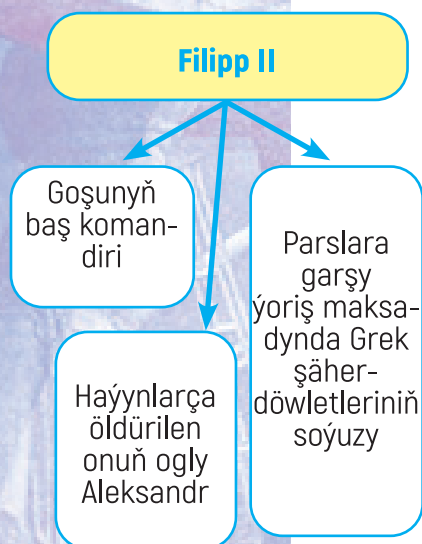
Makedoniýa tabynlyk

Söweşde Filipp II niň ogly Aleksandr ganaşýar.

«Grekleriň azatlygy Heroniýanyň bosagasynda heläk bolanlar bilen bile jaýlandy».

Grekleriň falangasyň harby gurluşy

II özüni grekleriň patyşasy diýip yglan etmeýär. Filipp II grekler bilen birleşip, parslara garşy soýuz düzýär.

Spartadan daşary ähli grek şäher-döwletleriniň we killeri **Korinfa** ýygnaýarlar we Makedoniýa häkimiýeti astynda parslara garşy ýörüş maksadynda grek şäher-döwletleriniň soýuzyny düzýär. Olar ylalaşyp dyňç-asuda ýaşamak, özara uruşlar alyp barmazlyk we birek-biregiň içki işlerine gatyşmazlyk barada bir karara gelipdirler.

Ýöne Filipp II parslara garşy ýörüşini amala aşyryp bilmän aradan çykýar. Onuň ogly Makedoniýaly Aleksandr hökümdar bolýar

Makedoniýaly Aleksandr.
Häzirki zaman suraty

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Parslaryň Gresiýa çozup girmeginiň sebäplerini aýdyp beriň.
2. Marafon söweşiniň gatnaşyjysy (parslar ýa-da grekler armiyasynyň söweşijisi)nyň adyndan hekaýa düzüň.
3. Haýsy waka taryhda «Üç yüz spartalylaryň edermenligi» ady bilen galdy?
4. Demosfeniň Ellada ilatynyň önündäki hyzmatlary nähili?
5. Makedoniýanyň goşunlary grekleriňkiden nämesi bilen tapawutlanypdyr?
6. Gresiýanyň basylyp alynmagy haçan we haýsy söweşde bolupdyr?
7. Filipp II Gresiýany basyp alandan soň grek şäherleriniň dolandyryşynda nähili özgerişler boldy?
8. Siziň pikiriňize görä, näme üçin grekler azatlygy saklap galyp bilmändir?

29 §. Grek raýatlarynyň terbiýesi

RAÝAT TERBIÝESI

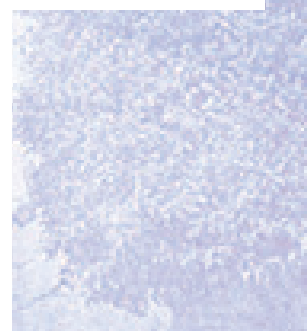
Grek mekdeplerinde işeňňir raýatlar, döwlet go-raýjylaryny terbiýelemelidi. Sporty ösdürmek we Olim-pia oýunlaryna köpçülikleýin gyzyklanma hem şuna hyzmat edipdir. Çagalykdan oganlara şygryýet we saza söýgi duýgusy siňdirilýärdi.

Umumy bilimden daşary, oganlar iki ýyl harby tä-lim hem alypdyr. Birinji ýyly öýlerinde ýaşap we ny-zamda ýöremegi, ýarag dakyp ýöremegi, açlyga we sowuga çydamly bolmagy öwrenipdirler. Ikinji ýylda bolsa Attika serhetdeş galalarda harby gullugy geçip-dirler, we başgalary Pireý portunda deňizçilik sungaty-nyň esaslaryny öwrenipdirler.

Döwleti goramak zerurlygy emele gelen ýagdaýda 30 ýaşa dolmadyk erkekleriň ählisi ýaraglary we har-by eşikleri bilen hökman goraga ýetip gelmeli bolup-dyr. Watana bolan söýgi her bir raýatyň janypkeşligi we edermenligi hasaplanypdyr.

Gadymy Gresiyada bilim

Grekleriň söwda meýdany we gündelik durmuşy.
Dikeldilen

Olimpiya
oʻyinlaridagi
yaryshlar

OLIMPIYA OʻYUNLARI

Sport ahli grekler uchun soʻygʻuli kar bolupdyr. **Mil. oʻn. 776-njy yilda** Olimpiya shaherinde birinji oʻyinlar geʻchirilipdir. Ynha shu seneden baslap her dʻort yilda bir gezek olimpiyada mukaddes ody Gun shohlesinde yandyrylyp, Gresiyanyñ dʻort tarapyndan gelen sportchylar bas goreshde yarysyypdyrlar.

Bas goresh uzynlyga bokmek, disk zyñmak, nayza oklamak, ylgamak we goreshden ybarat bolupdyr. Aylawda bolsa arabalarda we atlarda chapysyk guralyardy. Adamlar we sportchylar Olimpiya sag-aman yetip gelmek uchun oʻyinlar geʻchirilyan wagtda urushlar togtadylypdyr.

Gresiyadaky Olimpiya oʻyinlari Olimp **Zewsiñ** hormatyna bagyslap geʻchirilipdir. Rowayatlara gora, Olimpiya oʻyinlarinyñ esaslandyrysy **Gerakl** hasaplanypdyr. Olimpiya oʻyinlarida diñe jenaʻyat etmedik, abraýyna zeper yetirmedik azat grek gatnaşmagy mumkin bolupdyr.

Yaryshlarda uch gezek yenish gazanan sportchy Olimp dagynda oz heykelini oturtmaga hakly bolupdyr. Grekler yil hasabyny hem Olimpiya oʻyinlariga garap yoredipdirler. Yenijiler mukaddes zeýtun daragtynyñ chybyklaryndan dokalan gul cemenler bilen sylaglanypdyr.

Hristian dininiñ yaʻyramagy netijesinde hudaý Zewsiñ hormatyna bagyslanan Olimpiya oʻyinlari gadagan edilyar. **Milady 394-nji yilda** gadymy Olimpiya oʻyinlarini geʻchirmek butinley togtadylyar.

Ahyrynda **1896-njy yilda** Olimpiya oʻyinlari gaytadan dikeldilyar. Olimpiya oʻyinlari acilyan gunde gadymy fakel (ot) yakmak dabi hazine chenli saklanyp galypdyr. Gun shohlesinde yandyrylan fakel Olimpiya yaryshlari geʻchirilyan yere getirilyar

SORAGLAR WE YUMUŞLAR

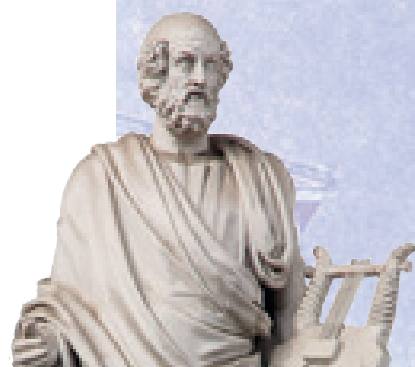
1. Gadymy Gresiya mugallymlarinyñ oñunde nahili maksatlar goylupdyr? Grek mektepleri haziirki mekteplerden nemesi bilen tapawutlanyar?
2. Olimpiya gatnaşyjsynyñ adyndan hekaýa duzun. Oʻyinlarda nameleri gorendiginiñi we haýsy yaryshlarda gatnaşandygynyñi aydyp beriñ.

30 §. Gadymy Gresiya medeniýeti

GOMERIŇ «ILIADA» WE «ODISSEYA» DESSANLARY

Takmynan mil. öň. 1200-nji ýylda grekler Egeý deňziniň kenaryndaky Kiçi Aziýada ýerleşen Troýa mal olja almak maksadynda uruş başlapdyrlar.

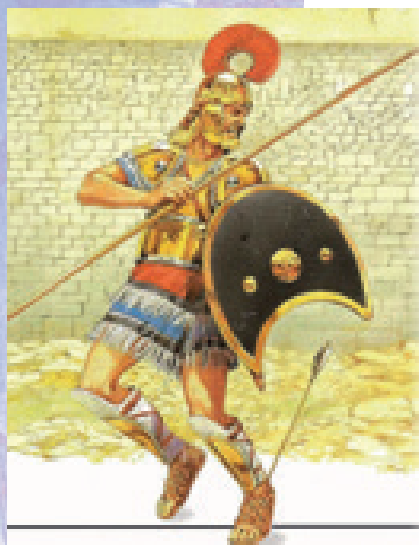
Emma grek rowaýatlary başga bir sebäbi hem beýan edýär. *In owadan aýal Sparta patyşasynyň aýaly Sahypjemal Ýelenady. Troýa patyşasynyň ogly Paris Sparta patyşasynyňka gelyär we Sahypjemal Ýelenany Troýa ogurlap gidýär. Wakadan habar tapan Sparta patyşasy Parisden ar almaga ant edýär we ähli spartalylary Troýa bilen urşa çagyryýar. Grekler dokuz ýyl Troýany biderek gabaýarlar. Gadymy Grek şahyry **Gomer** «Iliada» we «Odiseýa» dessanlaryny ýazýar. «Iliada» ynha şu urşuň ahyrky onunjy ýyly barada hekaýa edýär. *Odis-seýiň maslahaty bilen grekler hile işledýärler: içi boş ullaňan agaçdan at ýasayarlar. Ynha şu agaç**

Gadymy grek şahyry
Gomer. Häzirki
zaman suraty

Troýalylaryň grekleriň
gämisine hüjümi.

Ahillesiň dabanyňa
degen ok

atyň içine grek goşunlarynyň bir bölegi gizlenip, goşunyň başga bir bölegi bolsa ýakyndaky adalardan birine ýerleşipdi. Troýalylar grekleri gabamagy bes etdiler we Troýa howandary Afina Pallada ýaranmagy üçin bize at sowgat edipdir, diýen netijä gelip, agaç aty şähre alyp girýärler.

Gijesine atyň içinden çykan söweşijiler derwezeleri açýarlar we Troýa basyp alynýar.

Häzirki dillerde «Troýa aty» jümlesi erbet sowgat manysyny aňladýar.

«Iliada» dessanynyň baş gahrymany Ahillesdir. Oglunyň baky ýaşamagyny islän ene bäbegini Stiks derýasyna batyryp alýar. Hut şol wagtda Ahillesiň tutup duran dabanyňa suw degmäni galýar. Söweşlerden birinde Ahilles dabanyňa degen okdan heläk bolupdyr. Şol wagtlardan bäri «Ahilles dabany» jümlesi näzik ýeri aňladýar.

Troýa urşy soňuna ýetýär. Grekler Troýany talaýarlar we köp oljalar bilen öýe gaýtmakçy bolýarlar. Olar Egeý deňzi arkaly uzak we howply ýollardan geçmelidi.

Troýa aty.
Troýalylar ony şähre alyp girýärler

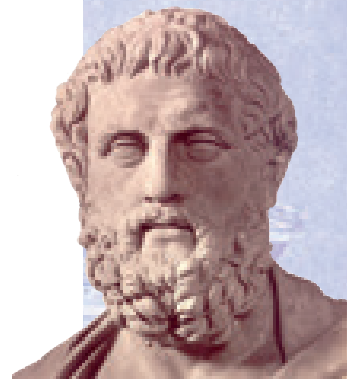
GRESIÝADA TEATR

Mundan iki ýarym müň ýyl öň Gresiýada teatr dünýä geldi. «Teatr» sözünü grekçeden terjime edende «tomaşalar üçin jaý», «tomaşahana» diýen manyny aňladýar. Tomaşalar diňe baýramlarda guralypdyr. Ir bilen daňdan tomaşalar gün uzyn dowam edýärdi. Tomaşaçylara birnäçe pýesalar görkezilýärdi.

Teatra girmek üçin ujypsyzja tomaşa haky alnypdyr. Garyp raýatlara teatra barmak üçin pul berilýärdi.

Sahnada ähli rollary diňe erkekler ýerine ýetripdir. Pýesa gatnaşyjylary şadyýan, gamgyn we ýowuz keşpdäki dürli nykaplardan peýdalanylýdylar. Teatrlarda özara göreş görkezilipdir, adatda gatnaşyjy adamlar heläk bolmagy bilen tamamlanýan pýesalara **tragediýa** diýipdirler. Grek dramaturgy **Sofokl** «Patyşa Edip» we «Antigona» ýaly iň meşhur tragediýalary ýazypdyr.

Ajaýyp epizodlar, şadyýan sahnalar näzik ýumora baý **komediýalar** bolsa adamyň kemçilikleriniň üstünden gülýär. Komediýalaryň iň meşhur awtory **Aristofandy**.

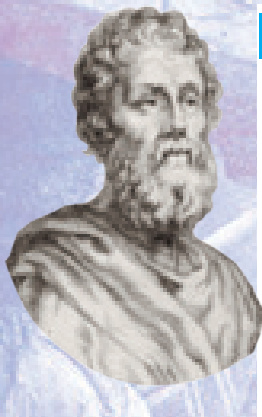
Tragediýalaryň awtory Sofokl

Komediýalaryň awtory Aristofan

Gadymy Gresiýanyň teatr nykaplary

Gadymy grek
heýkeltaraşy Fidiý.
Häzirki zaman
suraty

ARHITEKTURA WE HEÝKELTARAŞLYK

Grekler diňe patyşalar we aristokratlar üçin köşkler we mawzoleýler gurman, eýsem hemme adamlar peýdalanýan jemgyýetçilik binalaryny hem gurupdyrlar.

Heýkeller we başga heýkeltaraşlyk eserleri şäher meýdanlary, ybadathanalar, hemmä açyk tomaşa baglaryny we stadionlary hem bezäp durupdyr. Ybadathanalar we başga jemgyýetçilik binalary daşdan gurlupdyr. Hususy öýler bolsa kerpiçden we pagsadan gurlupdyr. Ybadathanalara sütünler – **kolonnalar** aýratyn görk beripdip.

Gresiýa heýkeltaraşlary öz meşhur alymlary, hemde Olimpiýada oýunlarynyň ýeňijileriniň ýa-da söweşde üstünlik gazanan gahrymanlaryň hormatyna heýkeller gurupdyrlar.

Rowaýatlara görä, **Dedal** Minos diýen patyşa üçin Labirint köşgünü gurupdyr. Köşge girip, ondan çykmak ýoluny tapmagyň alajy bolmandyr.

Grek heýkeltaraşy **Fidiý** Akropoldaky ybadathana – Parfenonyň gurluşygyna ýolbaşçylyk edipdir. Parfenon binasy we onuň sütünleri mermer daşlardan gurlupdyr. Gadymda ybadathana giriş ýolunyň – arkasynyň ýokary bölegi grek hudaýlarynyň heýkelleri bilen bezelipdir.

Minos patyşasynyň
Labirint köşki.
Häzirki zaman
suraty

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Haýsy dessanda Gomer «Troýa aty» hakyndaky rowaýaty suratlandyrýar? Siziň pikiriňize görä şeýle waka hakykatdan hem bolmagy mümkinmidi?
2. Gadymy Gresiýa teatry hakynda aýdyp beriň.
3. Grek heýkeltaraşlary we olaryň eserlerinden haýsylaryny bilýärsiňiz?

31 §. Gadymy Gresiýanyň alymlary we akyldarlary

YLYM

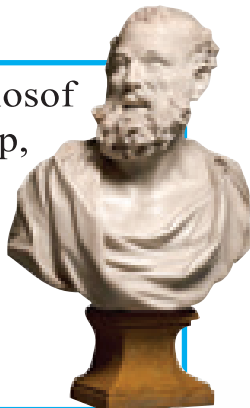
Gadymy Gresiýada alymlary akyldarlar, durmuşdaky halypalar hökmünde bilipdirler.

Grek akyldarlary älemiň gurluşyny we adamyň ýaşayşynyň manysyny düşündirmäge çalyşypdyrlar.

Meşhur grek filosofy **Geraklit** ýer ýüzündäki hemme zat otdan gelip çykan diýip düşündirýär. «Bir derýa iki gezek düşmek mümkin däl», «Hemme zat akýar hemme zat üýtgeýjidir» diýen meşhur hikmetler oňa degişlidir.

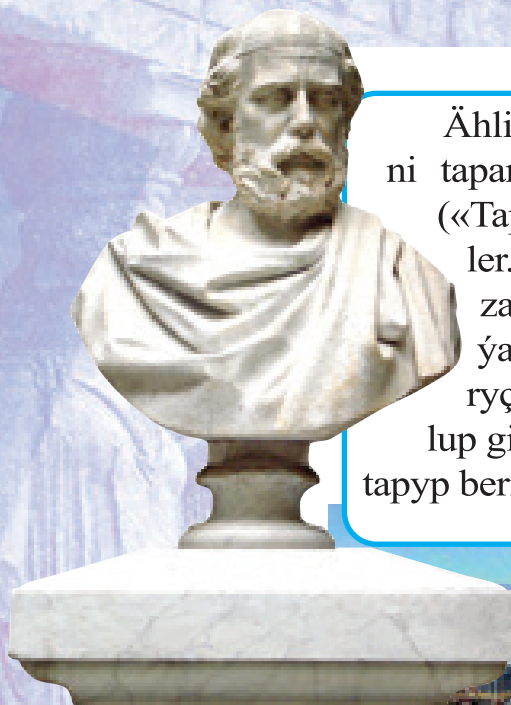
Frakiýaly **Demokrit** diýen filosof Geraklitiň pikirine närazylyk bildirip, ol bizi gurşaýan hemme zat göze görünmeýän maýda-maýda bölejikler – atomlardan ybarat diýen manydaky pikiri beýan edipdir.

Alymlar – gadymy Gresiýanyň akyldarlary.
Häzirki zaman suraty

Grek filosofy **Diogen** «Ynsanda hiç hili zerurlyklar bolmaly däldir» diýen pikiri öz taglymatyna esas edip alýar. Durmuşdaky ähli amatlyklary inkär eden Diogen bir boçkada ýaşapdyr. Rowaýatlara görä, M a k e - doniýaly Aleksandr ondan: «Saňa nähili kömek berip bilerin?» diýip soranda, Diogen: «Aňyrrak dursaňyz-la, Günüň öňüni ýapýarsyňyz!» – diýip kinaýa eden eken.

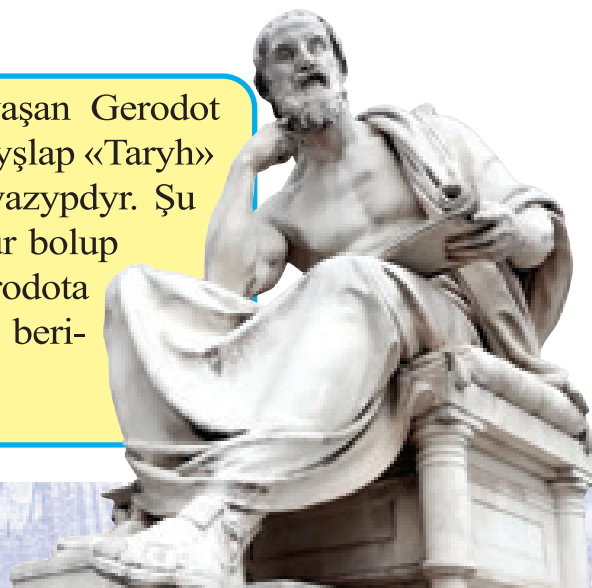

Ähli zamanlarda alymlar ylmy meseläniñ çözgüdi-
ni tapan Grek fizigi we matematigi **Arhimeďiñ** «Ewrika!»
(«Tapdym, tapdym!») diyip gygyranyny gaýtalap gezyär-
ler. Arhimed ýagtylygy aýna arkaly jemläp, Siraku-
zanyñ üstüne hüjüm edip gelýän rimlileriñ gämilerini
ýandyryp goýberenligi hakynda hekaýa bar. Arhimed
ryçag (desse) kanunyny işläp çykypdyr we meşhur bo-
lup giden bir jümläni aýdypdyr: «Maňa daýanç nokadyny
tapyp beriñ, Ýeri öz okundan çykaryp goýbererin!»

Arhimed tarapyndan
rimlileriñ gämileriniñ
ýandyryp goýberilmegi

Mil. öň. V asyrdä ýaşan Gerodot
Grek-Pars uruşlaryna bagyşlap «Taryh»
diyip atlandyrylan kitap ýazypdyr. Şu
kitap arkaly birden meşhur bolup
gidipdir. Gadymda Gerodota
«*taryhyñ atasy*» diýen at beri-
lipdir.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymy grekler alymlary nähili hormat edipdir?
2. Grek akylarlary haýsy meseleleri düşündirip bermäge hereket edipdir?
3. Grek alymlarynyñ açyşlary we üstünlikleri hakynda aýdyp beriñ.

32 §. Gadymy Gresiyanyň rowaýatlary

ROWAÝATLAR: HAKYKAT WE TOSLAMA

Rowaýatlar (*Grek dilinde «mif»*) Grekleriň taryhyndaky gadymy döwür hakynda köp zatlary bil-mäge mümkinçilik berýär. Olar älemiň ýaradylyşy, ýer ýüzünde ýaşaýşyň we adamyň peýda bolmagy, gahrymanlaryň edermenligi we deňiz syýahatlary hakynda hekaýa edýär.

Grek rowaýatlary dürli-dürli we gyzyklydyr. Rowaýatlarda aýdylmagyna görä, ilkibaşda Ýer hemme tarapdan deňizler bilen gurşalandy. Ilki olaryň hökümdary **Okean** diýen titan bolupdyr. **Atlant** diýen titan ullakan asman gümmezini egninde göterip durupdyr.

Grekleriň rowaýatlary **Gerakl**, **Ahilles** ýaly batyr gahrymanlaryň edermenligi hakynda hekaýa edýär. Olaryň ählisi mertlik, güýç-gudrat we akyl-paýhas ýaly häsiýetlere eýe bolupdyr. On iki edermenligi sebäpli Gerakl Olimp dagyndaky hudaýlar soltanlygyndaky hormatly orna eýe bolupdyr.

Pikir ediň

Teksti okap, rowaýatlardaky hakykaty we toslamalary tapawutlandyryň

Gadymy grekleriň düşüňjeleri. Atlant

Rowayatlaryñ gahrymanlary

Titanlar
(gigantlar)

Sirenalar
(ýarym guş,
ýarym aýallar)

Kentawrlar
(ýarym at, ýarym
adam)

Sikloplar
(mañlyyynda bir
gözi bolan äpet
mahluklar)

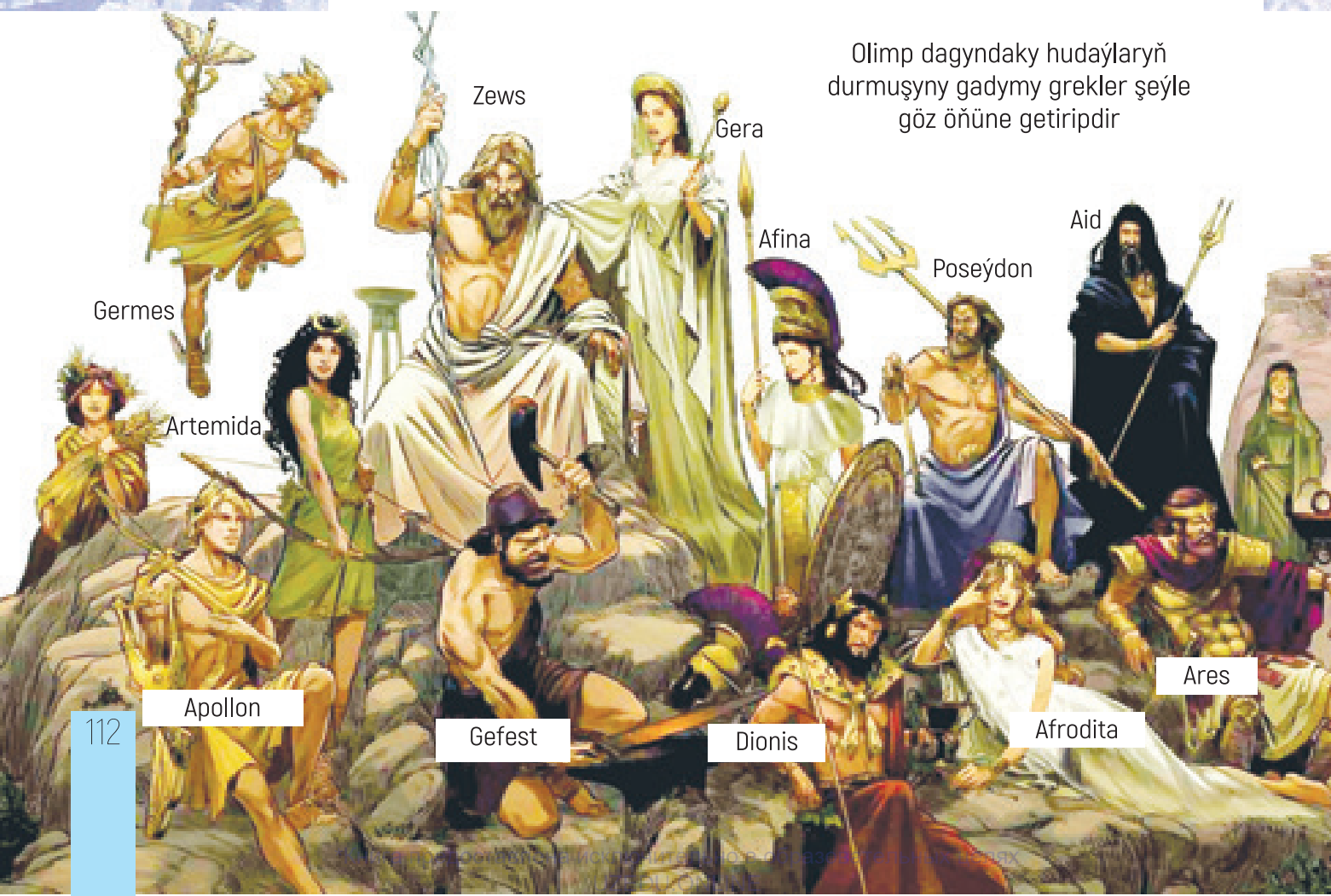
GADYMY GREKLERIÑ HUDAYLARY

Gadymy grekler hem olaryñ durmuşy daş-töwerek göze görünmeýän syrly güýçlere tabyndygyna ynanypdyrlar. Bu görünmeýän güýçleri hudaýlar diýip atlandyrypdyrlar. Hudaýlar olaryñ Ýer ýüzündäki we merhumlar soltanlygyndaky durmuşynda hökümdardy. Gadymy grekleriñ üç hudaýy äleme hökümdarlyk edýärdi: ýokary hudaý diýip hasaplanan **Zews** – asmanda, **Poseýdon** – deňizde, **Aid** – merhumlar soltanlygynda, galan hudaýlar bolsa daýhançylyk we hünärmentçilik, sungat we şygryýet, söýgi we gzellik howandarlary hasaplanypdyr. Uruş we ýeñiş, adalat, uky we dañdanky şapak hudaýlary, şonuñ ýaly-da, ikinji derejeli **satirler** we **nimfalar** diýen hudaýlar hem bolupdyr. Olar tokaýlarda, derýalarda we daglarda ýaşaýar diýip düşünişdirler.

Grekleriñ düşünmegine görä, hudaýlar Demirgazyk Gresiýadaky **Olimp dagynda** ýaşıpdyr.

Grekler Olimp hudaýlaryny adamlar ýaly gysganç we rehimsiz, günü keýp-sapada geçirýär, bir-biri bilen jedelleşýär, öz islegine garşy barýanlary rehimsiz jezalaýar diýip hasaplapdyrlar. Şonuñ üçin hem özlery ýaradan hudaýlardan gorkupdyrlar, olaryñ hormatyna ençeme ybadathanalar gurduryp, gurbanlyklar edipdirler.

Olimp dagyndaky hudaýlaryñ durmuşyny gadymy grekler şeýle göz öñüne getiripdir

Geraklyň 12 edermenligi

Pikir ediň

Suratlara serediň we Geraklyň 12 edermenligi barada gürrüň ediň.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymy Gresiýanyň taryhyny öwrenmek nähili ähmiýete eýe?
2. Grekler rowâýatlarda tebigatyň dürli hadysalaryny nähili görnüşde düşündiripdirler?
3. Grekleriň durmuşynda hudaýlar nähili ähmiýete eýe bolupdyr?

IV BÖLÜM

MIL. ÖŇ. VI – MIL. III ASYRLARDA ORTA AZIYA

33–34 §. Ahemenilerin Orta Aziya basybalyjlykly ýörüşleri

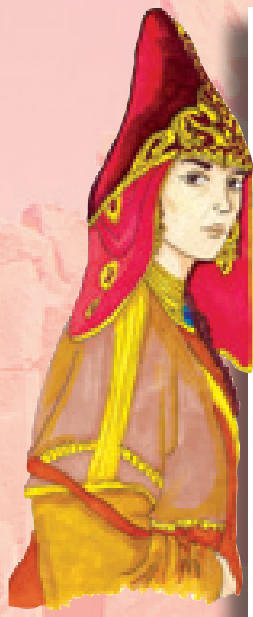
KIR II WE ONUŇ BASYBALYJLYKLY ÝÖRÜŞLER

Kir II Orta Aziya çäklerini basyp almaga hereket eden birinji pars hökümdarlaryndan bolupdyr. Ol **Parfiya, Margiana we Baktriya** basyp alýar. **Mil. öň. 530-njy ýylda** Kir II uly goşun bilen massagetleriň üstüne ýörüş edýär. Şu döwürde massagetler taýpalarynyň melikesi **Tomaris**di.

Bu ýörüş barasynda «taryhyň atasy» Gerodot şeýle ýazýar: «*Bu söweş... ähli söweşlerden hem gazaplyragydy. Ilki her duşmançylykly güýçler bir-birine garşy söweşiji nyzama durup, kemandan ok ýagdyrýarlar. Oklary gutarandan soň elle-rine hanjar we naýzalary alyp, duşmana garşy okdurylýarlar. Söweş uzak dowam etdi. Hiç kim çekinmegi hyýalyňa getir-meýärdi. Köp gan döküldi. Ahyrynda, massagetleriň eli be-lent geldi. Pars goşunlarynyň aglabasy gyrylýar. Söweş meý-danynda Kir II niň özi hem heläk boldy*».

DORO I IN SAKLARA GARŞY ÝÖRÜŞI

Doro I hökümdarlygynyň birinji ýyly Margianada Pars basybalyjylaryna garşy iri halk gozgalaňy bolýar. Gozgalaňa **Frada** ýolbaşçylyk edýär. Gozgalaňçylar bilen Parslaryň goşunlarynyň arasyndaky aýgytly söweş **mil. öň. 522-nji ýylda** bolýar. Fradanyň özi ýesir alynýar we öldürilýär. Bu waka hakyndaky maglumatlar Behistun gaýadaşyndaky ýazgylarda beýan edilipdir.

Melike Tomaris

Kir II massagetler bilen söweşde heläk bolýar

Parfiya,
Margiana
we
Baktriya
basyp aldy

Mil. öň 530-njy
ýylda Kir II
massagetleriň
üstüne ýörüş
etdi.

Massagetler
taýpasynyň
melikesi
Tomaris

Ahemenilerin
goşuny

Doro I in Behistun ýazuwlaryndaky habary

«Margiana diýen ýurt maňa boýun egmän goýdy. Margianaly Frada atly bir adamy olar özlerine başlyk saýlady. Şonda men Baktriýa satrapy Dadarşişe çapar ugradyp: «Baryp meni äsgermedikleri derbi-dagyn etmeli», – diýdim.

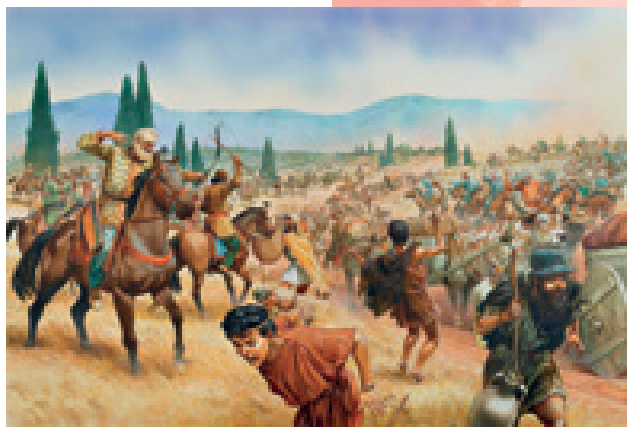
Dadarşiş goşunlary bilen margianalylaryň üstüne ýörüş etdi. Meni Ahuramazda goldady. Ahuramazdanyň tutanýerlilik bilen gozgalaňçylaryň goşuny бүтін-лөй ýeñildi».

Doro I hökümdarlygynyň üçünji ýylynda saklaryň üstüne ýörüş edýär. Bu ýörüş hakynda hem Behistun ýazgylarynda maglumat galdyrylypdyr.

Şol bir wagtda bu ýörüş hakynda taryhçy **Poliýen** (mil. öň. II asyr) getiren başga bir rowaýaty hem bar. Saklaryň rowaýatynda aýdylmagyna görä, parsalaryň ýanyna sak taýpasyndan bolan çopan – **Şirak** gelýär, ol pars goşunlaryny özünden başga hiç kim bilmeýän geçelge (jülge) arkaly saklaryň arka tarapyndan alyp barjakdygyny aýdýar. Suwsuz çöl-beýewanlarda ýedi gije-gündiz ýol ýöränden soň, teşnelikden dowzah azabyny çekýän parslar özleriniň aldananlygyny bilýärler we mert çopany öldürýärler. Doro I in saklaryň üstüne ýörüş şowsuz tamamlanýar.

Pikir ediň

Ene ýurduň azatlygy üçin basybalyjylara garşy göreşen Tumaris we Şirak ýaly mert gahrymanlary näme birleşdiripdir?

Parahat ilata hüjüm.
Häzirki zaman suraty

Doro I in Suza köşgündäki
kemançylaryň teswiri

Poliyen Şiragyn mertligi hakynda

Doro I

Mil. öň. 522-nji
ýylda Frada
gozgalaňy ba-
syp ýatyrypdyr.

Saklara garşy
ýörüş edipdir

«Goşunlar Şirak bilen ýola düşýär, suwsuz sähra girip bardy.

Münbaşy Ranosbat kulowizden (ýol görkeziji) so-
rady: «Beýik patyşamyzy aldap, köp sanly goşuny bu
suwsuz sähra alyp gelmäge seni näme mejbur etdi?
Bu ýerlerde guş uçsa – ganaty, adam ýörese – aýagy
köýýär. Ne bir çeşme, ne bir janzat duş gelyär. Öňe ýö-
remek ýa-da yza gaýtmagyň mümkinçiligi ýok». Şirak
wahahaýlamak bilen, gülüp, jogap berdi: «Men ýeň-
dim. Saklary howpdan gutarmak üçin sizi teşnelik we
açlyk belasyna sezewar etdim».

«Şirak wahahaýlamak bilen jogap berdi: «Men ýeň-
dim. Saklary heläkçilikden halas etmek üçin sizi teşne-
lige we açlyk belasyna sezawar etdim».

Şiragyn mertligi

AHEMENILERIŇ DÖWLET DOLANDYRYŞY

Basyp alnan döwletleri tabynlykda saklamak üçin ahemeniler ýeke-täk döwleti aýratyn welaýata – **satraplyklar**-a bölüp taşlady. Bu söz parsça «hšatra» – «welaýat» sözünden alnan. Satraplyklar hökümdarlary – **satraplar**-a çäklenmedik häkimiýet berlipdi. Olaryň köpçüligi Ahemeniler dinastiýasynyň wekilleri bolupdyr.

Orta Aziýanyň parslar tarapyndan basyp alnan welaýatlary üç satraplyk bölünipdir. Her bir satraplykdan pars patyşasyna ýyllyk paç-salgyt ýetirip berlipdir. Mundan daşary, bakna halklar koşk we ybadathanalaryň gurluşygyna hem gatnaşypdyr. Salgyt üçin kümüş, çarwa mallary (atlar, düýeler, goýunlar), hünärmentçilik enjamlary (toýun gaplar, gural-ýarag, şaý-sepler), geým-gejim, matalar we haýwanlaryň derileri berilýärdi.

Doro I we onuň neberesi Kserks hökümdarlygy döwründe eýeläp alnan çäklerde ýaşaýan orta aziýalylar grek-pars uruşlarynda gatnaşypdyrlar. Meşhur Marafon söweşinde (**mil. öň. 490-njy ýyl**) pars goşunlarynyň merkezinde bolan saklar üstünlikli söweşipdir.

Gerodot pars patyşasy Kserksiň ýolbaşçylygynda grekleriň üstüne yürüş eden ortaaziýaly söweşijileriň gural-ýaraglaryny suratlandyrypdyr. Baktriýalylar keman we naýzalar bilen, saklar hanjar we söweşjeň paltalar bilen, horezmliler we sogdylar baktriýalylaryňky ýaly gural-ýaraglary bilen söweşe giripdir. Saklar we baktriýa atlylary Kserksiň goşunyndaky iň gowy söweşijilerden hasaplanypdyr.

Pikir ediň

Siziň pikiriňize görä, Şirak haýsy maksat bilen parsalary suwsuz sähra eltipdir?

Atly we pyýada esgerler

Massagetleriň geým-
gejimleri we gural -
ýaraglary

Gerodotyň massagetler hakyndaky hekaýasy

«Massagetler skif (sak)ler ýaly geýinýär. Ýaşayş derejeleri birmenşeş. Olar atda we pyýada söweş edýärler. Köplenç ok-ýaý, nayza we söweşjeň paltalar bilen ýaraglanýarlar. Olaryň ähli enjamlary we esbaplary altyn we misden işlenen. Nayzalarynyň we keman oklarynyň ujy hem-de harby paltalary misden ýasalan. Baş geýimleri kemerleri altyn bilen bezelen. Atlary goranma sowut bilen ýapylan, olar hem misden dokalan.

Massagetler galla ekmeyär, çarwaçylyk we balyk awlamak bilen gün geçirýär. Araks (Amyderýa)da balyk köp. Süýt içýärler. Olaryň ybadat edýän ýeke-täk taňrysý – Gündir. Gün hudaýyna aty gurbanlyk üçin getirýärler, sebäbi gaýratly taňra gaýratly we uçgur jandary gurban etmek gerek diýip hasaplaýardylar».

Massagetler

MEDENIYETIN ÖSÜŞI

Yazma we arheologik çeşmeler mil. öñ. VI–IV asyrlarda Orta Aziyanıñ halklary hünärmentçilik, zergärlik, tikiñçilik, küýzegärçilik we gurluşykçylyk pudaklarynda ýokary derejede ösenliginden habar berýär.

Derýalaryñ oazislernide **Gökdepe** (Zerewşan), **Derredepe** (Kaşgaderýa), **Hummuzdepe we Küýzeligyr** (aşaky Amyderýa oazisi) ýaly gadymy hünärmentçilik merkezleri ösüpdür.

Yazma çeşmelerde mis, demir magdanlary gazyp alynmagy, Orta Aziyanıñ Gündogar döwletleri bilen baglanyşan gadymy kerwen ýollarynda alyp barlan söwda-satyk işleri barasynda maglumat berilýär. Söwda kerwenleri garakçylaryñ hujumi we talañçylardan goralypdyr. Möhüm söwda ýollary geçen derýalar we daglaryñ geçelgelerinde harby berkitmeler gurlupdyr.

Küýzeligyrda
tapylyan toýun
gazan

Altyn bilezik. Amyderýa hazynasyndan

Şaý-sepler

Amyderýa
hazynasyndan
tapydan
heýkeller

Pars patýşalarynyň
mawzoleýleri.
Nakşi Rustam
gaýasy. Eýran

Suzadaky köşkünü gurluşy hakynda Doro I -iň ýazuwy

«Gurluşykda ulanylan altyn Sard we Baktriýadan alnyp getirildi. Almaz, lagyl we ýakut Sugdianadan getirilipdir. Ulanylan goýy gök reňkli ýakut Horezmden, kümüş we latun Müsürden alyp gelindi».

Mil. öň. V–IV asyrlarda Orta Aziýa çäklerinde ilkinji teňňe pullar ýaýrapdyr. Zergärlik sungatynyň ýokary derejede ösenligine bu günki günde Britaniýa muzeýinde saklanýan, 1877-nji ýylda **Amyderýa hazynasyndan** tapydan altyn we kümüş enjamlar aýdyň mysal bolup bilýär.

Her bir şäherde içki gala bolupdyr. Şäheriň töweregini eýelän daýhan hojalyklarynda ata urugyna degişli uly maşgalalar ýaşapdyrlar. Daýhanlaryň galalary öý-jay we hojalyk hanalaryndan ybarat bolupdyr.

Arheologlar şäher we öý-galalaryň töweregindäki meýdanlara suw getirilen anhorlaryň we ýaplaryň yz-laryny tapypdyrlar.

Syrly «Amyderýa hazynasy»

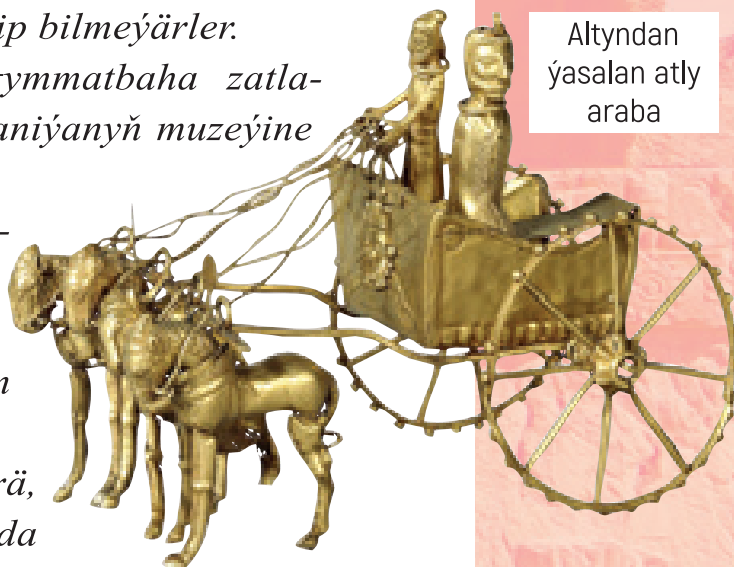
1880-nji ýylyň maý aýynyň agşamlarynyň birinde Owganystanyň günortasynda, Kabuldan üç günlük ýolda Peşawara gidip baryan buharaly söwdagärleriň kerwenine garakçylar hüjüm edýär. Kerwende altyn enjamlar bolupdyr.

Söwdagärlerden biriniň hyzmatkari garakçylaryň elinden gaçyp, şu tümeniň angliýaly harby-syýasy naýyby kapitan F. Bertonyň harby postuny aýaga galdyrýar. Berton kömekçilerini ýanyna alyp, garakçylaryň yzyna düşýär. Ýarym gijede Berton duýdansyz garakçylaryň garşysyndan çykýar. Olar oljany paýlaşýardylar. Şu aradaky gowakda birden peýda bolan esgere garakçylar garşylyk görkezip bilmeyärler.

Hindistanda söwdagärleriň gymmatbaha zatlaryny angliýalylar satyn alyp, Britaniýanyň muzeýine tabşyrypdyr.

1905-nji ýylda Britaniýa muzeýiniň hazynaçysy O. Dalton Buhara söwdagärleriniň hazynasy barasynda «Oks hazynasy» diýen kitap ýazdy.

Söwdagärleriň aýtmagyna görä, bu altyn enjamlar 1877-nji ýylda **Kubodiýon** jülgesinden, gadymy Baktriýanyň ýerinden tapylypdyr. Ol ýokary derejeli çeper usulda işlenen altyn we kümüş enjamlar toplumyndan ybaratdy.

Altynan ýasalan atly araba

Pikir ediň

Baktriýa ussalarynyň ýasan altyn at-arabasyna serediň. Orta Aziýada gadymy şekillendiriş sungaty.

Orta Aziýa ahemeniler döwründe

Aýratyn (üç) satraplyklar, başlygy – satrap

Daradepe, Gökdepe, Hum-buzdepe, Kúyzeligyr

Hojalyk, hünärmentçilik we söwda aragatnaşyklarynyň ösmegi

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Kir II massagetleriň ýurduna haçan çozup girdi?
2. Massagetleriň taýpalaryny kim dolandyrypdyr? Kir II goşunlary bilen massagetleriň arasyndaky söweşi taryplap beriň.
3. Doro I e garşy gozgalaň nirede başlanypdyr we oňa kim ýolbaşçylyk edipdir?
4. Ahemeniler Orta Aziýadaky basyp alan çäklerinde nähili borçlary kesgitläpdir?
5. Şiragyň edermenligi barada aýdyp beriň.

35–36 §. Orta Aziya ilatynyň grek- makedon basybalyjylaryna garşy göreşi

MIL. ÖŇ. IV ASYRDA MAKEDONIÝANYŇ ÝOKARLANMAGY

Mil. öň. 336-njy ýylda Filipp II aradan çykandan soň onuň 20 ýaşa dolan ogly Aleksandr Makedoniýanyň patyşasy bolýar. **Mil. öň. 334-nji ýylda** ol Gündogara ýörüş başlady, bu ýörüş 10 ýyl dowam etdi. Ynha şol ýörüşin dowamynda ol Kiçi Aziya, Siriya, Mäsür, Eýran we Hindistanyň uly-uly çäklerini basyp alýar. Makedoniýaly Aleksandr uly çäkke grek medeniýetini ornatmak maksadynda basyp alnan şäherlere grekleri ýerleşdirýär.

ORTA AZIYA HALKLARYNYŇ GURAL-ÝARAGY WE HARBY SUNGATY

Orta Aziýanyň söweşijileri şöweşe sowut geýip giripdirler, başlarynda şlem bolupdyr. Hanjar (**akinak**) we gylyçlar, söweş paltasy (**sagaris**) we naýzalar bilen ýaraglanypdyrlar. Uzakdan durup söweşmek maksadynda kemandan peýdalanypdyrlar. Duşmana garşy hüjümi atlylar başlapdyrlar. Atlylar hüjüm etmek bilen bilelikde, duşmana ok-ýaý we naýzalary ýagdyrypdyr.

Galalary we şäherleri goramakda ok-ýaýdan we sapandan peýdalanypdyrlar. Goranmak maksadynda daş we bişirilen laýdan taýýarlanan ýadrolardan peýdalanypdyrlar. Şäherler fortlary we okoplary bolan berk diwarlar bilen gurşalypdy. Diwarlaryň üstünde kemançylar üçin ýodalar gurlan. Daşky diwarlar boýunça ýerleşen togalak fortlaryň içinde kemançylar ýerleşipdir. Suw doldurylan çuň we giň guýy gala barýan ýoly bekläpdir.

Akinak

Söweş
paltasy
sagaris

Orta Aziýanyň
esgerleri

ALEKSANDRYŇ BASYBALYJYLYKLY ÝÖRÜŞLERI

Mil. öň. 330-njy ýylda Makedoniýaly Aleksandr gadymy Pars döwletiniň ahemeniler dinastiýasyndan bolan ahyrky patyşa **Doro III** goşunlaryny derbi-dagyn edýär. Ol Hindistana ýörüş etmezden öň goşunlarynyň arka tarapyny howpsuzlandyrmak maksadynda **Oks** (Amyderýa) arkasynda ýaşaýan milletleri boýun egdirmäge karar edýär.

Birinji bolup onuň ýoluna böwet bolan şäher Baktriýa paýtagty **Baktra (Zariaspa)** boldy. Bu wagtda ahemeniler dinastiýasynyň wekili Bess Baktriýanyň satrapydy. Ol Baktra şäherini duşmana taşlap, Oks arkasyna gaçyp gidýär.

MAROKANDANYŇ BASYP ALYNMAGY

Mil. öň. 329-njy ýylda grek-makedonlar Marokandany eýeleýär. Aleksandr goşunlaryň bir bölegini şu ýerde galdyryp, özi bolsa **Kuruşkat (Kiropolis)** şäherini basyp almak üçin esasy güýçler bilen Syrderyanyň kenarlaryna tarap ýöreyär. Rowaýata görä, bu şäheri pars patyşasy Kir II esaslanypdyr.

Sogdiananyň halky basybalyjylara garşy göreşe çykýar. Tiz arada sogdylara baktriýalylar we saklar goşulýarlar. Gozgalaňa talantly guramaçy **Spitamen** baştutanlyk edýär.

Ep-esli goşun toplan Spitamen Marokandany gabady. Aleksandr gabawda galanlara kömek bermek üçin üç müňe golaý söweşijilerden ybarat goşun goýberýär. Gadymda **Politimet** diýip atlandyrylan Zerewşan derýasynyň boýunda makedonlara bukuda goýan Spitamen duşman toparyny bütinleý gyryp taşlaýar. Şonda Aleksandryň özi gozgalaňy basyp ýatyrmaga atlanýar. Grekleriň uly güýçleri ýakynlaşyp gelýändiginden habar tapan Spitamen gabawy saklaýar we öz goşunlaryny sähra tarapa alyp gidýär.

Pikir ediň

Spitamen başçylyk eden sogdylar goşunyna baktriýalylar we saklar näme üçin goşulypdyr?

Makedoniýaly Aleksandr öz goşuny bilen

Pikir ediñ

Spitamen nähili edip makedoniýalylaryñ san taýdan özünden üstün bolan goşunyyny ýeñmegi başarypdyr?

Makedoniýalylary gyran sogdlaryñ keman oklary

Saklara garşy göreşmek üçin Aleksandr **Ýaksart (Syrderýa)** boýundaky Hojandyñ golaýynda gala gurmak barada buýruk berýär. Bu gala **Aleksandriýa Eşata (Çetki Aleksandriýa)** diýip atlandyrylýar.

Mil. öň. 328-nji ýylyñ güýzünde Spitameniñ Aleksandr bilen aýgytly söweşi bolup geçýär. Güýçler deñ bolmanlygyndan söweşde Spitamen ýeñlip, soñ çöle çekinýär. Şol ýerde göçme taýpalaryñ baştutanlary ony dönüklük edip öldürýärler.

Spitamen gozgalañy ýatyrylmagyna garamazdan, Sogdianada grek-makedonlar birinji gezek ýeñlişe duş gelýär. Aleksandr ýerli aristokratlar bilen gatnaşyk alyp barmak ýollaryny gözleýär. Ol sogd aristokratlary Horiýen we Oksiartyñ Gissar daglarynda ýerleşen dag galalaryny ele alyp, Oksiartyñ gyzy **Rawşana (Roksana)** öýlenýär. Şeýlelikde, Makedoniýaly Aleksandr abraýly sogd aristokratlaryndan biri bilen garyndaş bolýar, Oksiarty Baktriýanyñ welaýatlaryndan biriniñ häkimi edip saýlaýar.

Orta Aziýanyñ ýerlerini basyp almak üçin Aleksandr üç ýyla golaý diýen ýaly hereket edýär, emma onçakly uly bolmadyk çägi: Margiana, Baktriýa, Sogdiana, häzirki Bekabat bilen Hojandyñ arasyndaky Syrderýanyñ kenarlaryny boýun egdirýär. Horezm, Daşkent oazisi we Fergana özbaşdak bolup galýar.

Ar almak

Aleksandryň söweşijileri Zerewşan derýasyna alyp barýan ýoldan çaň-tozan turzup gelyärdi.

...Birdenkä atlar gaty çapyp başlady, Gyrymsy agaçlaryň arasyndan keman oklary ýagylýardy. Duşman duýdansyz hüjüm etdi. Makedoniýalylar gorkudan doňup galdy. Ýene buky!... Karanyň buýruk aralaş gykylygy kâr etmedi. Gorkan makedonlar ygtyýarlaryny elden berip geçyp başlady, emma duşmanyň pyýada söweşijileri gamyşlaryň arasyndan olaryň önünden çykyp, aýpaltalaryny ussatlyk bilen işe saldy: ganymlary ýer dişledip başlady.

Frakiýaly, agrian, peon, makedoniýaly, fessaliýaly we illiriýalylardan iki müň sany söweşiji Zerewşanyň boýunda ebedi galdy. Ar almak uzaga barmady. Heläk bolan söweşijileri Olimp dagyndaky hudaýlar hem elinler armiyasynyň hataryna gaýtaryp bilmedi. Bu uly ýeňliş grek-makedon goşunlarynyň ýeňilmezligi hakyndaky rowaýaty ýalana çykardy.

Pikir ediň

Siziň pikiriňizçe, Aleksandryň söweşijileri nähili jezalandyrylypdyr? Tekstden peýdalanyň gürrüň beriň.

Spitamen.
Häzirki zaman
suraty

Spitamen öz üstünligine bat berip, makedo- niýaly- lary Marokanda galasynda goranmak çärelerini gör- mäge mejbur etdi. Aziýalylaryň atly goşunlary makedonlaryň üstüne ýörüş etdi. Krater hüjüm edip gelyän atylara garşy daş atar gurallary işe saldy. Atylan ýüz- lerçe daşlar atylaryň hataryna şikest ýetirýär. Gorkup galan atlar kişnäp pyşgyryp, agdarylyp ýykylyp baş- lady. Haýran galmaly, atlylar özlerini ýitirmediler. At- laryndan böküp düşüp, tiz söweşe saýlandylar.

Fessaliýa atylary Baktriýa atly goşunynyň ganatyna hüjüm etdi. Baktriýalylar çekindi. Dünyäniň in saýlama atlary hasaplanan Fessaliýa söweşijileriniň zarbasyna aziýalylar çydam berip bilmedi. Krateriň göwni jaýyna düşdi.

Fessaliýa atylary duşmanyň uruş sungatlaryny bir dem ýadyndan çykaryp, olary kowmagyny dowam etdi. Saklar we baktriýalylaryň hat-da atda şemal ýaly uçup baryan wagtynda hem kemandan dogry mergenläp bilýändigini olar unutdy. Ellinler kemandan ok atmakda Gerakly in mergen diýip hasaplaýardy. Oks aňyrsynda hem şol hyýaly gahrymandan ussat kemançylar ýaşayan eken.

Makedoniýaly Aleksandryň yürüşleri

ÇÖZÜŞ NETIJELERI

Grek-makedon goşunlarynyň basybalyjylykly ýörüşleri Orta Aziýanyň ýerlerini haraba öwürdi, ilatynyň köp bölegi gyrlyp gitdi, köp şäherler weýran edildi.

Makedoniýaly Aleksandr Orta Aziýada birnäçe şäherler gurdurypdyr. Bu şäherler onuň ady bilen **Oks-daky Aleksandriýa, Aleksandriýa Eshata, Margiana Aleksandriýasy** we başgaça atlandyrylypdyr.

Olaryň käbirleri weýran edilen Sogdiana we Baktriýa şäherleriniň ornunda başgalary bolsa şol şäherleriň ornunda täzeden gurlan. Bu şäherlerde grek-makedon pyýada we atly esgerleri ýerleşipdir. Bu esgerleriň seýrekleşen hatarlary Makedoniýa tertibinde ýaraglandyrylan Baktriýa we Sogdiana ýaşlarynyň hasabyna üsti ýetirilýär.

Ýerli aristokrat maşgalalardan ýaşlar, şol sanda, Roksananyň inisi Itan makedoniýalylaryň saýlanan atly gwardiýasyna – **agema** kabul edildi. Grek taryhçysy Arrianyň ýazmagyna görä, «öz naýzalarynyň ýerine olaryň hemmesi makedoniýalylaryň naýzalary bilen ýaraglandy». Ýaş söweşijilere harby iş bilen bile grekçe okamagy we ýazmagy hem öwredipdirler. Soňra bolsa olar grek-makedonlaryň guran galalarynda harby hyzmaty ýerine ýetiripdirler.

Ýuwaş-ýuwaşdan hünärmentçilik we söwda gaýtadan dikeldilýär. Ýerli we grek medeniýetiniň döp-desurlary goşulypdyr. Şu asosda **Salawkiler, Grek-Baktriýa we Parfiýa** ýaly antik döwletleri ösüpdir.

Pikir ediň

Näme üçin Sogdiana we Baktriýa ýaşlaryna harby iş bilen bile okamagy we ýazmagy öwredipdirler?

Makedoniýaly Aleksandr

Mil. öň. 330-njy ýyl – Doro III goşunlarynyň derbi-dagyn edilmegi

Baktriýa we Sogdiana ýörüş; mil. öň. 329-njy ýyl – Marokandanyň basyp alynmagy

Spitaman gozgalaňy, mil. öň. 328-nji ýylda onuň öldürilmegi

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Ortaaziýaly söweşijileriň gurallaryny taryplap beriň.
2. Mil. öň. VII–IV asyrlarda Orta Aziýanyň şäherleri nähili görnüşde bolupdyr? Olary sanap beriň we kartadan görkeziň.
3. Spitamen gozgalaňy haçan bolup geçdi? Gozgalaň nähili gutardy?
4. Grek-makedon goşunynyň Orta Aziýa çozup girmeginiň erbet netijelerini sanap beriň.
5. Kartada Makedoniýaly Aleksandryň Orta Aziýa ýörüş ýoluny görkezip beriň.

37 §. Salawkiler döwleti we Grek-Baktriya patyşalygy

ORTA AZIYA SALAWKILER DÖWLETINIŇ DÜZÜMINDE

**Mil. öň.
323-nji ýyl
Makedoniýaly
Aleksandr döwleti
dargap gitdi**

Makedoniya

Müsür

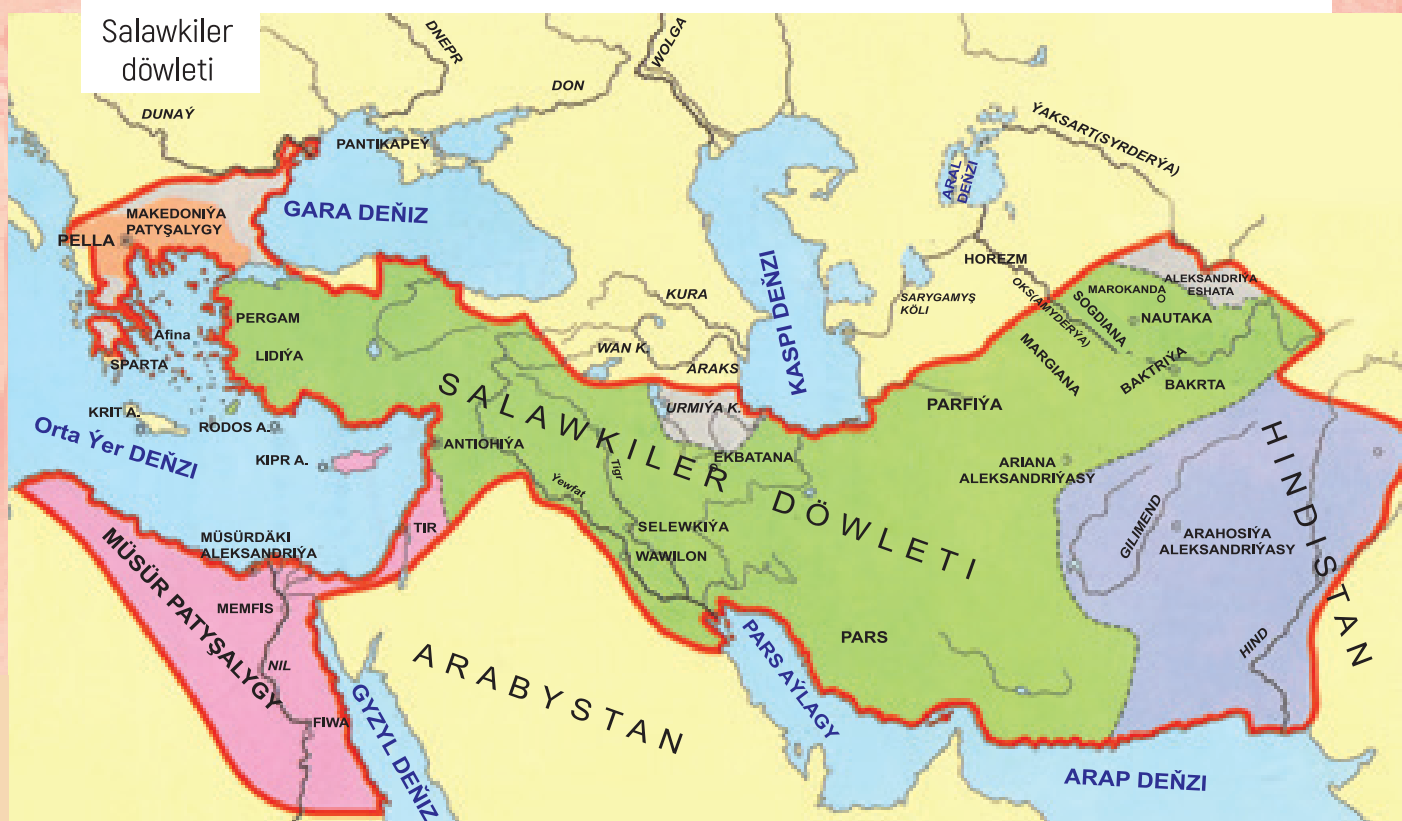
Siriya
(Salawkiler döwleti)

Mil. öň. 323-nji ýylyň 13-nji iýunynda Makedoniýaly Aleksandr aradan çykdy. Onuň guran döwleti üç bölege: Makedoniya, Müsür we Siriya bölünýär. Bu döwletler Aleksandryň iň ýakyn goşunbaşylary tarapyndan dolandyrylan.

Uzak dowam eden özara uruşlardan soň **mil. öň. 312-nji ýylda** Makedoniýaly Aleksandryň goşunbaşçylaryndan biri **Salawk** Wawilon (Siriya döwletiniň) hökümdary boldy. Salawkiler döwletiniň düzümine Mesopotamiya, Eýran, Parfiya, Baktriya, Sogdiana we Margiana girýärdi.

Salawk öz döwletiniň düzümine giren Orta Aziya welaýatlaryny satraplyklara bölýär. Döwleti goramak we goşunlary düzmek bilen öňki goşunbaşylardan saýlanan **strategler** meşgullanýardy.

Salawk ogly **Antiohy** Gündogar welaýatlara – Parfiya, Margiana, Baktriya we Sogdiana naýyp edip saýlady. Salawk aradan çykandan soň Antioh uly döwletiň başynda durup, ony 20 ýyla golaý dolandyryýar.

Patyşa Antioh Salawk we **Apama** – Spitameniñ gyzyndan bolan perzendidi. Melike Apama Salawkiler döwletinde meşhur bolan, harabalary bu günki Siriýa-nyñ çäklerinde ýerleşen şäher onuñ hormatyna **Apameýa** diýip atlandyrylypdyr.

Çagalyk döwründe Antioh Sogdiana hakynda enesi-niñ aýdyp beren hekaýalaryny diñläpdir. Ene tarapyn-dan Sogd onuñ ata-babalarynyñ topragy bolupdyr. Ma-kedoniýaly Aleksandra garşy göreşen Antiohyñ meşhur babasy Spitamanyñ ady we tanymal dinastiýasy Sogdia-nada iñ gadymkylardan biri hasaplanypdyr. Şonuñ bi-len birlikde, Spitama Gündogarda gadymy zoroastrizm dinini esaslandyran Zaratuştra kowmunyñ hem adydyr. Sogdça «**Spitamana**» sözünüñ asyl manysy awesto di-linde «Spentamana» – «Mukaddes ruh» manysyny aň-ladýar.

Ýuwaş-ýuwaşlyk bilen Sogdianada, Baktriýa we Margianada dynç-asuda durmuş dikeldilip başlapdyr. Bu ýerlerde täze galalar we şäherler gurlupdyr, söw-da-satyk daýhançylyk we hünärmentçilik ösüp başlady. **Baktra, Marokanda, Margiana Antiohiýasy (Merw), Termiz** iri şäher we medeniýet merkezlerine öwrüldi.

Söwda ýollarynyñ ugrunda ýerleşen galalar uly ähmiýete eýe bolupdyr. Termiziñ golaýyndaky Amy-derýanyñ sag kenarynda ýerleşen **Kempirdepe galasy** şulara degişlidir. Arheologlaryñ aýtmagyna görä, gala Makedoniýaly Aleksandryñ Sogdiana ýörüşi döwründe Oks – (Amyderýa)dan geçilýän ýerinde gurlan. Galan-ýñ içinde söwda kerwenlerine hyzmat etmek üçin niýet-len galla ammarlary bolupdyr.

Baýsun daglarynda **Uzyndere galasy** ýerleşen. Ol daşdan gurlan goranma diwarlar bilen gurşalan. Bu ýer-de Baktriýa we Sogdianany baglanyşdyryp duran mö-hüm dag ýoluny goraýan grek-makedon söweşijileriniñ garnizony ýerleşipdir.

Dürli arheologik tapyndylar söweşijileriñ durmuşy hakynda gürrüñ berýär. Bu tapyndylar nahar bişirmek üçin niýetlenen toýun gazanlar we suwdanlar, galada saklanan uly gaplar – humlar, gündelik enjamlar hem-de salawkiler we grek-baktriýa döwrüne degişli kümüş we mis teňňelerden ybarat.

Salawk

Mil. öň. 312-nji ýylda Salawkiler döwletiniñ hökümdary

Mesopota-miýa Eýran, Parfiýa, Baktriýa, Sogdiana, Margiana

Mil. öň. 280-nji ýyldan Antioh hökümdar

Baktra, Marokanda, Merw, Termiz

Diodotyñ altyn teňňesi

Patyşa Ýewtidemiň
teñhesi

GREK-BAKTRIYA DÖWLETI

Mil. öň. 250-nji ýylda Baktriya Salawkiler döwletiniň düzüminden bölünip çykar. Antik döwrüň taryhçylarynyň habar bermegine görä, birnäçe Baktriya şaherleriniň hökümdary bolan **Diodot** özüni patyşa diýip yglan edýär. Şu wakadan başlap Grek-Baktriya döwletiniň taryhy başlanýar. Mil. öň. 250-nji ýylda Salawkiler döwletiniň düzüminden bölünip çykan Parfiya Baktriyanıň duşmanyna öwrülýär.

Baktriýadan daşary, Grek-Baktriya patyşalygynyň düzümine Sogdiana we Margiana hem giripdir.

Diodotdan soň Grek-Baktriýada hökümdarlyk döwletiniň taryhynda özünden yz galdyrmadyk **Ýewtideme** geçýär. Ýewtidemiň ogly **Demetriy** hökümdarlygy döwründe Grek-Baktriya patyşalygy iň uly serhetlere eýe boldy. Hindistanyň bir bölegi bu döwlete goşup alyndy.

Parfiyada häkimiýet **Mitridat I** eline geçmegi bilen ol Baktriya harby zor salmany güýçlendirýär. Grek-Baktriya döwleti dyngysyz uruşlar alyp barmaga mejbur boldy we bu ýagdaý onuň güýjüniň gaçmagyna

Gadymy Grek shahri
Ayhanym. Baktriya.
Dikeldilen

Pikir ediñ

Greco-Baktriya
döwletinde
söwda-satygyñ
janlanmagyna näme
sebäp bolupdyr?

sebäp boldy. Mundan peýdalanan göçiji ýueçju taýpalary
mil. öň. 140–130-njy ýyllar aralygynda Greco-Baktriya
döwletini basyp alýar.

Greco-Baktriya döwleti 120 ýyl ýaşapdyr. Bu döwürde
hünärmentçilik we söwda-satyk ösüp, şäherler gu-
ruldý. Baktriya, Sogdiana we Margiana hünärmentleriniñ
önümleri ençeme goňşy şäher we döwletlerde peýda bo-
lupdyr. Greco-Baktriya döwletinde hökümdarlaryñ şekili
düşürilen teñneler zikgelenipdir. Tigrdäki Salawkiýadan
Baktriya çenli bolan aralyga ýol gurluşygy gutarandan
soñ, gadymy Gündogaryñ ençeme döwletleri bilen söw-
da-satyk gatnaşyklary janlanýar. Baktriya arkaly Hytaý-
dan Hindistana Beýik ýüpek ýolunyñ günorta bölegi geç-
di.

Greco-Baktriya patyşalygy

Baktriya,
Sogdiana,
Margiana

Mil. öň.
250-nji ýylda
dörän

Höküm-
darlar:
Diodot,
Yewtidem,
Demetriy

120 ýyl ösen,
ýueçjiler
basyp alan

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Makedoniýaly Aleksandryñ döwleti haýsy özbaşdak döwletlere
bölünip gitdi? Muña näme sebäp boldy?
2. Salawk we Antioh hakynda nämeleri öwrendiñiz?
3. Greco-Baktriya döwletiniñ taryhy hakynda aýdyp beriñ.

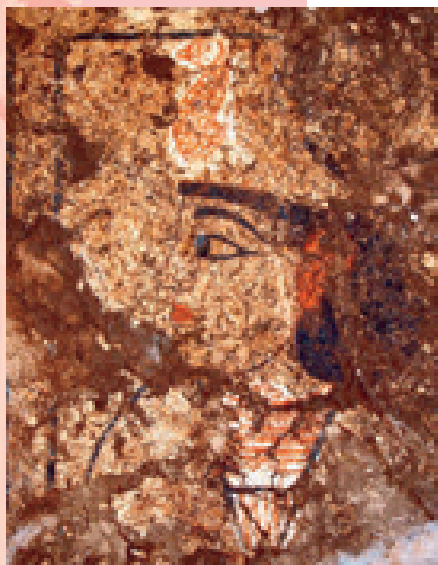
38–39 §. Gadymy Horezm

HOREZM DÖWLETI

Mil. öň. IV asyrda Horezm Ahemeniler döwletinden bölünip özbaşdak döwlete öwrüldi. Makedoniýaly Aleksandryň hökümdarlygy döwründe hem Horezm döwleti özbaşdakdy. Gadymy grek taryhçysy **Arrian**-yň aýtmagyna görä, bu döwürde Horezmde **Farasman** patyşalyk edipdir.

Mil. öň. IV–III asyrlarda Horezm Orta Aziýada şäher gurluşygy we binagärçilik giň ösen möhüm merkeze öwrüldi. Döwlet serhetlerinde hem-de söwda ýollarynyň ugrunda galalar gurulýar. Horezmiň **Hywa, Janbasgala, Bazargala** we başga şäherlerinde berk we beýik binalar gurmak işleri amala aşyryldy.

Şäherler berk goranmak diwarlary bilen gurşalyp, diwaryň burçlarynda fortlar gurlupdyr. Merkezden geçen köçe şäheri iki bölege bölüpdir, ondan bolsa daş-töwerege köçeler çekilipdir, mähelleler bir-birinden tapawutlanyp durupdyr. Merkezi meýdanda beýik köşkler we ybadathanalar ýerleşipdir. Horezm döwletinde harby işe, hojalyk we hünärmentçilik pudagynyň ösüşine uly üns berlipdir.

Diwar suraty.
Akjahan galasy.
Mil. öň. II–I asyrlar

*Goýungyrlangala.
Gazuw işleri we dikeldilen ýagdaýy*

HOJALYK WE HÜNÄRMENÇİLİK

Bu ÷lke ilatynyñ hojalygynyñ esasyny emeli suwarymly daýhançylyk we çarwaçylyk düzüpdur. Şäherler we daýhançylyk öý-galalarynyñ töweregini eke-
rançylyk, baglar we üzümlikler gurşap durupdyr. Amy-
derýadan uzynlygy 40–50 kilometre ýetýän giñ suwaryş
kanallary çykarylypdyr. Horezmliler bugdaý, arpa we
dary ekipdirler. Aýratyn galalarda galla saklamak üçin
niýetlenen uly ammarlar ýerleşipdir.

Horezmde hünärmentçilik ösüpdur: küýzegärçilik,
demir we mis esbaplar, gural-ýarag hem-de zergärlik
enjamlaryny taýýarlapdyrlar. Horezm ilaty Sogdiana,
Margiana, Baktriýa we gyrdaky göçme taýpalar bilen
ýakyndan söwda gatnaşyklaryny ýola goýupdyrlar. Bu
÷lkeden möhüm kerwen ýollary geçipdir. **Mil. öñ. I
asyrda we milady ilkinji asyrlarda** Horezmde kümüş
we mis teññeler zikgelenipdir.

Gadymy horezmlileriñ
keşpleri.
Dikeldilen

Horezmiñ gala diwarlary

Heýkel şeklindäki
assuariý

SUNGAT, YAZUW WE DIN

Toyun gaplar

Gadymy Horezm
galalarynyň
harabalary

Gadymy Horezmiň köşkleri we ybadathanalary diwar nagyşlary we heýkeltaraşlygyň ýokary sungat nusgalary bilen bezelipdir.

Amyderýanyň sag kenaryndaky **Akjahan galasynda (mil. öň. II–I asyrlar)** köşk we ybadathana ýerleşipdir. Ybadathana baryan ýollaryň diwarlarynda adamlaryň atlaryň we atlylaryň şekilleri düşürilen reňkli suratlar bilen bezelipdir. Aýratyn hem 30 sany gahryman portreti has-da tapawutlanyp durýar, olaryň köpçüligi guş şekilindäki täç geýdirilen halda suratlandyrylypdyr.

Bu binalary gurmak üçin döwletiň ähli çäklerinde öndürilen köp mukdardaky çig kerpiçler ulanylypdyr. Gurluşykda binägärler (arhitektörler), suratkeşler we heýkeltaraşlar gatnaşypdyr.

Milady II–III asyrlarda şahana şäher – Horezm hökümdarlygynyň karargähi **Toprakgala** gurlupdyr. Onuň demirgazyk böleginde uly köşk we ybadathanalar ýerleşipdir. Köşküň hanalary gadymy hudaýlar, patyşalar, söweşijiler, sazandalar, haýwanlar şekilleri bilen bezelipdir. Zallaryň birinde diwaryň ornundaky supada boýalan laý heýkeller oturdylypdyr. Olaryň umumy sany 115 bolupdyr.

Orta Aziýadaky iň gadymy ýazgy Horezm çäklerinden tapylýpdyr. **Aýboýyrgala (mil. öň. V–IV asyrlar)** ýadygärliginden tapylan, humuň daşyna ýazylyan ýazuw nusgalary şulardandyr.

Soňky döwürlerde ýazgylar gara syýalarda toýun, süňk, agaç tagtalyklara we teletiniň üstüne ýazylypdyr. Aramy elipbiýine esaslanan gadymy Horezm ýazuwy 20 sany harpdan ybarat bolupdyr.

Oba-hojalygy, hünärmentçilik we gurluşyçylygyň ösmegi emeli bilimlere esaslanypdyr. Şol sebäpden Horezmde astronomiýa, geometriýa, matematika ýaly anyk ylymlar ösüpdir. Ybadathanalaryň ýanyndaky mekdeplerde hatsowat we arifmetika hasaby öwredilipdir. **Torakgala** diwaryndaky ýazuwly deri oramyny göterip duran münejjim-hatdadyň şekili ünsüni çekýär.

Mil. öň. III asyrda Horezmde belent berkitme – Goýungyrlangala gurlupdyr. Galanyň ybadathanasyndan ruhanylar asman jisimleriniň hereketlerine gözegçilik edipdir. Müsür münejjimleriniň Niliň joşýan wagtyny bilmeği ýaly horezmli münejjim-astronomlar hem Amyderýa suwunyň göterilýän wagtyny kesgitläp beripdirler. Şeýle hem, olar ekin ekmek, nahaly oturtmak we hasyl ýygmak möhletini hem anyk bilipdirler.

Horezm söweşijisiniň güberçek suraty. Nakşi Rustam. Eýran. Mil. öň. V asyr

Gadymy Horezm ýazuwy

Diwar suraty.
Toprakgala.
Milady II–III asyrlar

Horezmli söweş
ýolbaşçysynyň suraty.
Milady I asyr

Gadymy Horezm

Ybadathanalar:
Go'ungyrlangala,
Akjahangala

Şäherler: Hywa,
Janbasgala,
Bazargala, Top-
rakgala

Mil. öň. V–IV
asyrlar: gadymy
Horezm ýazuwy,
Aýböyurgala

Mil. öň. IV asyr,
özbaşdak
Horezm döwleti

Horezm oazisinde **zoroastrizm taglymaty** giň ýaýrapdyr. Orta Aziýada zoroastrizm merhumy jaýlamak döp-dessurlary bilen bagly iň gadymy **assuariýler – süňkdanlar** Horezmden tapylypdyr. Horezmliler ýere, suwa we oda sejde edip, bu mukaddes elementleri gadyrlapdyrlar.

Horezmiň köne şäherlerinden suw we hasyldarlyk hudaýy – **Anahitanyň** keşbini özünde aňladan köpden-köp toýun heýkeljikler tapylypdyr.

Milady I asyrdan Horezmde işläp taýýarlanan ýerli kalendardan horezmliler VIII asyra çenli peýdalanypdyrlar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Horezm Ahemeniler döwletinden haçan bölünip çykdy?
2. Gadymy Horezm şäherleri hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
3. Horezmiň sungaty hakynda aýdyp beriň.
4. Horezmlileriň hojalygy we hünärmentçiligi hakynda nämeleri bilýärsiňiz?
5. Gadymy Horezmiň medeniýeti we dini hakynda hekaýa düzüň.

40 §. Gadymy Kang we Dawan döwletleri

KANG DÖWLETI

Hytaý ýazgylarynda **Kangha (Kang)** döwleti **Kangýuý** diýip atlandyrylan. Ony **mil. öň. III asyrda** saklar esaslandyrypdyr. Arheologlaryň anyklamagyna görä, Daşkent oazisiniň Akkorgan tümeninde **mil. öň. III asyrda** gurlan **Kanka** şäher-galasy saklaryň öňki paýtagty – **Kangdiz** bolupdyr. Hytaý çeşmelerinde bu şähre **Bitýan** diýip atlandyrylypdyr.

Kang döwletiniň çäkleri orta Syrderýanyň kenarlary boýunça ýerleşen ýerleri gurşap alýar.

Mil. öň. II asyr ahyrynda Kang güýçli döwlet birleşmesine öwrülipdir. Onuň hökümdarlary oz teňňelerini zikgeläpdirlər. Kang döwletinde harby berkitmeler, gala, ybadathanalar, söwda we hünärmentçilik mähelleri gurulýar.

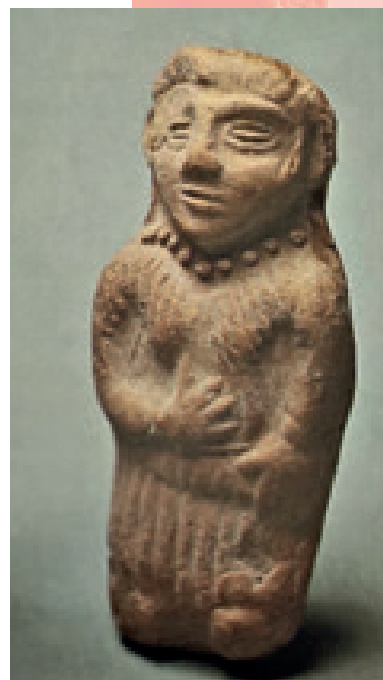
Döwletniň medeni merkezlerinden biri Daşkent oazisidi. Hut şu çäkde oturmly ekerançylyk we çarwaçylyk medeniýeti ösüpdir.

Adamlar bugdaý, arpa we şaly ekipdirler. Oazisi gurşap duran daglardan şäherlere demir, mis, galaýy we

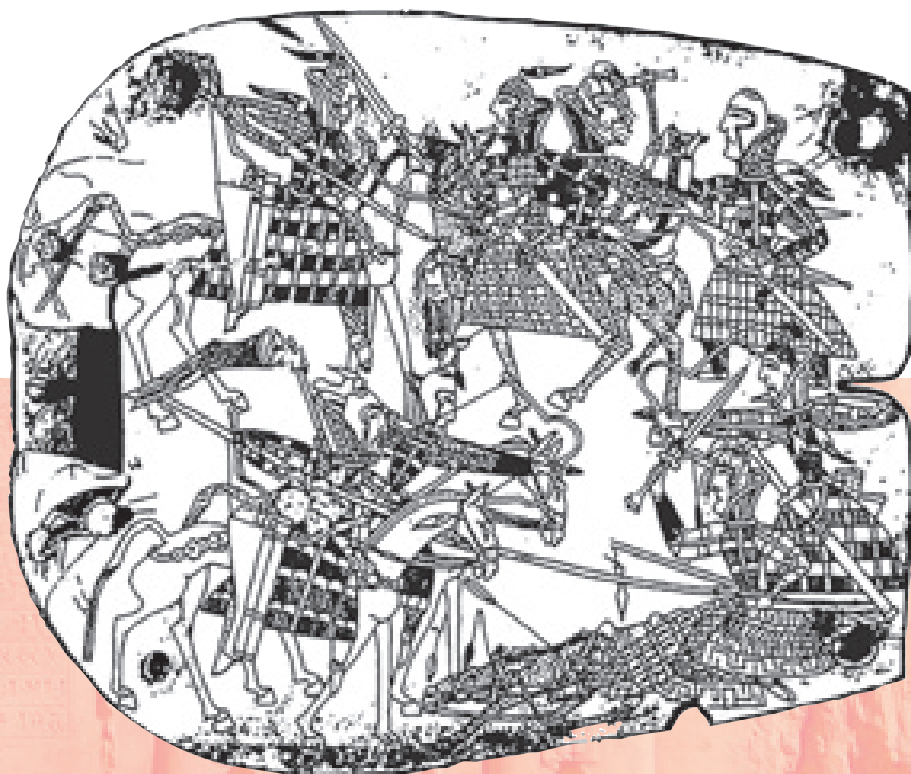
Kang, Kangha,
Kangýuý,
mil. öň. III – milady III
asyrlar

Paýtagty:
Kangdiz
(Bitýan),
Kanka

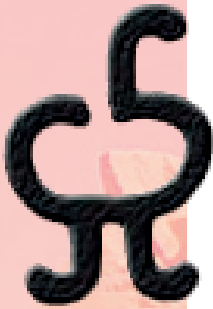
Milady
III asyrda
maýda
mülklere
bölünip
gidipdir.

Aýalyň toýun
heýkeljigi.
Mil. öň. I–II asyr

Söweş teswiri.
Mil. öň. I asyr

Kang tagmasy

kümiş getirip beripdirler. Şeylelikde küýzegärçilik, gural sazlyk, dokmaçylyk we zergärlik ýaly hünärmentçilik pudaglary ösüpdir.

Kanglylar oda we Güne sygynypdyrlar. **Mil. öň. II asyrda** Şaşdepede töwerek görnüşindäki ot ybadathanasy gurlupdyr. Tegelek şekil Gün simwoly hasaplanypdyr.

Gyrlarda çarwaçylyk uly ähmiýete eýe bolupdyr. Göçme taýpalar goýun-geçileri we düýeleri bakypdyr hem-de ýylkyçylyk bilen meşgullanypdyr. Olar teletinden aýakgap tikip, ýün matalardan geýimler we halylyar dokapdyrlar. Ekerançy daýhanlar we çarwardarlar oba hojalyk hem-de hünärmentçilik önümleri bilen özara alyş-çalyş edipdirler.

Kang çäklerinden Beýik ýüpek ýolunyň demirgazyk pudagynyň geçenligi döwletniň ykdysadyýetine we söwda-satygyň ösmegine mümkinçilik dörettdi. **Milady III asyra** gelip Kang döwleti ownuk mülklere bölünip gitdi.

Şaşdepe
ybadathanasy
Daşkent.
Dikeldilen maket

DAWAN DÖWLETI

Dawan döwleti (Hytaý ýazgylarynda bu ýlke şu at bilen dile alynýar) takmynan **mil. öň. III asyrda** peýda bolup, Fergana jülgesinde ýerleşipdir.

Dawan hakyndaky maglumatlar Hytaý ýazgylarynda giňräk berlipdir. Bu ýere gelen Hytaý ilçisi **Çjan Szýan** şeýle ýazypdyr: «Dawanda 70 sany uly-kiçi şäher bar, onuň ilaty birnäçe ýüz müň adamdan ybarat». Şeýle hem ilçi dawanlylaryň örän myhmansöýer we açykgöwün adamlar ekenligi hakynda maglumat berýär.

Hytaý hökümdarlary bu döwleti almak isleýärdi. Harby ýörüşleriniň birinde olar Dawan döwletiniň paýtagty **Erşini** ele alýar, emma ilatynyň paç tölemeginiň öwezine ony taşlap çykmaga mejbur bolýar.

Dawan döwleti Hytaý we Günbatar ülkeleri bilen bolýan halkara söwdada möhüm orun tutupdyr. Aýratyn hem Fergananyň nesli gowy tohum atlary Hytaý hökümdarlaryny özüne çekipdir. Atlaryň nesliniň birine hat-da olar «**asman**» diýip at beripdir. «**Asman atlar**» güýçli we çalasyn bolupdyr.

Toýun gap.
Milady I–II asyrlar

Dag deresi arkaly Dawan we Hytaýy baglanyşdyrýan ýol geçipdir

Pikir ediň

Näme üçin Hytaý imperatorlary Dawan atlaryny «asman atlary» diýip atlandyrypdyrlar?

«Asman atlary» sebäpli bolan uruşlar

Gadymy Ferganada «asman atlary» neslinden ýaýran tohum atlar bakylypdyr. Rowaýatlara görä, Dawanyň töweregindäki daglarda ýabany atlar ýaşapdyr. Olary tutmak we ele öwretmek kyn bolupdyr. Şonuň üçin nesildar baýtallary saýlap şol daglara goýberipdirler. Baýtallar we ýabany aýgyrlardan «asman» atlar ýaýrapdyr. Týanşan Hytaý dilinde «asman daglary» diýip terjime edilýär. Bu at atlara hem geçipdir.

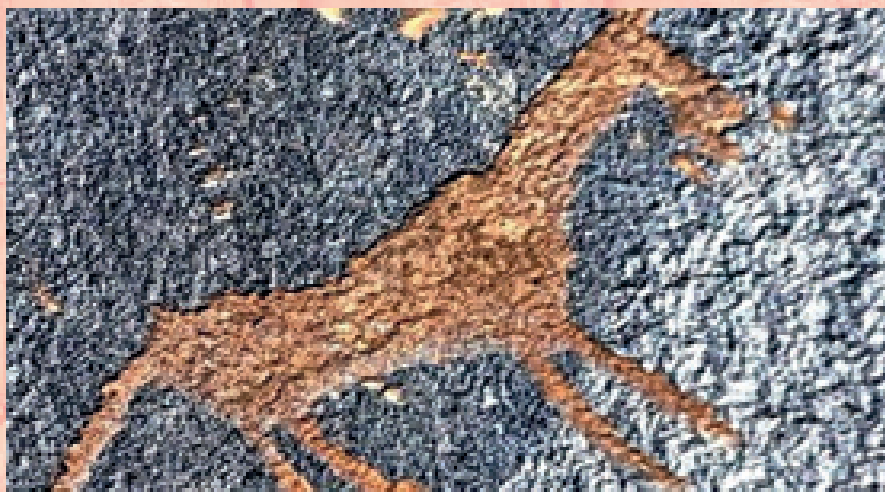
Mil. öň. II asyryň ahyrynda bu tohum atlaryň owazasy Hytaýa çenli barypdyr. Olara «ganatly atlar» hem diýipdirler. Ylganda olaryň bedeninde deriň ýerine gan damjalary görünýär.

Hytaý ýyl ýazgylarynda şeýle diýilýär: «Dawan döwletiniň Erşi şäherinde ajaýyp atlaryň barlygy hakynda köşge habar geldi. Imperatoryň «asman atlara» bolan gyzyklanmasy artdy: ol özüniň ylahy nesil-nesebi we ýeňilmezdigini adamlaryň aňyna siňdirmek niýetindedi. Munuň üçin äleme çykmakda «asman atlary» goşulan araba mätäç bolup galdy».

Emma Dawan döwleti bu atlary gizledi, Hytaý ilçilerine beresi gelmedi. Şonda imperator özüniň Çe Lin diýen pälwanyny ilçi edip, sowgat-salamlar we altyn-dan ýasalan atyň heykeli bilen Dawana ugradýar. Nähili bolmasyn, Erşi şäheriniň tulparlaryny ele almak zerurdy.

Dawan hökümdary ilçiniň talabyna ret jogabyny berdi. Bu jogap, Dawan bilen Hytaýyň arsyndaky urşuň başlanmagyna sebäp boldy.

Atyň şekili.
Gaýadaş suraty.
Fergana

Hytaý goşunynyň Dawana birinji ýörüşi ýeňlişe sezewar boldy. Ikinji ýörüşde Hytaý hökümdarynyň goşunlary 60 müň sanydy. Bu goşunyň hatar-hatar gural we azyk ýüklenen kerwenleri bardy. Ýyl ýazgylarynda «bütün soltanlyk herekete gelipdi» diýip ýazýardy. Dawana tarap 50 sany serkerde goşunlary bilen ugrady. Dawanlary duýdansyz basyp almak üçin olar güýçli depginler bilen hereket etdi. Olar Erşi şäherini gabady. Şähere gelyän suw ýoluny bekledi we gabawyň 40-njy gününde şäheriň daşky diwaryny bozdy. Dawan hökümdary gala gizlenip aldy we ylalaşyk dogrusynda gepleşikler başlandy. Hytaýlylara tulparlardan bermäge razylyk berdi. Eger bolmasa ähli tulparlary gyryp öldürjekdigini bildirdi. Kang döwletinden kömek ýetip gelmeginden gorkan Hytaýlylar ylalaşyga razy boldy.

Hytaýyň goşuny Erşe çozup girmän, gerekli mukdardaky atlardan paç görnüşinde alyp öz watanyna gaýtdylar.

«Hyýaly atlar» üçin bolup geçen uruş şunuň bilen tamam boldy.

Атың heykeljigi

**Dawan, mil.
öñ. III –
milady III
asyrlar**

Paýtagt:
Erşi, 70
dan artyk
şäher,
Şorabaşot,
Üčkorgan

«Asman
atlary»
sebäpli
Hytaý bilen
uruşlar

Dawan atlaryna
münüp ýören
hytaýlylar

Arheologlaryň tapan delilleri Hytaýyň ýylnamalaryndaky maglumatlary tassyklady. Köp sanly ilata, gowy ýaraglanan we türgen goşunlara eýe bolan Dawan **mil. öñ. II–I asyrlarda** ýokary ösen döwlet bolupdyr. Oturmly ilat ýer sürüp, galla we şaly ekipdir, bagdarylyk we üzüm ýetişdirmekte uly üstünlikler gazanypdyr. Hytaýlylary özlerine nätanyş bolan Dawandaky bede we üzüm haýran galdyrypdyr. Ýazgylarda şeýle maglumatlar berlipdir: «Hytaý ilçisi tohum getirdi. Şonda Hytaý hökümdary köşgün töweregindäki hasyldar ýere bede we üzüm ekdi». Gadymyşynaslar Hytaýda nar we erigñ peýda bolmagyny Dawan bilen baglanyşdyrýarlar. Gadymy Ferganada daýhançylyk medeniýeti ýokary derejede ösüpdir. Fergana jülgesinde **Şorabaşot, Ahsikent, Üčkorgan** ýaly şäher harabalary öwrenilipdir.

Alymlaryň pikirine görä, **milady III asyrdä** Dawan döwleti dargapdyr.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Kang döwleti haçan we nirede emele gelipdir?
2. Dawan döwleti hakda nämeleri öwrendiňiz?
3. Kang we Dawan ilatynyň kärleri hakynda aýdyp beriň.
4. Kang döwleti haçan dargapdyr?
5. Dawan döwletiniň taryhy we medeniýeti hakynda aýdyp beriň.

41 §. Kuşan döwleti

KUŞAN DÖWLETINIŇ EMELE GELMEGI

Mil. öň. 140–130-njy ýyllaryň aralygynda göçüji ýueçji taýpalary Grek-Baktriýa döwletini basyp aldy. Ýueçjiler Baktriýanyň ýerlerine gelip ornaşdy. **Milady I asyrda** ýueçjileriň arasynda **Kuşan** maşgalasynyň ösmegi netijesinde Kuşan döwletine esas salynýar.

Ýueçji taýpalarynyň mülklerini birleşdirmek üçin birinji Kuşan hökümdary **Kudzula Kadfiz** bolupdyr. Bu döwürde Owganystan we Hindistan welaýaty – Kaşmir Kuşan döwletine goşup alynýar.

Wima Kadfiziň hökümdarlygy wagtynda döwlet has-da giňelip, patyşa **Kanişka** döwründe uly imperiýa öwrülýär. Onuň çäGINE Hindistan, Owganystan we Özbekistanyň günortasyna çenli bolan ýerler girýär. Rim, Parfiýa, Hytaý döwletleriniň hatarynda Kuşan patşalygy hem uly imperiýalardan biri bolupdyr. Emma dyngysyz uruşlaryň netijesinde Kuşan döwleti pese gaçýar we **milady III asyrda** dargap gidýär.

Kuşan
şazadasynyň
suraty

Kuşan patyşalarynyň suraty
Dikeldilen

Wima Kadfiziň döwründe Kuşan patyşalygynda hökümdaryň ady ýazylan teňňe zikgelenip başlanyp, pul reformasy amala aşyrylýar, zikgelenen teňňeleriň bahasy artýar. Teňňeler altyn, kümüş we misden taýýarlanypdyr.

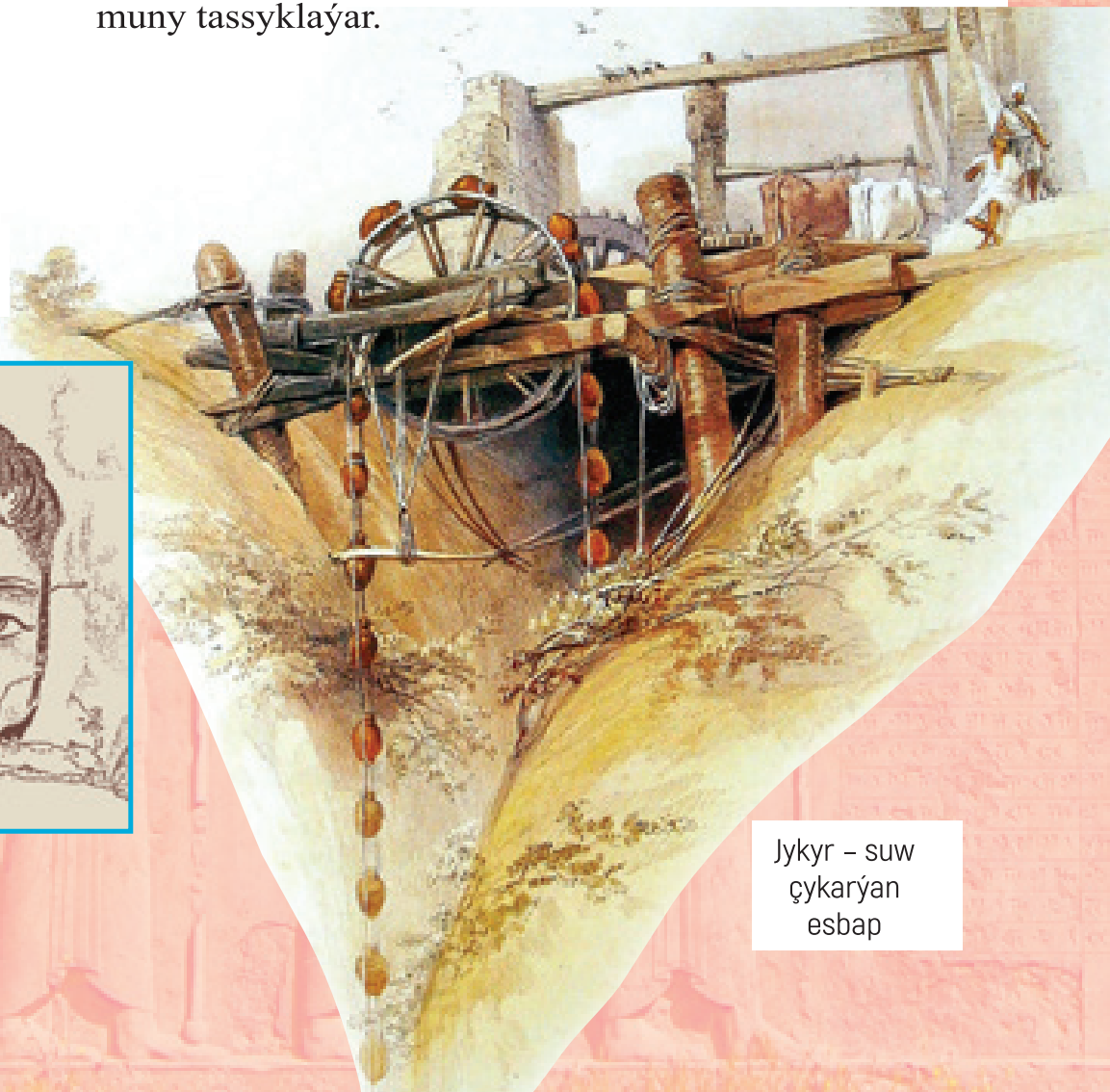
Kanişka hökümdarlygy döwründe Kuşan patyşalygy öz ösüşiniň ýokary derejesine çykdy. Täze-täze şäherler guruldy, Hindistan, Hytaý we Rim imperiýalary bilen söwda we ilçilik gatnaşyklary ýola goýuldy. Pul reformasy hojalygyň we söwda-satygyň ösüşine kömek berdi.

HOJALYGYŇ ÖSÜŞI

Kuşan döwletiniň hojalygynyň esasyny suwarymly daýhançylyk, söwda-satyk we hünärmentçilik düzüpdir. Bugdaý, arpa we şaly ýetişdiripdir. Kuşanlar döwründe suw degirmeni, jykyr gurluşlaryndan giňden peýdalanypdyr.

Hünärmentçilik hem ýokary derejede ösüpdir. Kuşan döwletiniň ýadygärlikleri bolan **Halçaýan, Dalwarzindepe, gadymy Termiz, Zardepe, Kempirdepe** we başgalary öwrenmekde anyklanylýan tapyndylar bilen hem muny tassyklaýar.

Ýetginjegiň suraty.
Diwar suraty

Jykyr – suw
çykarýan
esbap

KUŞAN DÖWLETINIŇ ÝAZUWY

Kuşan döwletindäki özara medeni we söwda-satyk gatnaşyklary sebäpli Orta Aziýanyň dürli welaýatlarynda gadymy **aramy ýazuwy** has ösüpdir. Bu ýazuw aýratyn harpa esaslananlygy sebäpli ony özleşdirmek ýeňil bolupdyr.

Gadymy Termiz ýadygärliklerini öwrenende aramy ýazuwy esasyndaky Kuşan-baktriýa elipbiýindäki ýazgy nusgalary tapyldy. Kuşan döwletinde ýene bir ýazuw – **Kuşan şekilli ýazuwy** bolupdyr, munda harplar burçly we töwerek şekilinde bolupdyr.

Kuşan patyşalygynda ýene bir ýazuw ulgamynyň bolandygyny Surhkotal (Owganystandaky Kunduz şäheriniň golaýynda) we Kempirdepe (Termiziň golaýynda) ýadygärligidin tapylyan **grek elipbiýindäki** kuşan ýazgylary tassyklaýar.

Amyderýanyň aşaky akymynda Zerewşan we Kaşgaderýa oazislerinde aramy elipbiýi esasyndaky **Ho-rezm we sogd** ýazuwlary hem ýaýrapdyr.

Kanişka
teňnesi

Aramy
ýazuwy

Atly söweşijiler. Halçaýan. *Dikeldilen*

Budda heýkeli.
Faýazdepe.
Milady I-II asyrlar

DINI YNANÇ

Kuşan döwleti emele gelende Baktriýanyň, Sogdiýananyň esasy ilaty zoroastrizm dinindedi. Kuşan patyşalygynyň düzümine Hindistanyň demirgazyk bölegi goşup alnandan soň häzirki Özbekistanyň günorta çäkleri bilen ýakyn gatnaşyklaryň ýola goýulmagy bilen Kuşan döwletiniň çäğine budda dini girip başlady.

Surhan oazisindeki **Köne Termiz, Aýrytam we Dalwarzindepe** uly buddizm ybadathanalary bolupdyr. Edil şu oazis arkaly budda Orta Aziýanyň ähli ýerine ýaýrap başlady. Buddizm dini zoroastrizm bilen bile milady VIII asyra çenli Orta Aziýada saklanyp galdy.

BINAGÄRÇILIK WE SUNGAT

Kuşanlar döwründe binagärlik we arhitekturlyk ýokary derejede ösüpdir. Dalwarzindepe we Köne Termiz ýaly şäherler çig kerpiçden gurlan berk goranmak diwarlary bilen gurşalypdy. Goranyş diwarlarynyň arkasynda bolsa hökümdaryň karargähi ýerleşipdir. Şäherleriň özi hünärmentler mähellelerine we ýaşayyş jaýlaryna bölünipdir, Şäherlerde köşk we ybadathanalar gurlupdyr.

Diwar suraty. Dalwarzindepe
ybadathanasy

Kuşan ýaşayyş jaýynyň gazuw işleri

Halçaýandaky Kuşan hökümdarlarynyň köşki, Köne Termiz (**Garadepe, Faýazdepe**) we Dalwarzintepedäki buddizim ybadathanalarynda şol döwrüň diwar şekilleri we heýkeltaraşlygyň ýokary ussatlyk nusgalary öwrenilen. Şazandalar, köşk işgärleri, söweşijileriň teswiri, Budda heýkeli we Aýrytamda tapylan dombyraçy hem-de ud saz guralyny çalýan sazçylaryň suratlary şolara degişlidir.

Haşamçylyk ýokary derejede ösüpdür. Dalwarzindepeden piliň süňkünden ýasalan küşt çöpleri tapylypdyr. Kuşan sungatynda ýerli дәpler, Gadymy Gündogar we Gadymy Gresiýa ellinistik sungat stilleri laýyklaşdyrylypdyr.

Budda kellesiniň suraty.
Dalwarzindepe.
Milady II–III asyrlar

Kempirdepe goranmak diwarlary

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Ýueçjiler Baktriýany haçan basyp alypdyr?
2. Kanişka döwründe Kuşan patyşalygynda nähili özgerişler boldy?
3. Haýsy patyşanyň döwründe hökümdaryň ady ýazylan teňňeler zikgelenip başlandy?
4. Kuşan patyşalygynda nähili dinler ýaýrapdyr?
5. Kuşan döwrüniň ýazuwy, sungaty we dini ynanjy barada aýdyp beriň.

42 §. Beýik ýüpek ýoly

ÝÜPEK ÝOLUNYŇ EMELE GELMEGI WE ŞAHALARY

Ýüpek gurçugynyň piles

Hytaýda ýasalan günbatar ülke söwdagäriniň heýkeljigi

XVI asyra çenli Gündogar we Günbataryň arasyndaky medeni gatnaşyklar we söwda gatnaşyklarynyň ösmeginde gadymy dünýäde meşhur bolan **Beýik ýüpek ýoly** möhüm orun tutupdy. Bu ýol **mil. öň. II asyrda** emele gelipdir. Bu ýola «Ýüpek ýoly» diýen ady **1877-nji ýylda** nemes geografy **F. Rihtgofen** tarapyndan berilipdir. Beýik ýüpek ýoly şekillenmezinden öň Orta Aziýanyň we Gadymy Gündogaryň çäklerinde söwda we medeni alyş-çalyş üçin peýdalanylýan dürli gadymy ýollar bolupdyr. Ýüpek ýoly söwda we medeni gatnaşyklary ýene-de ösdürmäge hyzmat etdi.

Beýik ýüpek ýolnuň uzynlygy **12 müň kilometr** bolupdyr. Ol Sary deňziň kenaryndan başlanyp, Orta Ýer deňziniň kenarlaryna çenli barypdyr. Bu ýolda gadymy şäherler ýerleşipdir.

Sogdianadan Hytaýa ýün matalar, halylar, şaý-sep önümleri we gymmatbaha daşlar; Baktriýadan düýeler, Ferganadan tohum atlary, Badahşandan lagyl-göwher alyp barylypdyr; Hindistandan Orta Aziýa welaýatlaryna pagtadan taýýarlanan matalar we çigit ýüklenen kerwenler gelipdir; Hytaýdan tüwi getirilipdir; Orta Aziýadan Hytaýa üzüm, hoz, nar we beýleki daýhançylyk önümleri ýetirilip berlipdir.

Beýik ýüpek ýoly

BEYİK YÜPEK YOLY ÇJAN SZYAN TESWIRINDE

Hytaý imperatory **U-Di** Hytaýyň demirgazyk bölegini weýran eden göçme hun taýpalaryna garşy göreşde soýuzdaş we howandar tapmak üçin ilçi **Çjan Szýany** iberýär. İlçi hunlaryň eline ýesir düşýär we on ýyl tus-sagda bolýar. Ol ýesirlikden gaçyp, Merkezi Týanşan daglary arkaly Yssykköle çykýar. Naryn derýasynyň kenaryndan Fergana jülgesine gelýär. Bu ýerde ençeme şäherleri görüp haýran galýar. Şu şäherleriň Fergana döwletine degişlidigini bilýär.

Çjan Szýan Alaý jülgesinden geçip watanyna gaýdýar. İlçi Hytaý imperatoryna gören-eşidenlerini aýdyp berýär. Ol Hytaýa Fergana atlaryndan birini we bedde tohumyny alyp gelipdi. Bu aty hytaýlylar «asman» diýip atlandyrypdyrlar. Imperator U-Di öz köşgüniň golaýyna bedde ekdirýär. Soňra ol Hytaýyň bütin demirgazyk bölegine ekilýän boldy.

Çjan Szýanyň ýörän ýoly boýunça Hytaý döwletini Merkezi we Günbatar Aziýa bilen baglanyşdyrýan dünýä ähmiýetine eýe Beýik yüpek ýoly diýip atlandyrylan kerwen ýoly geçýän boldy.

**Beýik
yüpek ýoly
mil. öň. II –
milady HVI
asyra çenli**

Beýik yüpek
ýoly,
1877-nji ýyl
F. Rihtgofen

Hytaý ilçisi
Çjan Szýan

Özara medeni
we söwda
gatnaşyklary

Hytaý, Orta
Aziýa, Eýran,
Alynky Aziýa

Beýik yüpek ýoly boýunça barýan söwdagär

Söwda kerweni

BEYİK YÜPEK YOLUNYŇ ÄHMIYETI

Beýik ýüpek ýolunyň taryhy Gündogar we Gündogar halklarynyň arasyndaky medeni we söwda gatnaşyklaryny ýene-de giňeltmäge hyzmat etdi. Bu özara hyzmatdaşlygy we medeniýetleri baýlaşdyrylmagynyň taryhy bolup, parahatçylyk we ösüşiň esasy düzüpdur.

Orta Aziýa bu ýoluň esasy ugurlaryny kesip geçýän merkezinde ýerleşýär. Bu ýere dürli döwletlerden söwdagärler, hünärmentler, alymlar we sungat işgärleri gelýärdiler.

Nefrit

Pikir ediň

Beýik ýüpek ýoly Orta Aziýanyň medeniýetiniň ösüşine nähili täsir edipdir?

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Dünýäniň ençeme ýurtlaryny baglap durýan kerwen ýollary şahasyny birinji bolup kim «Ýüpek ýoly» diýip atlandyrypdyr?
2. Beýik Ýüpek ýolunyň uzynlygy näçe?
3. Söwdagärler Beýik ýüpek ýoly boýunça haýsy döwletlerden nämeleri getiripdirler?
4. Beýik Ýüpek ýoly boýunça syýahat ediň. Uzak ýurtlar we şäherler hakynda gysgaça hekaýa düzüň.

V BÖLÜM

GADYMY RIM

43 §. Gadymy Italiya we onuñ ilaty

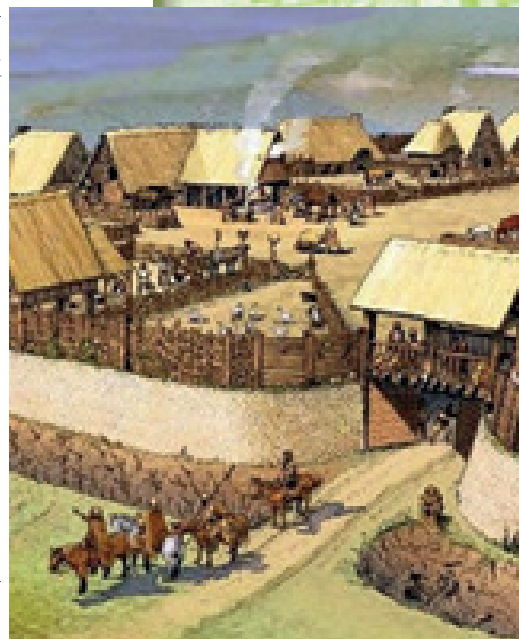
TEBIGY ŞERTI WE GADYMY ILATY

Klimaty maýyl **Apennin** ýarymadasyny doly eýelän Italiya topragynda gurakçylyk hem, gaty sowuk hem bolmazdy. Azyk önümleriniň bollugy we topragyň hasyldarlygy sebäpli köp asyrlaryň dowamynda gadymy Italiya ilatynyň esasy käri daýhançylyk we çarwaçylyk bolupdyr. Gadym zamanlardan başlap Apennin ýarymadasynda dürli taýpalar ýaşap gelipdir.

«Italiya» sözi «**öküzleriň döwleti**» manysyny aňladýar. Italiýanyň kenarlarynda koloniýalary esaslandyran grekler bu döwletde sygyrlary otlatmak üçin ajaýyp otluklary tapypdyrlar.

Apennin ýarymadasyndaky iň uly derýa **Po** derýasydyr. Ýarymadanyň taýpalaryna **italikler** diýip atlandyrypdyrlar. Italiýanyň demirgazyk-günbatar böleginde **etrusklar** ýaşapdyr. Olaryň esasy käri daýhançylyk bolupdyr.

Mil. öň. VIII asyrda etrusklar Italiýada 12 sany şäher-döwlet düzýärler. Etrusklar Gündogar döwletleri bilen erkin söwda-satyk etmek üçin grek koloniýalary bilen göreşe başlaýarlar. Afrikanyň demirgazyk kenarynda ýerleşen Finikiya koloniýasy – **Karfagen** şäher-döwleti hem olara goşulýar. Ilki karfagenliler we etrusklar ýeniş gazanýar, emma köp wagt geçmän grek goşuny olary gury ýerde we deňizde derbi-dagyn edýär.

Gadymy italikleriň menzilgähleri we zähmet prosesiniň görnüşi

Gadymy Italiya

RIMIŇ ESASLANDYRYLMAGY

Rim šäheri Tigr derýasynyň boýundaky daýhançylyk menzilgählerinden başlanypdyr. **Tigriň** boýunda ýerleşen kiçi menzilgähler birleşip, uly šähere öwrülýär. Rimiň ýedi depelikde ýerleşmegi harby taýdan örän hem amatly bolupdyr. Derýa we batgalyk latynlary goňşy taýpalaryň hüjümlerinden goraýardy.

Rowaýatlara görä, Rim šäherini mil. öň. 753-nji ýylda aga-ini Romul we Rem esaslandyrypdyr. Dünýä gelenlerinden soň çagalary sebede salyp, Tigr derýasynyň boýunda taşlap gidýärler. Derýanyň boýunda olary ene möjek tapyp emdirýär we bakýar. Soňra aga-inileri bir çopan tapýar we terbiýeleýär. Kämillik ýaşyna ýetenlerinde bolsa olar Tigr derýasynyň boýunda šäher gurnmagy karar edýärler.

Bu günki günde rowaýatda aýdylyşy ýaly, ekizleri emdiren ene möjek Rimiň timsaly hasaplanýar.

Rim uly šähere öwrüldi. **Kapitoliy** depeliginde duşmanlardan goranmak üçin uly gala gurulýar.

Rem we Romuly tapyp alan ene möjegiň teswiri

Tarkwininiň şäherden kowulmagy

Gadymy Rim

«Owlajyklar ýurdy»,
italikler,
etrusklar

Mil. öň.
753-nji ýylda
Rimiň
düýbünüň
tutulmagy,
Romul we
Rem

Mil. öň.
509-njy ýyl
Rim
respublikasy

GADYMY RIMDE DOLANDYRYŞ

Öň rimliler öz hökümdarlaryny saýlaýardylar. Hökümdar hem harby baştutan, hem kazy hem ruhany bolupdyr. **Buýsançly Tarkwiniý** lakamly adam döwlete saýlap goýlan hökümdary öldürip, häkimiýeti eýeleýär.

Mundan gazaba münen ilat gozgalaň görterip, Tarkwinini şäherden kowýarlar. Şäher ilaty bütün häkimiýetiň bir adamyň elinde jemlenmegine ýol bermeýän dolandyryş şekline geçmegi karar edýärler. **Mil. öň. 509-njy ýylda** patyşa häkimiýetiniň agdarylmagy **Rim respublikasyny** esasyny tutýar.

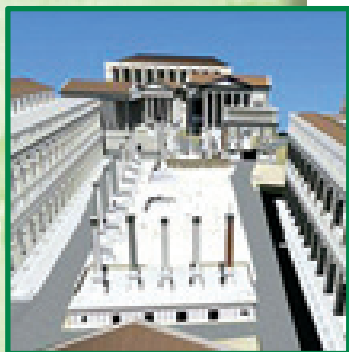
Etrusklaryň galkany

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Kartadan Italiýanyň çäginini görkeziň we onuň geografik aýratynlyklaryny aýdyp beriň.
2. Italiýanyň ilaty nähili atlandyrylypdyr?
3. Näme üçin ene möjek Rimiň timsaly hasaplanýar? Rim şäheri nähili emele gelendigini aýdyp beriň.

44§. Rim respublikasy

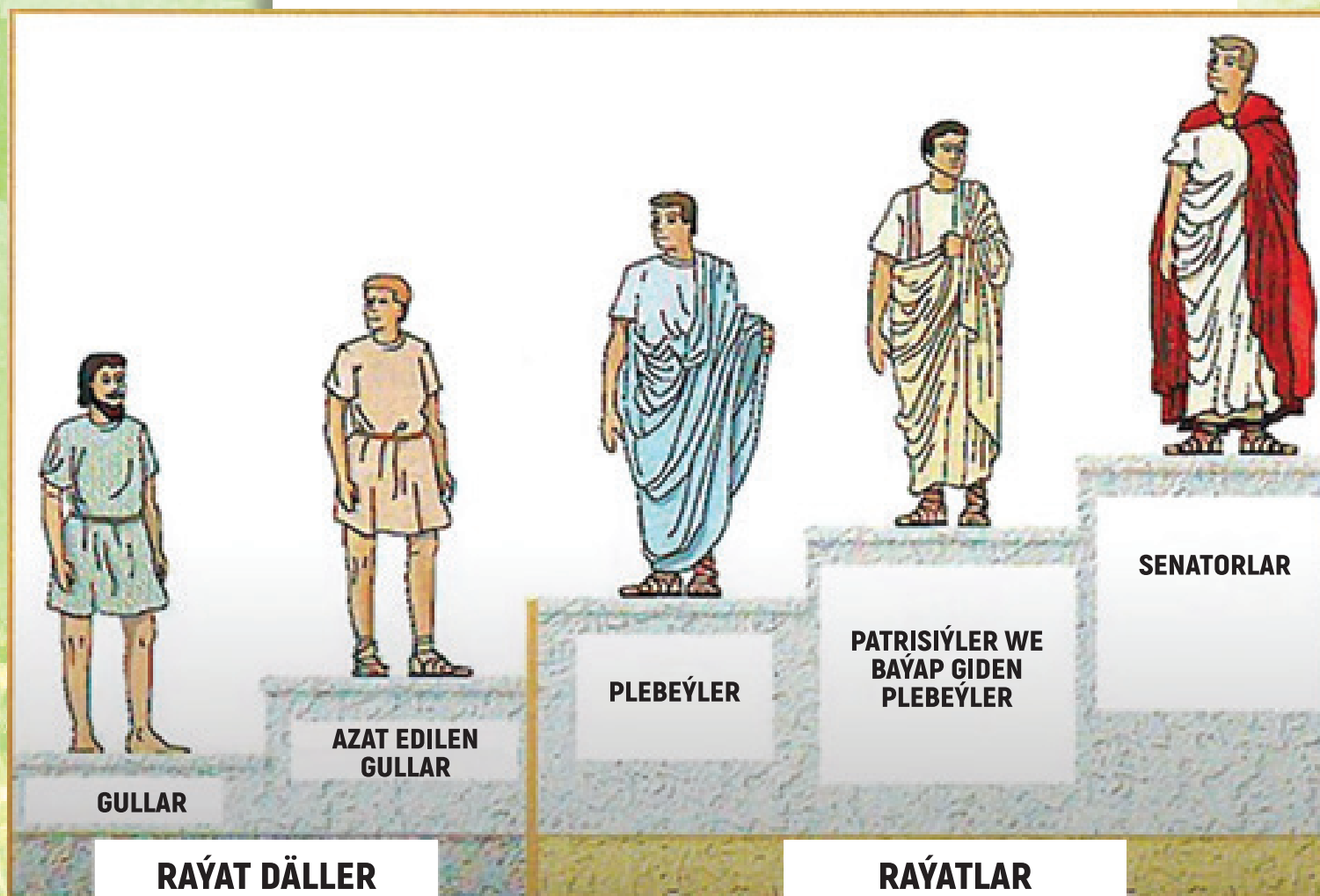
RESPUBLIKANY DOLANDYRMAK

Gadymy Rim
merkezi.
Dikeldilen

Rim hokumdarlary mohum meseleleri chozmek uchun **Halk mejlisini** chagrypdyrlar. Halk mejlisi uruş yglan edyardi, yarasyk shertnamasyny baglanyşyardy, kanunlary tassyklaýardy we ýatyrýardy, ahli mohum wezipeli şahslary belleýardi. Bu mejlisiň kararyny Senat tassyklaýardy. Latynçadan terjime edende «senat» sözi «aksakgallar geňesi» diýen manyny aňladýar. Rimiň düyp ilatyna **patrisiýler**, Rime göçüp gelen adamlar we olaryň nesillerine **plebeýler** diýip atlandyrylypdyr. Rimi dolandyrmakda diňe patrisiýler gatnaşypdyr.

Mil. ön. VI asyryň ahyryndan Rim döwleti **respublika** diýip aýdylyp başlapdyr. Latynçadan terjime edende «respublika» sözi «halk işi, umumy iş» diýen manylary aňladýar (*res* – «iş», *publika* – «halk»). Halk mejlisi patrisiýlerden iki

Gadymy Rimde sosial gatlaklar

adamy bir ýyl möhlete häkim edip saýlapdyr. Olara **konsul-lar** diýip atlandyrylan.

Gurply adamlar dürli ýollar bilen saýlawçylary öz taryna çekmäge hereket edipdir: mugt naharlanma gurapdyrlar, sowgatlar paýlapdyrlar we şuna meňzeş işleri amala aşyrypdyrlar.

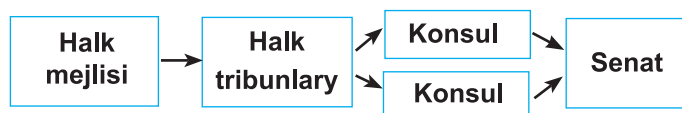
Saýlaw günü konsullyga öz kandidatyny goýan gurply gul eýeleri «**kandida**» diýip atlandyrylan ak ýüpek lybas geýipdirler. Häzirki «kandidat», ýagny nähilidir wezipäni eýelemäge çalyşýan dalaşgär şahs manysyny aňladýan söz hem «kandida»dan gelip çykypdyr. Ak reňk dalaşgäriň wyždany hem onuň lybasy ýaly gubarsyz we päkize bolmalydygyny aňladypdyr.

Gadymy Rimde
Senatyň mejlisi

Pikir ediň

Siziň pikiriňize görä, näme üçin Rim respublika diýlip atlandyrylyp başlapdyr?

Rim respublikasynyň dolandyrylyşy

Saýlaw hadysasy

Konsullar

Senat döwletde uly häkimiýite eýe bolupdyr. Hiç bir kanun hem Senatda ara alyp maslahatlaşmazdan, halk mejlisi tarapyndan kabul edilmeýärdi. Esasy wezipeli şahslar – konsullar bolsa gönüden-göni döwleti dolandyrýardylar. Gadymda iň tejribeli we hormatly adamlar senatda orun eýeleýän bolsa, wagtyň geçmegi bilen konsullar hiç bir saýlowsyz Senatda orun eýeläp bilýän we onuň ömürbaky agzasyna – **senatora** öwrülýän ýagdaýy gazanypdyrlar.

Uruş başlanan ýagdaýda ýada halk gozgalaňy bolanda **diktator** we onuň orunbasary arly goşunlaryň başlygy edip bellenýärdi. Diktator çäklendirilmedik häkimiýete eýe bolupdyr. Emma ol häkimiýetde alty aýdan köp saklanyp bilmeýärdi.

Her bir konsuly 12 adamdan ybarat hormatly garawul – **liktorlar** gorap gezýärdi. Konsul jenaýatçylary jezalandyrmak mümkinçiligine eýeligi alamaty hökmünde liktorlaryň eginlerine arasyna paltajyk daňylan çeyýe ýüp daňyny dakyp ýöräpdirler.

Konsullar iki sany bolup, olar möhüm meseleleri çözende bir-birleri bilen maslahatlaşmaly bolupdyrlar. Konsullar ýylyň dowamynda Rim respublikasyny dolandyryp, rimlileri sud edýärdiler. Harby döwürlerde bolsa olar goşunlara serkerdelik edipdirler. Her ýylda olar Halk mejlisine hasabat beripdirler. Rim respublikasynda **halk tribuny** wezipesi hem döredildi. Halk tribunlary garyp rimlileriň bähbitlerini goraýardy. Olar mejlislerde ähli raýatlaryň deň we gizlin sesi bilen saýlanýardy. Halk tribuny «weto» («gadagan edýärin») sözünü aýtmagy mümkin bolan, şeýle ýagdaýda kanun kabul edilmeýärdi.

Liktörler konsuly gorap barýar

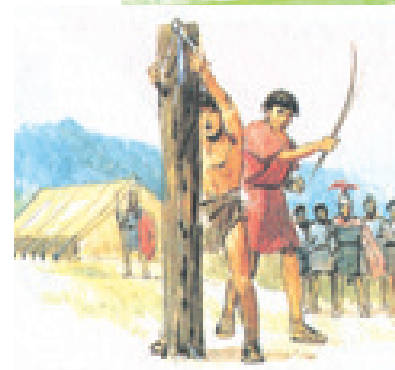

«12 JEDWEL KANUNLARY»

Gadymy Rimiň kanunçylygy dil üsti kanunlara esaslanýardy. Sud mejlislerinde gatnaşýan patrisiýler köplenç adalatsyz kararlary çykarýardy. Plebeýleriň talabyna görä, kanunlaryň ýazma toplumyny döretmek üçin Senat on sany patrisiýdan ybarat komissiýa düzmäge mejbur bolupdyr. Kanunlar düzüldigine garamazdan, patrisiýler öz wezipelerinden peýdalanmagyny dowam edipdirler.

Şonda esasan plebeýlerden ybarat bolan Rim goşunlary pitne turuzýarlar. Olar Rimiň töweregindäki Mukaddes daga gidýärler we öz kanunlaryna eýe bolan täze şäher dörederis, diýip duýdurýarlar. Şeýdip, 12 sany mis liste oýup ýazylan kanunlary hemme görer ýaly Rimiň merkezi meýdany – foruma ýerleşdirdirler.

Bu kanunlar hususy eýeçiligi eldegrilmesiz diýip yglan etdi, emma olar esasan plebeýler we patrisiýler deňsizligini kanunlaşdyrypdyr. Diňe **mil. öň. III asyr** başlaryna gelip Rimiň ähli raýatlary kimligine seretmezden kanunyň önünde deň diýip hasaplanýan kanunlar kabul edilen.

Kanuny bozany jezalamak

Rimiň raýatlary «12 jedwel kanunlary»ny öwrenýärler

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Rimde respublika dolandyryşy nähili amala aşyrylypdyr?
2. «Respublika» sözi nähili manyny aňladýar?
3. Diktator kim? Haýsy ýagdaýlarda ol Rimiň hökümdaryna öwrülýär?
4. Rim kanunçylygy hakynda aýdyp beriň. Onuň özboluşlylygy nämede?

Gadymy diwara
işlenen surat
Pompeý

45 §. Rim respublikasynda durmuş

ŞÄHERLERDÄKI DURMUŞ

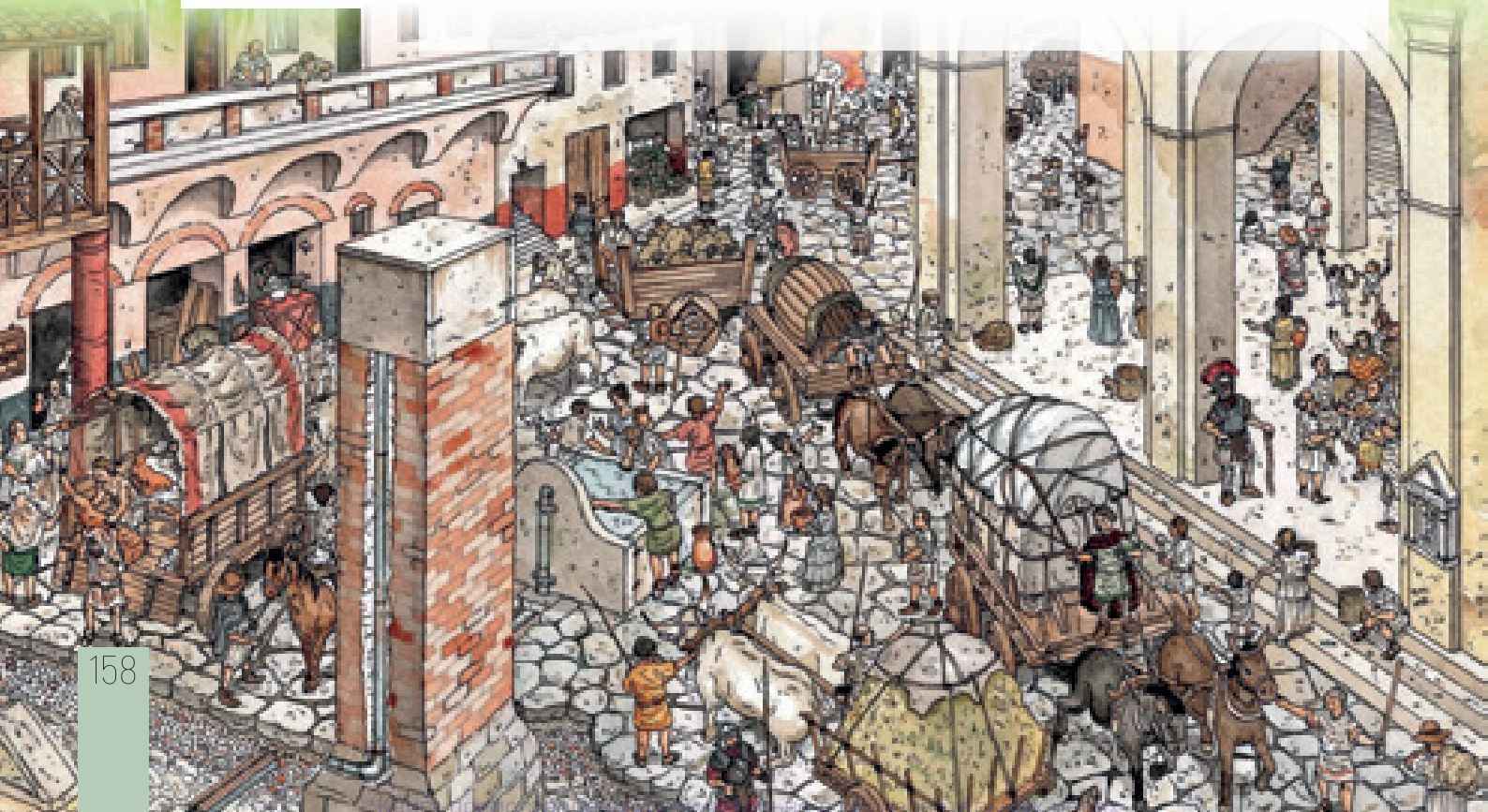
Döwletin çägi giñeldigi saýyn şaherler hem giñelipdir. Rimiñ şaherleri öñünden pugta işlenen plan esasynda gurlupdyr. Şaherlerde ençeme owadan jemgyýetçilik we ýaşayş jaý binalary, ybadathanalar, hammamlar, söwda hatarlary we dermanhanalar bolupdyr.

Köp adamlaryñ iki-üç gatly jaýlary bolupdyr. Gurply adamlar bolsa özlerine mahabatly öýleri gurýardylar. Şeýle öýlerde merkezi ýyladyş ulgamy bolupdyr: pollar ýyladylypdyr, turbalar arkaly öylere suw getirilipdir. Öý **mozaikalar** – çüýşe ýa-da daş böleklerinden işlenen suratlar bilen bezelipdir. Gowy bezelen öý-jaýlar – willalaryñ diwarlaryny **freskalar** – çig suwaga işlenen suratlar bezeyärdi. Her bir şaheriñ merkezindäki **forum**da bazar meýdany, halk mejlisleri üçin jaý we merkezi ybadathana bolupdyr. Suw şahere bir näçe gatly köprü meñzeş **akweduk** arkaly akyp gelipdir.

Rimiñ bazarlarynda uly haryt bolan gullara talap köpdi. Her bir şaheriñ gullary söwda çykarýan bazarlary bolupdyr.

Adamlaryñ geýýän lybaslary olaryñ jemgyýetdäki ýagdaýyny görkezipdir. Meselem, oğlanlar 14 ýaşyna dolýança gülgün ýol-ýol **toga** geýipdirler. 14 ýaş dolanlarynda

Gadymy Rim
köçesi

olar kāmīllīk ýaşyna ýeten şahs hasaplanýardy we ap-ak taga geýip başlapdyrlar. Edil şunuň ýaly ýüpek togany senatorlar hem geýipdirler. Rimli aýallar dürli reňkdäki köýnekleri geýip, kellesine we eginlerine ýaglyk ýapypdyrlar.

GADYMY RIMLILERIŇ YNANÇLARY

Gündelik durmuşda rimliler öz hudaýlaryna medet we howandarlyk islāp ýüzlenýärdiler. Olar üçin mahabatly ybadathanalar gurupdyrlar. Rimlileriň dini grekleriň dini ynançlaryny ýadyňa salýardy. Möhüm işi başlamazdan öň rimliler bu işde kömek bermegi üçin hudaýlara gurbanlyklar bagyşlapdyrlar.

Dürli hudaýlar durmuşyň dürli taraplaryny dolandyrýardy. Meselem, rimliler söweşde şowsuzlyga duçar bolaýsalar, diýmek, haýsydyr iş bilen uruş hudaýy **Marsyň** gaharyny getirdik, diýen hyýala barypdyrlar.

Rimliler baş hudaýy, asman, gök gürrüldisi we ýyl-dyrym patyşasy **Ýupiter** Rim döwletiniň howandary hasaplanypdyr. Rimliler deňiz, aw, söwda-satyk, ot we demirçilik, bahar we söýgi, adalat we takdyr hudaýlaryna ynanyapdyrlar.

Ýupiter — gök gürrüldisiniň we ýyl-dyrym hudaýy

Neptun — deňiz hudaýy

Mars — uruş hudaýy

Westa — jaýyň ojagynyň howandary

Diana — aw hudaýy

Wulkan — ot we demirçilik hudaýy

Merkuriý — söwda-satyk hudaýy

Rimlileriň hudaýlary

Ýupiter

Neptun

Mars

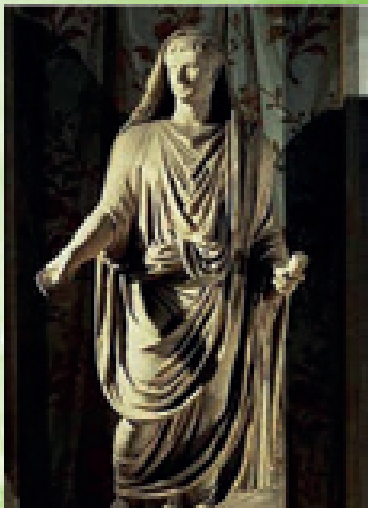
Diana

Wulkan

Westa

Merkuriý

Gadymy rimlileriň hudaýlary

Beýik pontifik

Pikir ediň

Gadymy rimlileriň dini Grekleriň dininden nämesi bilen tapawutlanypdyr?

DINI DESSURLAR

Dini dessurlar berk kesgitlenen kadalar boýunça geçirilipdir. Dessurlaryň geçirilmeginiň üstünden **ruhanylar– pontifikler – Rim ruhanylary** gözegçilik edipdir. Olar baýramlaryň kalendaryny, dessurlaryň, dabaralaryň tertibini düzýärdiler. 5 adamdan 15 adama çenli ruhanylar jemlenen pontifikler toparyna beýik pontifik ýolbaşçylyk edipdir. Beýik pontifik hudaýlar bilen maslahatlaşyp, üzül-kesil netije berýär diýip hasaplapdyrlar.

Rimliler ähli möhüm işleri pal açmakdan başlapdyrlar. Pal açmak **münejjim – awgurlaryň** kömeginde amala aşyrylypdyr. Awgurlar guşlaryň perwazyna, gök gürrüldisine, ýyldyryma, mukaddes guşlara sepilen dänelere, şöhlelenmä we beýlekilere garap pal açýardylar, alamatlar göwnejaý bolmasa, işler mälim möhlete gijikdirilipdir.

Maşgala ojagynyň hudaýy **Westa** ybadathanasynda mukaddes ot saklanypdyr. Ot ýanyp durmak bilen, ýaşayyş bar diýip hasaplapdyrlar.

Uruş hudaýyna bagyşlanan dessur

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Rim şäherleri we olaryň ilatynyň ýaşayşy hakynda aýdyp beriň.
2. Rimlileriň lybaslary nämesi bilen tapawutlanýar?
3. Rimde dini dessurlar nähili geçirilipdir?
4. Awgurlar näme bilen meşgullanypdyrlar?

46 §. Gullar we gladiatorlar

RIMDE GULÇULYK

Rimdäki ýaly örän köp mukdardaky gullar Gadymy Müsürde hem, gadymy Gresiyada hem bolmandyr. Ýörüşlerde gazanylan üstünlikler netijesinde Rimde gullaryň sany örän köpelig gitdi. Müsürde hem, Gresiyada hem gullaryň sany Rimdäki ýaly köpdi.

Erkin rimlilerniň pikirine görä gul bütünleý gul eýesiniň ygtyýarynda bolan bir zat ýalydy. Gullaryň gadyry bolmandyr, sebäbi olaryň bahasy gaty arzandy.

Rim döwletindäki gullarda zähmetden bähbitlilik duýgusy umuman bolmandyr. Olara hak berilmeýärdi. Şonuň üçin gullar mümkin boldugyça kemräk we erbeträk işleýärdiler. Dura-bara gul zähmetiniň öndürjiligi kemelipdir.

Gullaryň zähmeti gul eýeleri üçin peýdaly dälidigi mälim bolýar. Köp gul eýeleri gullary ýeriň kärendeçilerine

Zähmetden
peýdalanmak

Gullar

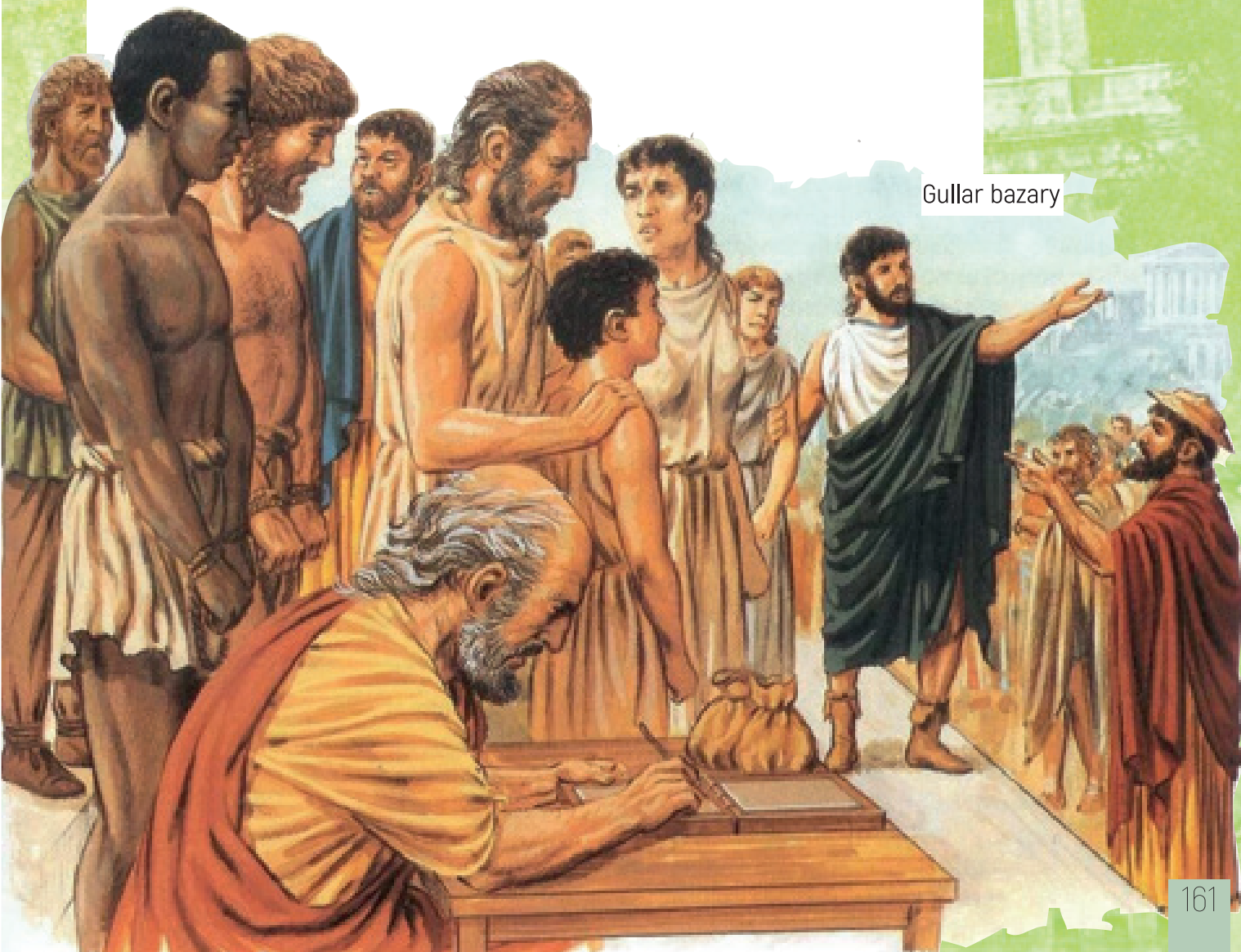
Kolonlar

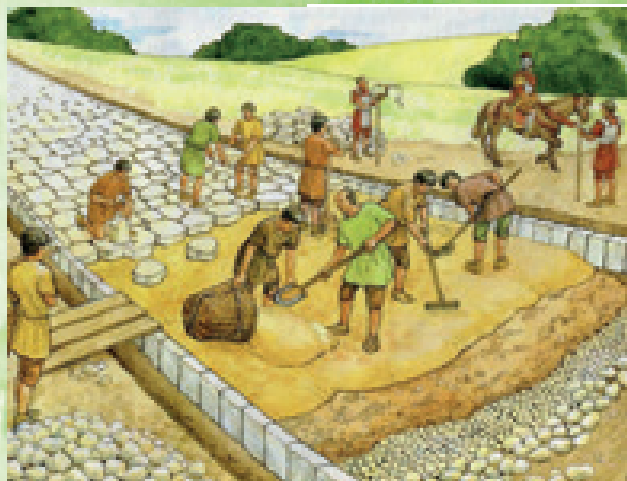
«Külbeli
gullar»

Kiçi ýerleriň
kärendeçileri

Azyk önümleri bilen
özlerini
üpjün eden

Gullar bazary

Gullar ýol
gurluşygynda

öwrüp başlaýarlar. Gullaryň gozgalaňyndan gorkan, hasyldarlygy artdyrmaga ymtylan ýer eýeleri öz ýerlerini kiçi-kiçi emläklere bölüp taşlaýarlar we erkin garyplara kärendä paýlap başlaýarlar. Ana şol ýerlerde kärendeçiler daýhançylyk bilen meşgullanýarlar. Olar ýeri näçe gowy işläp bejerseler, hasylyň sonça köp ulşi özlerine nesip edýärdi.

Maýda ýer kärendeçileri **kolonlar** diýip atlandyrylypdyr. Ýerden peýdalanandyklary üçin olar ýer eýesine özleriniň ýetişdiren önümleri bilen töleýärdiler.

Dura-bara doly tabyn gullaryň sany kemeldi. Käbir ýer eýeleri gullara kiçi ýerleri özbaşdak ýöretmäge rugsat berdi. Olaryň öz zähmet gurallary, tohumlary bardy, maşgalasy bilen bile ýaşaýardy, Beýle gullara «**külbeli gullar**», ýagny öý-jaýly gullar diýip atlandyrypdyrlar. Olar hem ýerden peýdalanandyklary üçin hak töleýärdiler emma özleriniň ykbaly hojaýynlarynyň elinde bolupdyr.

Gullar we kolonlar Rim döwletiniň in ezilen ilaty bolup galyberdi we olar bilelikde gul eýelerine garşy göreşe başlady.

Gullaryň zähmeti

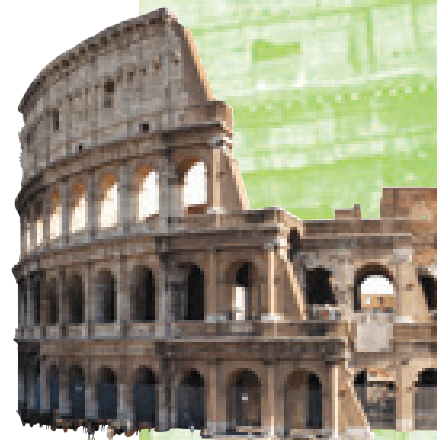
GLADIATORLARYŇ SÖWEŞLERI

Rimlilerin söýýän tomaşalaryndan biri gladiatorlar söweşi bolupdyr. Gladiatorlaryň köpçüligi gullar ýa-da jenaýatçylardy. Olara mahsus ýapyk mekdeplerde tälim berýärdiler, soňra bir-birleri bilen söweşmäge, tomaşaçylaryň göwnüni götermäge mejbur edýärdiler.

Her bir gladiatoryň aldym-berdimli söweşi tomaşaçylaryň isleglerine baglydy. Söweşiň soňunda tomaşaçylar ýeňilen gladiatoryň diri galjak-galmajagyny çözüärdiler. Eger tomaşaçylaryň köpçüligi sag eliniň süýem barmagyny ýokary galdyrsa – ýeňilen gladiator diri galypdyr, tersine, pese garatsa – ol tomaşaçylaryň gözünüň önünde öldürilipdir. Söweşler uly daş stadionlarda – amfiteatrlarda geçirilerdi. 50 mün tomaşaçy sygýan Kolizeý in uly amfiteatr bolupdyr.

Käte gladiatorlar uly-uly toparlara bölünip söweşipdirler, şonda sahna şöweş meýdanyna meňzäp gidýärdi: öldürilen, ýaralanan we jan berýän gladiatorlar her tarapda agyp ýatýardy. Has-da gyzykly bolmagy üçin gladiatorlaryň söweşleri güýji deň bäsdeşleriň arasynda geçirilipdir. Birinde diňe gylyç we galkan bolsa, başgasynda tor we çeňnek (uçly naýza) bolupdyr.

Tor we çeňnek bilen ýaraglanan gladiator özüni hiç zat bilen gorap bilmese-de, ol bäsdeşini tor bilen dolap taşlamaly we çeňnek bilen öldürmegi mümkindi. Gladiatorlar ýabany arslanlar, gaplaňlar, gazaply öküzler bilen hem söweşler geçiripdirler.

Kolizeý

Gladiatorlar söweşi

SPARTAK GOZGALAŇY

Mil. öň. 74-nji ýylda başlanan **Spartagyň** ýolbaşçylygyndaky gullar gozgalaňy gadymy dünýäde in köpçülikleýin we guramaçylykly gozgalaňlardan biri bolupdyr.

Rim armiýasynda gulluk etmekden boýun towlanlygy üçin **Kapuýa** şäherindäki gladiatorlyk mekdebine satyp goýberilen frakiýaly gul – Spartak gullary gozgalaň götermäge ündeýär. Emma kimdir bu hakda rimlilere habar berýär. Şonda Spartak we onuň 200-e golaý tarapdarlary garawullara hüjüm edýärler we gladiatorlar mekdebinden gaçyp gidýärler. Şäherde gizlenmäge mümkinçilik bolmanlygy sebäpli olar **Wezuwiý** dagyndaky gaýa çykyp ýerleşýärler. Ýuwaş-ýuwaşdan başga gullar hem olara goşulyp başlaýar we gozgalaň turzanlaryň hatary barha giňelýär.

Gozgalaň göteren gullary derbi-dagyn etmäge goýberilen üç mün adamlyk goşun Wezuwiý dagynyň ýakynynda harby lager dikýär.

Gabaw başlandy. Spartak garaşylmadyk we aýgytly plany amala aşyrýar. Gullar üzüm şahalaryndan üzeňni dokap, görünmeýän tarapdan depeden aşak düşýärler. Rimliler toparlarynyň yzyndan zarba beren Spartak olary derbi-dagyn edýär.

Spartaga garşy tejribeli serkerde Mark Krass baştutanlygynda köp mün sanly goşun iberilýär. Mil. öň. 71-nji ýylyň baharynda bolup geçen aýgytly söweşde Spartagyň goşuny ýeňilýär we onuň özi bolsa heläk bolýar, 6 münden gowrak ýesir Rim-Kapuýa aralygyndaky ýoluň ýakalaryndaky haçlara kakylýar.

Spartak

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Rimde gullaryň sany kimleriň hasabyna köpelipdir?
2. Rimliler gullara nähili gatnaşykda bolupdyr?
3. Gullar, kolonlar we «külbeli gullar»yň ýagdaýy bir-birinden nähili tapawutlanypdyr?
4. Spartagyň başçylygyndaky gozgalaň hakynda aýdyp beriň.
5. Nähili pikir edýärsiňiz, gozgalaň göteren gullar näme üçin ýeňiş gazanmady?

47 §. Rim respublikasynyň ýykylmagy

SEBÄPLERI

Gullar gozgalaňlary gul eýelerini uly howsala salýar. Gul eýeleriniň önünde güýçli häkimiýet bolan harby diktatura ornatmak zerurlygy baradaky mesele çürt – kesik goýlupdy. Senatorlar we az sanly wezipeli şahslar uly döwleti dolandyrmagy kân bir üpjün edip bilmeýärler.

Mil. öň. I asyrda yzygiderli hakyna tutma goşunlara daýanýan harby başlyklar real güýje öwrülýärler. Hakyna tutma esgerleri Rimiň harby güýji we döwletiň güýçlenmegi däl-de, diňe olja gyzyklandyrýardy. Hakynatutma esgerler üçin kimler bilen söweşmek ýa-da kimleri talamagyň tapawudy bolmandyr.

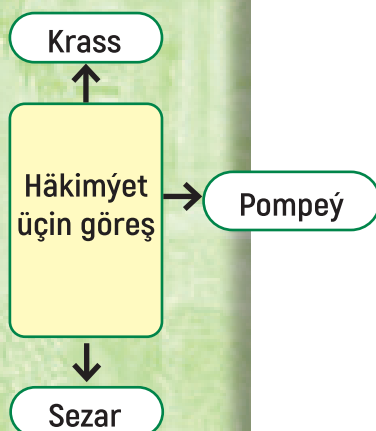
Rim bürgüdi Rim hökümdarlarynyň simwoly hasaplanylýdyr

Rim esgerleri

Ўлиў Сesar

Ўлиў Сezарыñ
Rubikon
дерýасындaн

SEZAR ҲАКИМІҲЕТІНІЊ BERKARAR BOLMAGY

Spartak gozgalañy basyp ýatrylyp, derbi-dagyn edilenden soñ Krass we Pompeý häkimiyet üçin köp wagt goraş alyp bardy, emma Rim döwleti üçin alyp barlan uruşlardan birinde Krass heläk boldy. Indi Pompeý üçin Sezar ýeke-täk howply bäsdeşe öwrülipdi.

Ўлиў Сesar mil. öñ. 49-njy ýylda Galliýadaky ýeñişli uruşdan soñ Rime barýan ýoldaky Rubikon derýasyn dan geçmek bilen, ýeke-täk häkimlik üçin aç-açan goraş başlaýar. Sezar şonda şeýle diýipdir: «Bije taşlandy!»

Rimiñ ilatynyñ goldawy aýgytly ähmiýete eýe boldy. Pompeýiñ goşunlary Ispaniýadady. Sezar Rim imperatory we diktatory – çäklendirilmedik häkimiyete eýe hökümdaryna öwrülyär. Sezaryñ arzuw-islegi Rim üçin kanun güýjüne eýedi. Ol hiç bir saýlawlarsyz wezipelere şahslary saýlady, Senata we Halk mejlisine hasabat bermedi.

Bu ýagdaý uzak dowam etmedi. Sezaryñ çäklenmedik häkimiyetinden närazy bolan senatorlar pitne turuzýarlar. olar Sezary öldürmäge we Senaty öñki ýagdaýyna gaýtarmaga äht edýärler. Pitnä Sezaryñ ýakyn dostlaryndan bolan Brut başçylyk etdi. Senatdaky mejlis wagtynda pitneçiler Sezary gurşap aldylar we oña hanjarlar bilen zarba berip başladylar. Sezar şu ýeriñ özünde wepat boldy.

Mil. öñ. 44-nji ýylda Ўлиў Сezaryñ hökümdarlygy tamamlanýar. Ol öldürilenden soñ serkerdeleriñ arasynda goraş başlandy we bu raýatlyk urşunyñ başlanmagyna getirýär.

HÄKIMIYET ÜÇIN GÖREŞİN NETIJELERI

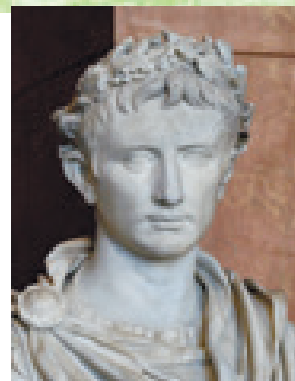
Brut Ilki bilen respublikany gaýtadan dikeltmäge synanyşýar. Emma senatorlar öňki düzgünlere gaýtmak islemeýärdiler. Olaryň köpçüligi öz baýlygyny Sezaryň hökümdarlygy döwründe ele alypdy.

Şol bir wagtda Rimde Sezaryň ýegeni – Oktawian Brut we onuň tarapdarlaryna garşy göreş başlaýar. Demirgazyk Gresiyada Brut goşun toplaý, Rime uly howp salýar. Oktawian Mark Antoniý bilen soýuz düzýär we respublikaçylary derbi-dagyn edýär.

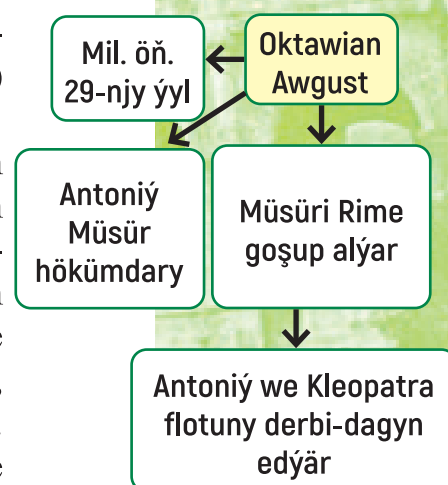
Şondan soň Oktawian Rim döwletiniň Günbatar bölegini, Antoniý bolsa Gündogar bölegini dolandyrmagy öz eline alýar.

Müsüre gelen Antoniý Müsür melikesi Kleopatra öylenýär. Nika sowgady hökmünde Antoniý Kleopatra Rimiň gündogar prowinsiýalaryny (welaýatlary) berýär. Bu Oktawianyň närazylygyna sebäp boldy.

Gresiyanyň kenarlarynda Antoniý we Oktawianyň flotlarynyň arasynda söweş boldy. Söweş güýçlenen bir wagtda Kleopatra we Antoniý Aleksandriýa şäherine gaçyp gidýärler. Armiýa we flot Oktawiana boýun bolýar. Soňky ýyl Oktawian goşunlary bilen Müsüre ýetip gelyär. Antoniý we Kleopatra öz-özünü öldürýär, Müsür bolsa Rim döwletiniň prowinsiýasyna geçýär. Şeýlelikde Oktawian bütün Rim imperiýasynyň ýeke hökümdary bolup galýar.

Oktawian Awgust

Söweşiň gidişi

Rimdäki Traýan sütüni

Mil. öň. 29-njy ýylda Oktawian Senatdan imperator derejesini we Awgust adyny alýar. Ol Rim imperiýasynyň esaslandyryjysyna aýlanyp, birnäçe reformalar geçirýär. Imperator giň gerimli gurluşyk işlerini alyp barýar. Onuň döwründe Rimde ençeme köşkler we ybadathanalar gurlýar.

Oktawian Awgust aradan çykandan soň onuň mirasdüşerleri – **Kaligula we Neronyň** hökümdarlygy döwründe imperiýanyň krizisi başlanýar. Diňe **milady II asyryň** başlarynda Rimiň güýç-gudraty gaýtadan diklendi. Bu asyr Rim imperiýasynyň «**altyn asyry**» diýen at aldy.

Milady 98-nji ýylda Traýan Rim imperatorynyň tag tyny eýeledi. Traýanyň zamanynda Dunaý derýasynyň kenarynda ýaşaýan **daklar bilen** uruşlar alyp barylýdy. Beýikligi 40 metre deň Traýan sütüniniň daşynda teswirlenen daklar bilen uruş görnüşleri şu waka hakynda hekaýa edýär. Bu döwürde Siriýa we Mesopotamiýanyň çäkleri Rim imperiýasynyň düzümine girdi. Traýan Parfiýa patyşalygy bilen bolan uruşda üstünlik gazandy.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Rimde respublikanyň ýykylmagynyň esasy sebäbini aýdyň.
2. Rimde Sezar häkimiýeti nädip berkarar boldy?
3. Ýuliý Sezardan soň Rimde nähili özgerişler body?
4. Ýeketäk häkimlik üçin göreşde näme üçin Oktawian ýeňiş gazandy?

48 §. Gūnbatar Rim imperiýasynyň krizisi we ýykylmagy

IMPERIÝANYŇ KRIZISI

Imperator **Traýan** döwründen soň rimliler uly basybalyjylykly uruşlary alyp baryp bilmändirler. **Milady III asyrda** Rim imperiýasynyň güýji gowşap başlady. Imperatory indi armiýa saýlaýardy, armiýanyň özünde hem dürli tiparlaryň arasynda göreş gidýärdi.

Şol bir wagtda imperiýanyň araçäkleriniň demirgazyk-gūnbatar tarapynda göçüji taýpalar peýda boldy. Rimliler olara «**warwarlar**» diýen lakam beripdir we araçäkde uly armiýa saklap durmaga mejbur bolupdyr.

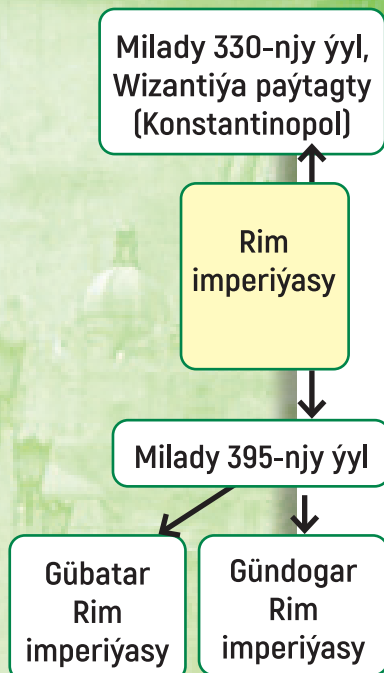
Ilki grekler dilleri özleri üçin düşnükli bolmadyk ähli taýpa we halklara «warwarlar» diýip atlandyrypdyr. Soňra rimliler medeni ösüş taýdan ep-esli pes derejede duran halklara şeýle at beripdir.

Pikir ediň

Näme üçin rimliler döwlet serhetlerinde uly goşun saklap durmaga mejbur bolupdyrlar?

Awgust aýynyň garaňky gijesinde gullar Rimiň 12 derwezesinden birini içinden açdy

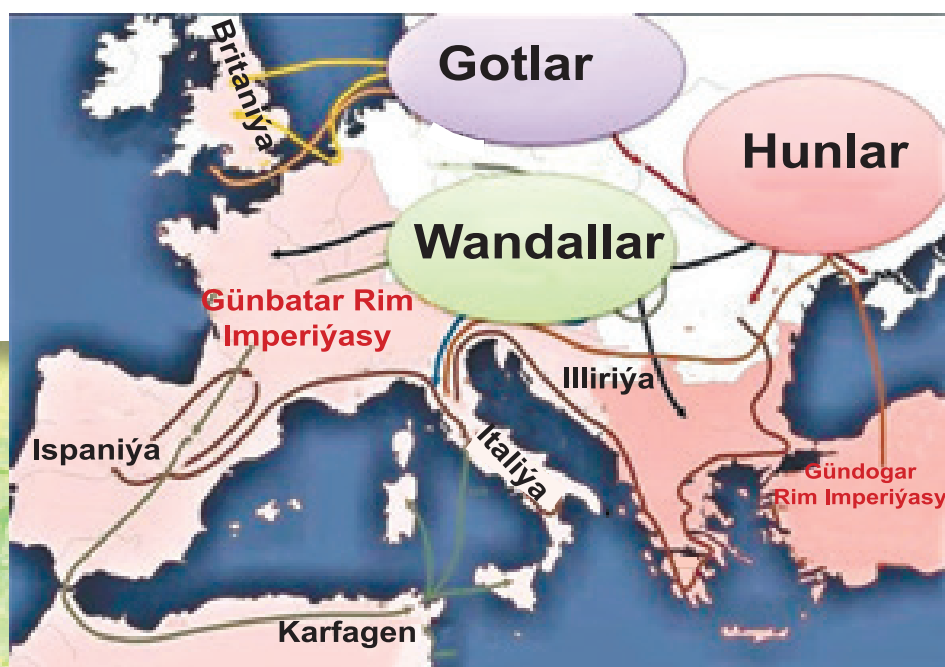
GÜNBATAR WE GÜNDOGAR RIM IMPERIÝALARY

Imperator Konstantin döwründe, milady 330-njy ýyly Bosfor aýlagyndaky Wizantiýa şäheri Rim imperiyasynyň paýtagty diýip yglan edildi. Imperatoryň buýrugy bilen şäherdäki ähli köne binalar ýykyldy we täze şäherler guruldy. Şäher imperatoryň hormatyna Konstantinopol diýip atlandyrylyp başlady.

Ullakan imperiýany Konstantinopoldan durup do-landyrmak kyndy. Imperator Feodosiý ölenden soň mi-lady 395-nji ýylda Rim imperiyasy onuň iki oglunuň arasynda Günbatar we Gündogar bölümlere bölünýär. Günbatar bölegi Italiýa, Günbatar Ýewropa we Demir-gazyk Afrikadaky welaýatlar, Gündogar bölegine bol-sa Balkan ýarymadasy, Kiçi Aziýa we Müsüriň ýer-le-ri giripdir. Gündogar Rim imperiyasynda imperatoryň ýeketäk häkimiýeti saklanyp galypdyr. Günbatar Rim Imperiyasy bolsa aýratyn döwletlere dargap başlady.

GOTLAR RIMDE

Milady 410-njy ýylda Alarih baştutanlygyndaky german taýpalary – **gotlar** Rimi gurşap alýar. Rimliler olar bilen gepleşige başlaýarlar, emma gijesine gullar şähere derwezelerini açyp berýärler, basybalyjylar şä-her kürsöp girýärler. Gotlar heýkelleri ýok edip gym-matly kitaplary ýakyp, Rimi göni üç gün talaýarlar. Ta-lanan Rim şäheri boşap galýar.

Rime warwarlaryň
çozup girmegi

Germanlar sowatsyz bolup, teatrlary, kitaphanalary görmändirler. Rim imperiýasynyň serhedine girenlerinden soň olar Rim ymaratlary, arhitekturasyny, heýkelleriniň gözelligi we beýikligini mynasyp bahalap bilmediler. Bularyň ählisi rehimsizlik bilen ýok edilyärdi. Germanlar kiçi galalaryny gurşaýan diwarlary berkitmek üçin Rim ybadathanalary we kitaphanalarynyň binalaryndan daş-tagtalary goparyp alyp gidýärdiler. Kitaplar, heýkeller we başga sungat eserleri hem ýok edildi.

GÜNBATAR RIM IMPERIÝASYNÝŇ ÝYKYLMAGY

Gotlaryň Rimi eýelemegi imperiýanyň ilatyny howsala saldy. Ýüz ýyllaryň dowamynda Rimliler özleriniň ähli bäsdeşleriniň üstünden ýeňiş gazanypdyrlar, özlerini dünýä hökümdary hasaplapdyrlar. Rimi bolsa «baky şäher» diýip taryplapdyrlar.

Rim ilatynyň köpçüligi Rimiň pese gaçmagy bilen bütün dünýä ýok bolup gitjegine ynanyardy.

Wandallar
Häzirki zaman suraty

Odoakr Rimiň soňky imperatoryny tagtdan agdaryar.
Häzirki zaman suraty

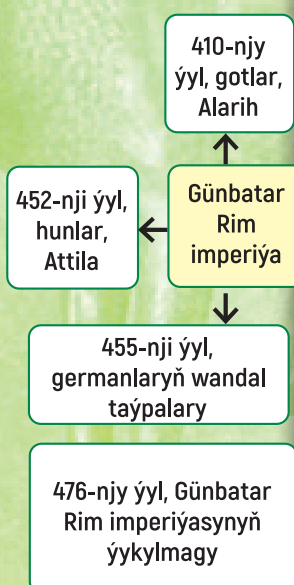
Rim esgeri.
Häzirki zaman
suraty

Alarih hem öldi, emma Rimiñ ondan gazaplyrak duşmany – **Attila** baştutanlygyndaky hun taýpalary 452-nji ýylda peýda boldy. Attila Gündogar Rim imperiýasyna hüjüm gurap başlaýar.

Milady 455-nji ýylda Rime germanlaryň **wandal** taýpalary hüjüm etdi olar iki hepdäniň dowamynda şäheri taladylar. Wandallar özleri bilen alyp gidip bilmeýän hemme zady ýok etdiler.

Milady 476-njy ýylda german taýpalarynyň Rimdäki hakyna tutma goşunynyň serkerdesi **Odoakr** soňky imperator **Romuly** tagtdan agdarýar we imperator derejesi nyşanyny Konstantinopola ugradýar.

Günbatar Rim imperiýasynyň serhedlerini german taýpalary eýeleýär. Şeýdip **milady 476-njy ýylda** Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylmagy we gadymy dünýä taryhynyň gutarýan senesi hökmünde taryha girdi. Şu seneden başlap **orta asyrlar taryhy** başlanýar.

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Rim imperiýasynyň Günbatar we Gündogar imperiýalara bölünmeginiň sebäbi nämede?
2. Rimiñ basyp alynmagy hakynda aýdyp beriň.
3. Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylmagynyň sebäplerini aýdyp beriň.

49–50 §. Gadymy Rim medeniýeti

RIMLILERIN DURMUŞ DEREJESI

Gadymy zamanlarda rimli aristokratlar bolan patrisiýler bir gatly adaty jaýlarda ýaşayardylar, hojalykda gullar hem köp dälidi.

Wagt geçip Rimlilerin durmuşynda ýiti özgerişler bolýar. Gurply adamlar ýaşayan depeliklerde tomaşa baglary we çarbaglar peýda bolupdyr. Bu ýerleriň howasy ençeme sagdyn we täze bolupdyr. Imperatoryň ýakyn adamlary beýik binalara eýelik edýärdiler.

Ýönekeý rimliler depelikleriň arasyndaky tekiz ýerlerde ýaşapdyrlar. Bu ýerlerde köçeler dar bolupdyr.

Rimli imperatorlar paýtagt ilaty üçin «**termalar**» diýip atlandyrylan owadan hammamlar gurdurypdyrlar (Grekçe termos – «yssy» sözi hem şondan gelip çykan). Ujypsyz tölegiň hasabyna her bir rimli termalere düşmek mümkinçiligine eýe bolup, bu ýerde ýüzmek üçin bas-seýnler, sport zallary bardy. Termalaryň ýanynda tälim almak we ylymlar bilen meşgullanmak üçin kitaphana hem bolupdyr.

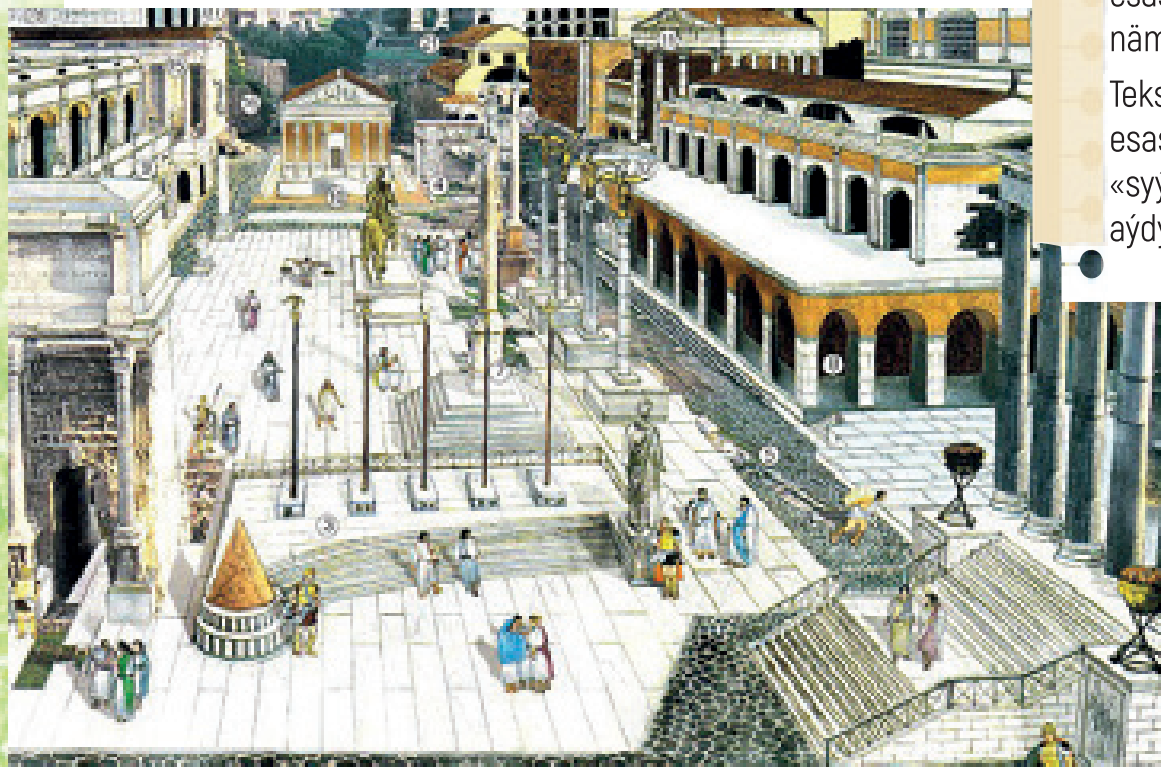

Rim hammamlary – termalar

Pikir ediň

Siziň pikiriňize görä, Rim we häzirki zaman şäherleriniň arasyndaky esasy tapawut nämede?

Tekst we surata esaslanyp, Rimde nähili «syýahat edendigiňizi» aýdyp beriň.

Rim arhitekturasynyň nusgalary

Çagalary mekdepde okatmagyň görnüşleri.
Häzirki zaman suraty

TÄLIM

Garyp rimlileriň perzentleri hojalyk işlerinde atanelerine kömek berýändikleri sebäpli mekdepde okamaýardylar. Gurply maşgalanyň perzentleri bolsa 6 ýaşdan mekdebe gatnapdyr.

Ýazmagy öwrenýän çagalar **stil** diýen metal taýajyk bilen harplary mum örtülen tagtajyklara oýup ýazýardylar.

Okamagy, ýazmagy we hasaplamagy öwrenenden soň köpçülik tälim almagy tamamlýardy. Käbirleri **grammatikada** (orta mekdepde) okuwyny dowam etdiripdir. Olara taryh, geografiýa, geometriýa, saz we astronomiýa okadylýardy.

BINÄGÄRÇILIK WE HEÝKELTARAŞLYK

Rim imperiýasynda gurusyk işleri aýratyn ösüpdir. Amfiteatrlar, sirkler we teatrlar, ybadathanalar, köşkler, **triumf arkalar** we köp etažly jaýlar gurulýar. Şäheri belent diwarlar gurşaýardy. Rim binägärçiligi grek binägärçiliginden ymaratlarynyň owadanlygy we beýikligi bilen tapawutlanan. **Milady I asyrda** Rim iň iri we ilaty köp şäherlere öwrülipdir. Şol wagtlarda hat-da şeýle bir nakyl doredilindir: «Ähli ýollar Rime barýar». Tokaýlar, daglar we batgalyklar arkaly ýollar geçirilipdir. Rimde suw geçirmek ulgamlary – suw turbalarynyň galyndylary saklanyp galypdyr. Turbalar ýapgytlyk esasynda gurlan bolup, dagdaky bulaklardan suwuň özi akyp gelýärdi. Suw turbalaryny jarlardan, derelerden we jülgelerden geçirmek üçin **akweduklar** – kanallaryň üstünden geçirilýän köprüler gurlupdyr.

Ullakan köprüleri bütinleý daşdan gurmak gymmada düşýärdi we gurluşyk uzak dowam edýärdi. Rimliler täze gurluşyk materialy bolan betony oýlap tapypdyrlar. Gatandan soň ol daşdan hem berk bolup galypdyr. Be-

Triumf arkasy

Akweduk

ton ulanmagy Rimlilere tiz we pugta desgalary gurma-ga mümkinçilik edipdir.

Beton açyş edilenden soñ petikler gümmez şeklinde sütünlersiz gurulýan bolupdyr. Rimdäki **Panteon** (Grekçede «ähli hudaýlaryň ybadathanasy» manysyny aňladýar) şu usulda gurlan.

Rimiň iň uly amfiteatry bolan **Kolizeý** geçmişdäki mahabatlylyk nusgasy hökmünde häzire çenli saklanyp galypdyr.

Gadymy Rimde meşhur taryhy eserler döredilipdir. Taryhçy **Tit Liwiý** «Rimiň taryhy»ny ýazypdyr. **Plutarh** grek-rim serkerdeleriniň durmuşy barada kitap ýazyp galdyrypdyr. **Kwint Kursiý Ruf** «Makedoniýaly Aleksandr taryhy» eserini döredipdir. Bu eserler bize çenli ýetip gelipdir.

Gadymy Rim
binägärçilik
nusgalary.
Dikeldilen

HRISTIANLYGYŇ EMELE GELMEGI

Milady I asyryň başlarynda Rim häkimiýeti astyn-da bolan Palestindäki **Wifleyem** şäherinde üýtgeşik çaga – **Isa** dogulandygy hakynda rowaýatlar giň ýaýrap başlapdyr.

Rowaýatlara görä, 30 ýaşynda Isaon iki sany şägirdi bilen Palestina boýunça syýahat edip, Hudaýyň aýatlary barada hekaýa edip berýär we olary amalda görkezýär: ölüleri direldýär, ýaşamakdan umydyny üzen, bejerip bolmaýan näsaglary bejerýär.

Ýerli ruhanylar Isa pygamberi bar dini hakykatlary bozup düşündirmekde günäkärläp, ony ölüm jezasyna höküm edýärler. Rim naýyby **Pontiý Pilat** bu hökümi tassyklaýar.

Isa wepat bolandan soň onuň jesedini şagirtleri **Golgofa** dagyndaky bir gowaga jaylapdyler. Rowaýata görä, üçünji güni **Isa Masih** gaýtadan direlip asmana göterilip gidipdir.

Golgofa dagy

Ilkinji hristianlaryň
ybadathanasynyň
görnüşü

Adamlar Isa pygamberiň gaýtadan dirilip, asma-na göterilmegine we Ýer ýüzüne gaýdyp geljekdigine ynanydyrlar.

Isa Masih hakyndaky rowaýatlar **Ýewange-liýa** (Injil) adyny alan, grekçeden terjime edende bu söz «**hoşhabar**» manysyny aňladýar. Isa pygamberiň taglymatynyň dowamçylary hristianlardyr. Şä-girtlerine **apostollar** (haworiýler) diýip atlandyrylan. Hristianlar toparyna **ýepiskoplar** ýolbaşçylyk edýär. **Milady I asyr** hristianlygyň emele gelen senesi hasap-lanýar.

Rim hökümdarlary hristianlary yzarlaýarlar, ýyrty-jy haýwanlaryň penjesine taşlaýarlar, dürli sütemle-re salýarlar. Bu bolsa adamlaryň närazylygyna sebäp bolýardy.

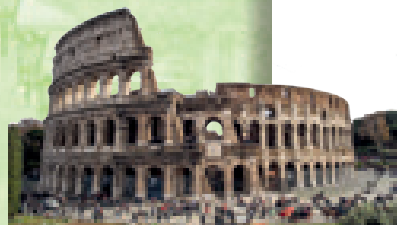
Milady 313-nji ýylda imperator **Konstantin** hris-tianlyk başga dinler bilen deň bir din diýip yglan edi-len perman çykardy. Perman hristianlara ybadathanalar gurmak we aç-açan ybadat etmäge mümkinçilik berdi.

Imperator
Konstantin

SORAGLAR WE ÝUMUŞLAR

1. Gadymy rimliniň adyndan hekaýa düzüň.
2. Rim mekdeplerinde nämeleri okadypdyr?
3. Rim binagärçiliginiň aýratynlygyny aýdyp beriň.
4. Rim taryhynyň görnükli wekilleriniň atlaryny aýdyň.

GOŞMAÇA

TARYHY ADALGALARYŇ SÖZLÜGI

Agora – gadymy Gresiýa şäherlerinde halk ýygnaklary geçirilýän jaýy, merkezi meýdan.

Akweduk – şähere suw gelýän, üstünde ýap bolan beýik köpri.

Altamir – Ispaniýadaky soňky paleolit döwrüne degişli suratlar tapylan gowak.

Amfiteatr – sahnanyň töwereginde tomaşaçylar oturmaga niýetlenen gurluşlar bilen gurşalan üstiaçyk uly bina.

Animizm – adamy gurşaýan gurşawda janlaryň we ruhlaryň barlygyna ynanmak.

Antik – latynça, « gadymy».

Arameý ýazuwy – Mesopotamiýanyň (iki derýanyň aralygy) arasynda ýerleşen gadymy halk – arameýler tarapyndan doredilan ýazuw, 20 sany harpdan ybarat bolupdyr.

Arheologiya – maddy çeşmeleri öwrenýän we olar boýunça geçmişi gaýtadandikleýän ylym; gadymşynaslyk.

Buddaçylyk – mil. öň. VI asyrda Hindistanda Siddhartha Gautama tarapyndan esaslandyrylan dini taglymat.

Falanga – agyr ýaraglanan esgerleriň birnäçe, adatda 9 ýa-da 16 hatara nyzama durmagy.

Falsafa – Filosofiýa: grekçe filo – «söýmek», sofiýa – «akyldarlyk» düşüňjelerini aňladýar.

Faraon – Müsür hökümdary; «beýik maşgala» many-syny aňladýar.

Goplit – gadymy Gresiýa we grek-makedon armiýalarynyň agyr ýaraglanan pyýada söweşijisi.

Ybadathana – mukaddes diýipsy yglan edilen, adamlaryň hudaýlara sygynýan binasy ýa-da ýeri.

Imperator – (latynça, «hökümdar») gadymy Rimde ilkinji hormatly harby dereje soňra absolýut hökümdara degişli at.

Imperiýa – hökümdaryň çäklenmedik häkimiýeti yglan edilen, başga ençeme halklary özüne boýun egdiren döwlet.

Italikler – Apennin ýarymadasynda ýaşayan gadymy taýpalar.

Iýeroglifler – gadymy grekler Müsürlilerniň ýazuwyny şeýle atlandyrypdyr, «mukaddes ýazuwlar» manysyny aňladýar.

Kapitoliý depeligi – Rimdäki iň uly belent depelik.

Ruhanylar – ybadathana pähimdarlary, ruhanylary.

Koloniýalar – gadymy döwürde öz ýurduny terk eden adamlar tarapyndan täze ýerlerde esas salynan menzilgäh we şäherler.

Konsul – Respublika döwründe Rimdäki yokary syýasy wezipe. Her ýyly saýlanan iki sany konsul Senat we armiýa ýolbaşçylyk eden.

Kromanýon – Häzirki zaman keşbine eýe gadymy adamyň süňkleriniň ilki tapylan jaýynyň ady (Fransiýa). Jaýyň adyndan alnan, bu adamy kromanýon diýip atlandyrmak dăp bolupdyr.

Jöwher (Lojuward) – gök reňkdäki tebigy daş, magdan.

Metek – Afinada ýaşayan daşary ýurtly.

Neandertal adam – orta paleolit döwründe ýaşan ilkidurmuş adamy. Onuň süňküniň galyndylary ilki Germaniýadaky Neandertal jülgesinden tapylan.

«*Nom*»lar – Müsürdäki ilkinji döwletler.

Nomarh – gadymy Müsürdäki ilkinji döwletin hökümdary.

Papirus – baldagynyň ozeni ýazuw ýazmaga material taýýarlamak üçin ulanylýan gamyş.

Patrisiýler – Rimiň gadymy düýpli ilaty.

Piramida – mahabatly daş desga, faraonlaryň mawzoleýi.

Plebeyler – Rime göçüp gelen adamlar we olaryň nesilleri.

Polis (grekçe *polis*) – «şäher».

Respublika – «umumy iş» manysyny aňladýar; döwletin dolandyryş şekili.

Senat – «aksakgallar geňeşi» manysyny aňladýar.

Emeli suwarmak – kanallaryň we ýaplaryň kömeginde ekinleri suwarmak.

Sfinks – göwresi şiriňki we kellesi adamyňky bolan, piramidalary goraýan ullakan heýkel – legendar jandar.

Termalar – gadymy Rim şäherindäki jemgyýetçilik hammamlary.

Warwar – ilki grek dilinde gepleşmeýän islendik daşary ýurtly adam; soňabaka bu söz medenileşmedik adamlara görä ulanylýan boldy.

Hronologiýa – asyrlar, döwürler, wagt ölçegi baradaky ylym; dürlüçe wakalaryň senesi hronologiýanyň kömeginde anyklanylýar.

Zikkurat – depesinde ybadathanasy bolan basgançakly uly we belent bina.

GADYMY DÜNÝÄ TARYHY SENELERDE

Mil. öň. 1 million ýyl – 100-nji müňýyllyk – Orta Aziýada ilki paleolit döwri.

Mil. öň. 100–40-njy müňýyllyklar – orta paleolit döwri.

Mil. öň. 40–12-nji müňýyllyklar – soňky paleolit döwri.

Mil. öň. 12–7-nji müňýyllyklar – mezolit döwri.

Mil. öň. 6–4-nji müňýyllyklar – neolit döwri.

Mil. öň. 4–3-müňýyllygyň ortalary – eneolit döwri.

Mil. öň. 4-njimüňýyllyk – Mesopotamiýada şumer we akkadlar menzilgähleri we şäherleriniň emele gelmegi.

Mil. öň. 4-nji müňýyllyk – Nil kenarlarynda menzilgähleriň emele gelmegi.

Mil. öň. 3000-nji ýyl – faraon Menes Müsüri ýeke-täk döwlete birleşdirdi.

Mil. öň. 2600-nji ýyl – Müsürde Heops (Hufu) piramidasynyň gurluşy.

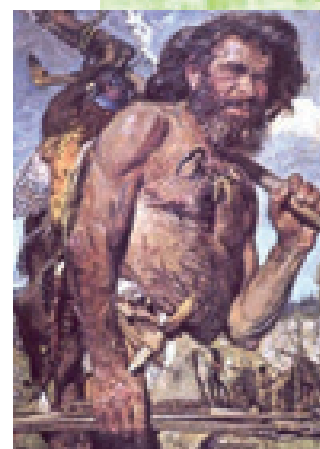
Mil. öň. 3-nji müňýyllyk – Elam döwletiniň peýda bolmagy.

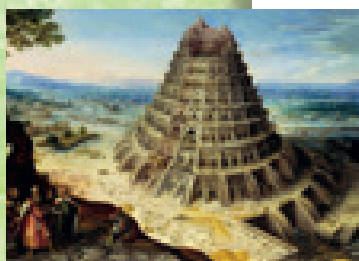
Mil. öň. 3-nji müňýyllyk – Mohenjodaro we Harappa şäherleriniň emele gelmegi.

Mil. öň. 3-müňýyllygyň ortalary – 2-nji müňýyllyk – bürünç döwri.

Mil. öň. 3-müňýyllygyň ahylary – 2-nji müňýyllyk – Hytaýda ilkinji siwilizasiýanyň emele gelmegi.

Mil. öň. 2-nji müňýyllyk – Alynky Aziýa çäklerinde Assiriýa döwletiniň emele gelmegi.

Mil. öň. 2-nji müňýyllyk – Wawilon patyşalygynyň döremegi.

Mil. öň. 3-müňýyllygyň ahylary – 2-nji müňýyllyk – Sopollidepe we Jarkotan ýaly daýhançylyk menzilgähleriniň emele gelmegi we ösüşi.

Mil. öň. 2-nji müňýyllyk – Miken we Krit döwletleriniň döremegi.

Mil. öň. 2-nji müňýyllyk – Attikada Akropol galasynyň gurulmagy.

Mil. öň. XVIII asyryň ahry – Müsüriň göçüji giksos taýpalary tarapyndan basyp alynmagy.

Mil. öň. XVIII asyr – Wawilon hökümdary Hammurapi (mil. öň. 1792–1750-nji ýyllar) Mesopotamiýany ýeke-täk döwlete birleşdirdi.

Mil. öň. XVIII asyr – Mohenjodaro we Harappa şäherleriniň krizisi.

Mil. öň. XII asyr – doriýler Lakonikany basyp aldylar we Sparta şäherine esas saldylyr.

Mil. öň. XI asyr – Ysraýyl döwletiniň döremegi.

Mil. öň. X asyr – Finikiýada elipbiýiň doredillmegi.

Mil. öň. IX–VIII asyryň başlary – Urartu döwletiniň gülläp ösen döwri.

Mil. öň. VIII–VI asyrlar – grek koloniýalarynyň döremegi

Mil. öň. VIII asyr – Italiýada 12 şäher soýuzynyň emele gelmegi.

Mil. öň. 1-nji müňýyllyk – Orta Aziýa çäklerinde ýaýramagy.

Mil. öň. VII asyr – Müsüriň ýene ýeke-täk döwlete birleşmegi.

Mil. öñ. 776-njy ýyl – Olimpiýa oýunlarynyň birinji gezek geçirilmegi.

Mil. öñ. 753-nji ýyl – Rimiň döremegi.

Mil. öñ. VII asyr – Täze Wawilon patyşalygynyň döremegi.

Mil. öñ. VII asyr – Gadymy Baktriýa patyşalygynyň döremegi.

Mil. öñ. VII–VI asyrlar – Gökdepe, Gyzyldepe, Afrosiýab, Uzyngyr, Ýerkorgan, Küýzeligyr şäherleriniň ösüşi.

Mil. öñ. VII–V asyrlar – Hytaýda «köp patyşalyk» döwri.

Mil. öñ. 621-nji ýyl – Drakont kanunlarynyň kabul edilmegi.

Mil. öñ. 605-nji ýyl – Assiriýa patyşalygynyň ýykylmagy.

Mil. öñ. 594-nji ýyl – Afinada Solon reformalarynyň geçirilmegi.

Mil. öñ. 558-nji ýyl – Kir II Pars patyşalygynyň hökümdary.

Mil. öñ. 539-njy ýyl – Wawilonyň Parslar tarapyndan basyp alynmagy.

Mil. öñ. 530-njy ýyl – Kir II niň Orta Aziýada heläk bolmagy.

Mil. öñ. 525-nji ýyl – Müsüriň gadymy Pars patyşasy Kambiz II tarapyndan zabt edilmegi.

Mil. öñ. 522-nji ýyl – Doro I Ahameniler döwletiniň hökümdary.

Mil. öñ. 522-nji ýyl – Doro I e garşy Frada gozgalaňy.

Mil. öñ. 509-njy ýyl – Rimde Respublika yglan edilmegi.

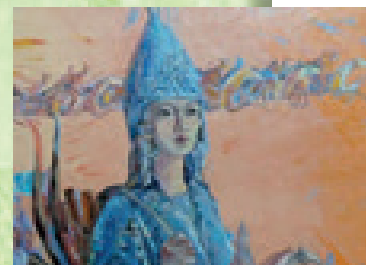
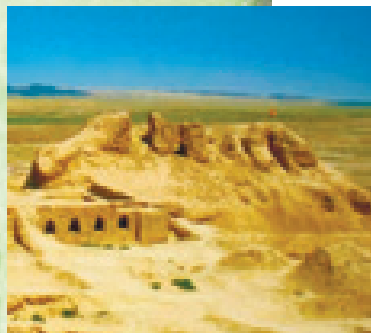
Mil. öñ. 490–449-njy ýyllar – Grek-Pars uruşlary.

Mil. öñ. 490-njy ýyl – Marafon tekizligindäki söweş.

Mil. öñ. 480-nji ýyl – Fermopil söweşi (üç ýüz spartalynyň gahrymançylygy).

Mil. öñ. 480-nji ýyl – Salamin söweşi.

Mil. öň. 479-njy ýyl – Plateýa şäheri golaýyndaky söweş; Grekleriň ýeňşi

Mil. öň. 443–429njy ýyllar – Afinada strateg Perikl hökümdarlygy.

Mil. öň. V–IV asyrlar – Orta Aziýa çäklerinde ilkinji teňňeleriň ýaýramagy.

Mil. öň. IV asyr – Horezmiýler, saklar we massagetleriň Ahameniler zulumyndan azat bolmagy.

Mil. öň. 338-nji ýyl – Heroniýanyň golaýyndaky göreş, makedoniýalylar tarapyndan grekleriň derbi-dagyn edilmegi.

Mil. öň. 329-njy ýyl – Makedoniýaly Aleksandryň ýolbaşçylygyndaky grek-makedonlar tarapyndan Marokandanyň basyp alynmagy.

Mil. öň. 329-njy ýyl – Zarafşon derýasynyň kenarlaryndaky söweşde grek-makedon goşunlarynyň derbi-dagyn edilmegi.

Mil. öň. 328-nji ýyl – Makedoniýaly Aleksandryň armiýasy bilen bolan söweşde Spitameniň ýeňilmegi.

Mil. öň. 323-nji ýyl – Makedoniýaly Aleksandryň ölümi.

Mil. öň. 312-nji ýyl – Salawk hökümdarlygynyň başlanmagy; Salawk – Salawkiler döwletiniň esasçysy.

Mil. öň. III asyr – Kang döwletiniň döremegi.

Mil. öň. III asyr – Dawan döwletiniň döremegi.

Mil. öň. 250-nji ýyl – Grek-Baktriýa döwletiniň döremegi.

Mil. öň. 246-njy ýyl – Sin Şihuandi – Sin döwletiniň hökümdary.

Mil. öň. III asyr – Horezmde Goýungyrlangala ybadathanasynyň gurulmagy.

Mil. öñ. II asyr – Beýik ýüpek ýolunyň emele gelmegi.

Mil. öñ. 140–130-njy ýyllar – Grek-Baktriýa döwletiniň ýueçjiler tarapyndan basylyp alynmagy.

Mil. öñ. I asyr – Hytaýda kagyzyň oýlap tapylmagy.

Mil. öñ. 74-nji ýyl – Spartak gozgalaňy.

Mil. öñ. 49-njy ýyl – Ýuliý Sezar – Rim imperatory.

Mil. öñ. 29-njy ýyl – Oktawiana Senat tarapyndan imperator derejesi we Awgust hormatly adynyň berilmegi.

Milady 98-nji ýyl – Rim imperiýasynda Traýan hökümdarlygynyň başlanmagy.

Milady I asyr – Horezmde kalendaryň döredilmegi.

Milady I asyr – hristian dininiň emele gelmegi.

Milady I asyr – Baktriýada buddizm dininiň ýaýramagy

Milady I asyr – Kuşan patyşalygynyň gülläp ösen döwri

Milady III asyr – Kuşan döwletiniň krizise duşmagy.

Milady 330-njy ýyl – Rim imperiýasynyň paýtagty – Wizantiýa (Konstantinopol).

Milady 394-nji ýyl – Olimpiýa oýunlarynyň geçirilmeginiň togtadylmagy.

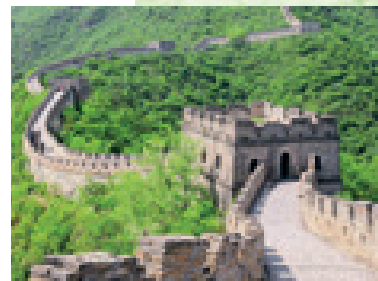
Milady 395-nji ýyl – Rim imperiýasynyň bölünmegi: Günbatar we Gündogar.

Milady 410-njy ýyl – Alarih ýolbaşçylygyndaky gotlar tarapyndan Rimiň weýran edilmegi.

Milady 452-nji ýyl – Attila ýolbaşçylygynda hun taýpalarynyň Italiýa çozup girmegi.

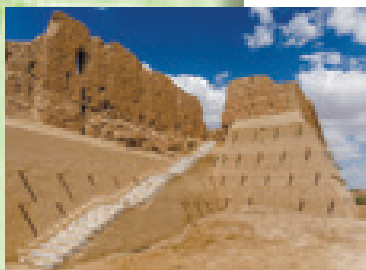
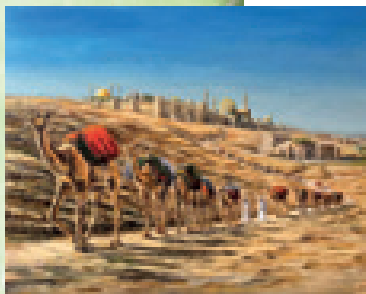
Milady 455-nji ýyl – Rime wandallaryň hüjüm etmegi

Milady 476-njy ýyl – Günbatar Rim imperiýasynyň ýykylmagy.

JEMLEÝJI GAÝTALAMAK

Gadymy dünýä taryhyny öwrenmekde taryhy adalgalary we atlary nähili özleşdirendigini synap görüň. Jogaplaryňyzy barlamak üçin bu adalgalar berlen sahypalar hem görkezilen.

agema – 127

agora – 95

akinak – 122

akkadlar – 43

akweduk – 158

amfiteatr – 163

animizm – 15

aristokratiya – 96

antropologlar – 8

arheologlar – 8

awgurlar – 160

aheyler – 86

Baktriyalilar – 74

buddizm – 65

brahmanlar – 60

bürünç döwri – 21

demokratiya – 95, 97

demos – 95

diktator – 156

elamiylar – 55

ellinlar – 94, 181

eneolit – 21

etnograflar – 8

etrusklar – 151

falanga – 88, 100

filosof – 112

faraon – 31, 33

forum – 158

freska – 158

giksos taypalari – 32

gladiatorlar – 163

goplitlar – 88

haworiy (apostol)lar – 177

ilotlar – 91

italiklar – 151

iyerogliflar – 40

kassiyalar – 55

kasta (warna)lar – 60

koloniyalar – 179

kolonlar – 162

konsul – 156, 179

ruhanylar – 35

kromanion – 17

küzegärçilik – 24, 44

kshatriylar – 60

liktor – 156

massagetlar – 73

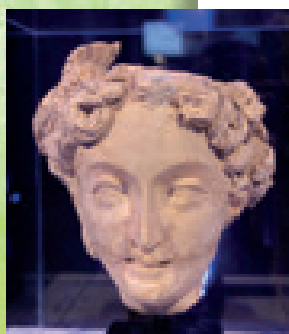
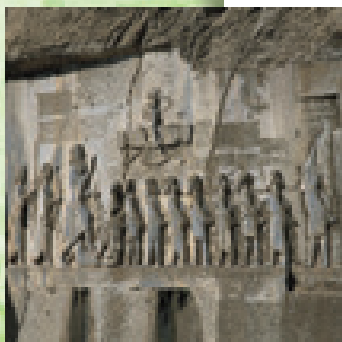
matriarhat – 11

metekler – 89
 mezolit – 18
 mikrolitler – 20
 Minoý siwilizasiýasy – 86
 şinehat – 44
 mozaika – 158
 mumyýalamak – 39
 neandertal – 14
 neolit – 20
 «nom» – 31
 ossuariý – 83, 136
 paleolit – 12, 17
 palestra – 90
 papyrus – 28
 patriarhat – 10, 22
 patrisiýler – 154
 periekler – 92
 piramidalar – 36
 plebeýler – 154
 patyşalar – 45
 polis – 88
 pontifik – 160
 respublika – 154, 180
 sagaris – 122
 saklar – 74
 sanskrit – 63
 sarkofag – 38
 satrap – 117

satraplyklar – 56, 117
 Senat – 154, 180
 sfinks – 36, 180
 siwilizasiýa – 7, 181
 skif – 53
 stil – 90, 174
 strateg – 98, 128
 süňkdanlar – 136
 sogdylar – 74
 demir asyry – 27
 termalar – 174, 180
 toga – 158
 urug – 10, 17
 urug jemgyýeti – 10, 17
 «warwarlar» – 94
 Horezmliler – 74
 zoroastrizm – 81
 zikkurat – 45
 özleşdiriji hojalyk – 13
 şäher döwletler – 45
 «patyşa ýoly» – 56
 şudralar – 61
 şumerler – 43
 jykyr – 144
 çopperler – 13

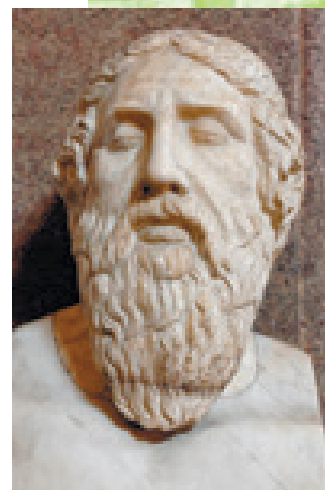
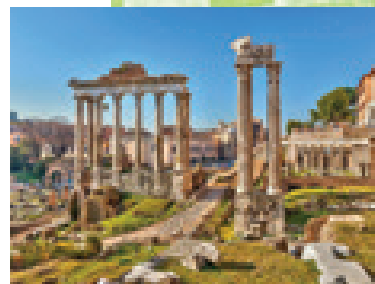
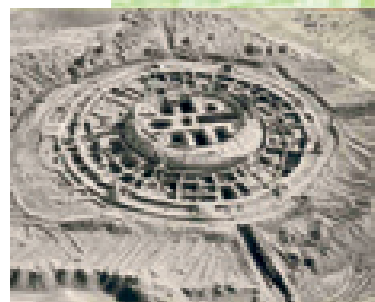
GADYMY DÜNÝÄ TARYHYNA DEGIŞLI GEOGRAFIK WE TARYHY ATLAR

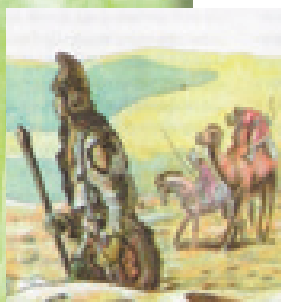

<i>Afina</i> – 89	<i>Marokanda</i> – 123
<i>Afrosiyab</i> – 77	<i>Margiana</i> – 114
<i>Akkad</i> – 43	<i>Maçay</i> – 18
<i>Aleksandriya Eşata</i> – 124	<i>Memfis</i> – 31
<i>Altamir</i> – 15	<i>Mesopotamiya</i> – 43
<i>Apennin</i> – 151	<i>Midiya</i> – 55
<i>Ayritom</i> – 146	<i>Miken</i> – 86
<i>Aşşur</i> – 54	<i>Müsür</i> – 28
<i>Baktra</i> – 124	<i>Mohenjodaro</i> – 59
<i>Baktriya</i> – 74	<i>Nil</i> – 28
<i>Behistun</i> – 9	<i>Ninewiya</i> – 53, 54
<i>Wawilon</i> – 48	<i>Nubiya</i> – 32
<i>Tigr</i> – 43	<i>Obişir</i> – 19
<i>Dalwarzindepe</i> – 138	<i>Oks (Amyderya)</i> – 13
<i>Dawan</i> – 137	<i>Olimpiya</i> – 104
<i>Gang</i> – 61	<i>Olwiya</i> – 94
<i>Golgofa</i> – 176	<i>Assiriya</i> – 54
<i>Iki derya aralygy</i> – 43	<i>Pantikapey</i> – 94
<i>Italiya</i> – 151	<i>Peloponnes</i> – 85
<i>Jarkotan</i> – 23	<i>Persepol</i> – 56
<i>Jonboskala</i> – 132	<i>Pirey</i> – 89
<i>Karfagen</i> – 151	<i>Rim</i> – 152
<i>Konstantinopol</i> – 170	<i>Rozett</i> – 41
<i>Korinf</i> – 102	<i>Selungur</i> – 13
<i>Krit</i> – 86	<i>Sopollidepe</i> – 22
<i>Kuruşkat (Kiropolis)</i> – 123	<i>Sparta</i> – 91
<i>Küyzeligyr</i> – 77	<i>Sogdiana</i> – 73
<i>Lagaş</i> – 45	<i>Wezuwi</i> – 164
<i>Lakonika</i> – 89	<i>Wizantiy</i> – 144
<i>Lasko</i> – 15	<i>Yerkorgan</i> – 77
<i>Makedoniya</i> – 100	<i>Zamonbobo</i> – 23
<i>Marafon</i> – 99	<i>Zardepe</i> – 144

GADYMY DÜNÝÄ TARYHYNDAKY ATLAR

<i>Alarih</i> – 170	<i>Kaligula</i> – 166
<i>Antioh</i> – 128	<i>Kambiz II</i> – 33, 55
<i>Antoniý</i> – 167	<i>Kanişka</i> – 143
<i>Aristofan</i> – 107	<i>Kwint Kursiy Ruf</i> – 175
<i>Arrian</i> – 9	<i>Kiaksar</i> – 55
<i>Arhimed</i> – 110	<i>Kir II</i> – 33, 55, 114
<i>Attila</i> – 172	<i>Kleopatra</i> – 167
<i>Aşşurbanipal</i> – 52	<i>Konstantin</i> – 177
<i>Bess</i> – 123	<i>Krass</i> – 164
<i>Brut</i> – 166	<i>Kserks</i> – 99
<i>Budda</i> – 64	<i>Kudzula Kadfiz</i> – 143
<i>Demetriy</i> – 130	<i>Makedoniýaly Aleksandr</i> – 102, 123, 127
<i>Demokrit</i> – 109	<i>Menes</i> – 31
<i>Demosfen</i> – 100	<i>Mitridat I</i> – 130
<i>Diodot</i> – 130	<i>Nawuhodonosor II</i> – 50
<i>Diogen</i> – 109	<i>Neran</i> – 168
<i>Doro I</i> – 9, 114	<i>Oktawian Avgust</i> – 168
<i>Doro III</i> – 123	<i>Perikl</i> – 98
<i>Drakont</i> – 96	<i>Polien</i> – 115
<i>Fidiý</i> – 98	<i>Pompeý</i> – 166
<i>Filipp II</i> – 100, 122	<i>Pontiy Pilat</i> – 176
<i>Frada</i> – 114	<i>Rihtgofen F.</i> – 148
<i>Geraklit</i> – 109	<i>Salawk</i> – 128
<i>Gerodot</i> – 9, 109	<i>Sargon I</i> – 47
<i>Gilgamyş</i> – 46	<i>Sezar</i> – 166
<i>Gomer</i> – 105	<i>Sin Şihuandi</i> – 69
<i>Isa Masih</i> – 176	

Sofokl – 107

Solon – 96

Spartak – 164

Spitaman – 123

Strabon – 9

Tarkwiniy – 153

Traʻyan – 168

Tutanhamon – 39

Tutmos II – 33

Tutmos III – 33

Tomaris – 114

U-Di – 149

Wima Kadfiz – 143

Hammurapi – 48

Hufu (Heops) – 36

Yahmos – 33

Yewtidem – 130

Zardušt – 81

Şampolýon J.F. – 41

Şirak – 115

O'quv nashri

QADIMGI DUNYO TARIXI

*Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
6-sinfi uchun darslik*

(Turkman tilida)

Terjime eden K.Hallyýew
Redaktor A. Alymjanowa
Tehniki redaktor A. Suleýmanow
Sahypalajjy G. Bobokulow
Korrektor Ş. Ahmedowa
Dizayner K. Kostetskiý
Suratçy M. Olimbekowa

Çap etmäge 2022-nji ýylyň 00-nji awgustynda rugsat edildi. Ofset çap ediliş usuly.
Möçberi 60×84 $\frac{1}{8}$. «Times New Roman» garniturasy. Kegli 14. Şertli çap listi 22,09.
Neşirýat hasap listi 21,97.
0000 nusgada çap edildi. Buyurma № ____.

Kärendesine berlen dersligiň ýagdaýyny görkezýän jedwel

T/n	Okuwçynyň ady, familiýasy	Okuw ýyly	Dersligiň alnandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy synyň goly	Dersligiň tabşyrylandaky ýagdaýy	Synp ýolbaşçy-synyň goly
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Derslik kärendesine berlip, okuw ýylynyň ahyrynda gaýtarylyp alnanda ýokardaky jedwel synp ýolbaşçysy tarapyndan aşakdaky baha bermek ölçeplerine esaslanlyp doldurylýar:

Täze	Dersligiň birinji gezek peýdalanmaga berlendäki ýagdaýy.
Ýagşy	Sahaby бүтін, dersligiň esasy böleginden аýryлмандыр. Ähli sahypalary bar, ýyrtylmadyk, goparylмadyk, sahypalarynda ýazgylar we çyzyklar ýok.
Kanagatlanarly	Kitabyň daşy ýenjilen, ep-esli çyzylan, gylalary gädilen, dersligiň esasy böleginden аýryлан ýerleri bar, peýdalanyjy tarapyndan kanagatlanarly abatланан. Goparylан sahypalary täzedен ýелmenen, käbir sahypalary çyzylan.
Kanagatlanarsyz	Kitabyň daşy çyzylan ýyrтылан, esasy böleginden аýryлан ýа-da бүтінleý ýok, kanagatlanarsyz abatланан. Sahypalary ýыртылан, sahypalary yetişmeýär, çyzylып таşланан. Dersligi dikeldip bolmaýar.